

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДЛЯНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 6

2011
КИЇВ

СТАМКАМЪ АРХЕОЛОГІЇ

До 70-річчя професора
Михайла Івановича ГЛАДКИХ

УДК 902/904(477)

ББК Т4(45)2/4я43

А 874

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скитов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел. Издаются новые археологические материалы, разведки по истории археологии и архивные источники.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ СЕРІЇ:

Толочко П.П. (голова), академік НАН України

Івакін Г.Ю. (заступник голови), член-кореспондент НАН України

Корвін-Піторовський О.Г. (відповідальний секретар), кандидат історичних наук

Залізняк Л.Л., доктор історичних наук

Козак Д.Н., доктор історичних наук

Крижуковий С.Д., член-кореспондент НАН України

Моця О.П., член-кореспондент НАН України

Острошенко В.В., доктор історичних наук

Скоропий С.А., доктор історичних наук

Збірник присвячено сімдесятиріччю Михайла Івановича Гладких, відомого українського палеолітознавця, історика первісності, професора кафедри археології та музеенавчства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

До збірки увійшли статті учнів та колег ювіляра. Проблематика збірки пов'язана з науковими інтересами професора М.І. Гладких.

Сборник посвящен семидесятилетию Михаила Ивановича Гладких, известного украинского палеолитоведа, историка первобытности, профессора кафедры археологии и музееведения Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

В сборник вошли статьи учеников и коллег юбиляра. Проблематика сборника связана с научными интересами профессора М.И. Гладких.

This collection of papers is dedicated to the eminent Ukrainian archaeologist and Paleolithic specialist famous scientist M.I. Gladkikh on the occasion of his seventieth birthday.

The collection of scientific works includes articles of students and colleagues. The problems of article associated with the collection of scientific interests of Professor M.I. Gladkikh.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Залізняк Л.Л. (відповідальний редактор), доктор історичних наук

Рижов С.М. (відповідальний секретар) кандидат історичних наук

Івакін Г.Ю., член-кореспондент НАН України

Корвін-Піторовський О.Г., кандидат історичних наук

Кухарчук Ю.В., кандидат історичних наук

Синиця Е.В., кандидат історичних наук

Степанчук В.М., доктор історичних наук

Терпилівський Р.В., доктор історичних наук

На першій сторінці обкладинки використано фото житла 4, Межирічі (фото М.І. Гладких).

ISBN 978-966-02-5429-9 (серія)

ISBN 978-966-02-6113-6 (Вип. 6)

© Інститут археології НАН України, 2011

ЗМІСТ

КЕПІН Д. В.	
Вклад М.И. Гладких в исследование палеолита	4
СПИСОК ОСНОВНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ М.І. ГЛАДКИХ	13
ПАЛИЕНКО С. В.	
М.И. Гладких и социоисторическое направление в палеолитоведении	16
ГРИФФЕН Л. А.	
Жилище в технических и социальных аспектах	26
КРАХМАЛЬНАЯ Т. В., КЕПІН Д. В.	
Музейная практика сохранения ископаемой кости	34
СТЕПАНЧУК В. Н.	
Архаичные индустрии раннего верхнего палеолита восточной Европы: к вопросу о технологии пластинчатого расщепления и об «ориньякоидности»	38
МАТВІЇШИНА Ж. М., КАРМАЗІНЕНКО С. П., СТЕПАНЧУК В. М., РИЖОВ С. М.	
Результаты палеогеографических и археологических исследований позднепалеолітичного пам'ятника Плесна	52
ПЯСЕЦЬКИЙ В. К.	
Геологічний вік поховань грунтів палеолітичної стоянки Сокирниця I у Закарпатті за палінологічними даними	63
ШИДЛОВСЬКИЙ П. С., ПРЯДКО Д. Ю.	
Пізній палеоліт Київського Правобережжя	68
ПАЗИНИЧ В. Г., СТЕЦЮК В. В., МАНЮК В. В.	
Новейшие данные о возрасте кодакской погребенной почвы и днепровского валунного суглинка (к проблеме стратиграфии верхнего плейстоцена)	86
ЯКОВЛЕВА Л. А.	
Прикраси із мушель як елемент символіко-знакової системи оздоблення одягу та тіла (за даними поселень і стоянок пізньої доби верхнього палеоліту України)	91
РИЖОВ С. М., КОВАЛЬЧУК О. М., ПОЛІШКО О. Д.	
Попередні підсумки вивчення викопних решток хребетних тварин із котловану Канівської ГЕС у фондівій колекції Музею природи Канівського природного заповідника	99
ТОЛОЧКО Д. В.	
Вплив еволюції теоретико-методологічних засад вітчизняної історичної науки на інтерпретацію трипільської культури в кінці ХХ — початку ХХІ століття	103
ЛЮБИЧЕВ М. В.	
Наземные сооружения на поселении черняховской культуры Войтенки (по материалам раскопок 2004—2009 гг.)	111
ЗЕЛЕНКО С., ТИМОШЕНКО М.	
Торговые отношения между Анатолийским регионом и Таврикой в поздне-византийский период	121
ГЛАДКИХ М. І.	
Проблемна ситуація в стратиграфії палеоліту України	127
НАШІАВТОРИ	129
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	130

Д. В. Ке п и н
(К и е в)

ВКЛАД М.И. ГЛАДКИХ В ИССЛЕДОВАНИЕ ПАЛЕОЛИТА

Любовь к науке — это любовь к правде, поэтому честность является основной добродетелью ученого
Л.А. Фейербах

В статье проанализированы научные труды доктора исторических наук, профессора М.И. Гладких (Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко) по древнекаменному веку. Показана роль ученого в изучении и интерпретации палеолитических памятников. Рассмотрены концептуальные подходы исследователя к типологостатистическому анализу каменного инвентаря. Также рассмотрены подходы к критериям определения культурной принадлежности памятников, классификации палеолитических поселений и жилищ; соотношение итерико-энтографических общностей и хозяйствственно-культурных типов в позднепалеолитическую эпоху на территории Украины; социальной реконструкции раннепервобытной общины.

Ключевые слова: М.И. Гладких, поздний палеолит, жилище, Межирич, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, межирическая археологическая культура, хозяйствственно-культурные типы.

Среди исследователей современного палеолитоведения Украины, одно из ведущих мест принадлежит доктору исторических наук, профессору Михаилу Ивановичу Гладких. Для ученого является характерным долгое время оставаться в тени, его творческая лаборатория как бы скрыта для непосвященных. В данном случае мы имеем дело с чисто личностным, ненавязчивым, глубоко продуманным отношением не только к отдельной проблеме, но и археологии и истории первобытного общества вообще. Работы исследователя отличают краткость, лаконичность, доступность изложения и четко сформулированные методологические

подходы к решению той или иной поставленной проблемы.

Детство и юность будущего ученого приспались на годы Великой Отечественной войны и первые тяжелые десятилетия по ее окончании. Родился Михаил Иванович 15 ноября 1941 г. в с. Покровское Тепло-Огаревского района Тульской области (Россия) в крестьянской семье. Отец будущего исследователя Иван Гаврилович (1909—1941 или начало 1942) погиб на фронте под Смоленском. Родом он из с. Большие Угоны на р. Сейм Льговского р-на Курской обл. Мать, Раиса Ивановна (1918—1954) (Зубкова), родом из с. Мечнянка Елецкого р-на Липецкой обл. Эти места воспеты И.С. Тургеневым в «Записках охотника», в частности в рассказах «Льгов» и «Касьян с Красивой Мечи». Рядом расположена знаменитая Ясная Поляна Л.Н. Толстого.

Интерес М.И. Гладких к археологии и древнейшей истории проявился еще в Киевском Суворовском военном училище 1954—1961 гг. под впечатлением занятий у преподавателя английского языка Ю.В. Тулубьева. Именно в этот период молодой человек участвует в первых своих археологических экспедициях Института археологии АН УССР под руководством Д.Т. Березовца (1959, 1960 гг.). Знакомится с памятниками разных эпох: Пеньковка, Верхний Салтов (могильники катакомбный и грунтовый, крепость, поселение). Тогда же особое внимание стал обращать на древний каменный век. Как отмечает сам Михаил Иванович в своей статье мемуарного характера, на его формирование и становление как ученого влияли разные специалисты и не только археологи [Гладких, 2007].

По окончании Суворовского училища (1961 г.), М.И. Гладких поступает на историчес-

кий факультет, кафедру археологии и музееведения Киевского государственного университета имени Тараса Шевченко, который закончил в 1966 г. Со студенческих лет начинается полевая деятельность Михаила Ивановича по исследованию палеолитических памятников на территории Украины и России. В 1962 г. он участвует в палеолитической экспедиции под руководством А.Н. Рогачева в Костенковско-Боршевском районе Воронежской обл. (Россия). Именно тогда формируется у студента комплексный подход к изучению памятников палеолита с привлечением специалистов естественного профиля, который станет одним из ведущих в дальнейших исследованиях ученого. В следующем году под руководством член-корреспондента АН УССР С.Н. Бибикова он принимает участие в разведках памятников палеолита по р. Днестр. Были обследованы такие памятники как: Студеница, Ушица, Каменец-Подольский замок.

В этом же году принимает участие в палеолитической экспедиции по исследованию Радомышльского поселения (Житомирская обл.) под руководством И.Г. Шовкопляса, ставшем вскоре официальным научным руководителем диссертанта. В 1964 г. М.И. Гладких знакомится с методикой исследования позднепалеолитических памятников Сибири. Под руководством З.А. Абрамовой он изучает позднепалеолитические поселения Кокорево I и Тележный Лог (руководитель раскопа) в зоне затопления Красноярской ГЭС на р. Енисей. Одновременно с полевыми исследованиями названных памятников, в 1963—1964, 1965 гг. в составе экспедиции, возглавляемой В.Н. Гладилиным, изучает позднепалеолитический памятник Антоновка III (Донецкая обл.). Ученый впервые при анализе позднепалеолитического кремневого инвентаря применил метод статистического анализа «пяточ» отщепов и пластин, предложенный В.П. Любиным для анализа коллекций раннепалеолитических памятников. На основе исследования этого памятника и сопоставления его с позднепалеолитическими памятниками азово-причерноморских степей ученый разработал собственную схему культурно-хронологической периодизации позднего палеолита этого региона, не утратившей своего значения и сегодня [Гладких, 1969]. Эта периодизация послужила толчком для дальнейших исследований степной историко-культурной области развития позднего палеолита, что дало возможность реконструировать способ жизни древнейшего населения [Кротова, 1986; 1994; Сапожников, 2003].

Под руководством И.Г. Шовкопляса в 1965—1966 гг. М.И. Гладких исследует позднепалеолитический памятник Клюссы (Черниговская обл.) [Шовкопляс, Толочко, Гладких, 1967].

Со второй половины 1960-х гг. ученый углубляет свои теоретико-методологические подходы

к изучению позднепалеолитических памятников Среднего Поднепровья. В это время он обрабатывает коллекцию кремневого инвентаря с первого Межиричского хозяйствственно-бытового комплекса (далее ХБК), исследованного в 1966 г. на одноименном поселении (Каневский р-н, Черкасская обл.) академиком АН УССР И.Г. Пидопличко. На основе проведенного типолого-статистического анализа М.И. Гладких усилил аргументацию И.Г. Шовкопляса единой генетической линии развития между этим памятником и более ранними позднепалеолитическими памятниками лесной зоны Поднепровья (Погон, Клюссы, Пушкари I) [Гладких, 1971].

Работая с И.Г. Пидопличко, исследователь изучает основы палеонтологии, в частности палеозоологии, а также методику консервации и реставрации ископаемого костного материала.

Под руководством И.Г. Шовкопляса ученый исследует в 1967, 1969, 1970, 1973 гг. Добраничевское позднепалеолитическое поселение (Яготинский р-н, Киевская обл.), материалы которого стали составной частью кандидатской диссертации. Также участвует в музеефикации четвертого ГПК и консервации третьего. Реконструкция третьего жилища в виде чума народов Сибири, выполненная вместе с И.Г. Шовкоплясом и М.И. Сикорским с 1969 г. стала экспонатом археологического отдела Музея народной архитектуры и быта в г. Переяслав-Хмельницком (Киевская обл.) [Гладких, 1972].

В 1971 г. ученый возглавляет свою первую самостоятельную экспедицию по продолжению исследования поселения Довгиничи (Овручский р-н, Житомирская обл.), начатые в 1920-х гг. археологом И.Ф. Левицким и геологом В.И. Крокосом. Изучение памятника были проведены совместно с палеонтологом И.Б. Люриным. Памятник отнесен к начальной поре позднего палеолита [Гладких, Люрин, 1974].

В следующем году в составе палеонтологической экспедиции Института зоологии им. И.И. Шмальгаузена АН УССР, возглавляемой В.И. Свишуном, проводят разведки палеолита в зоне строительства канала Днепр-Донбасс. Обследованы следующие местонахождения: Орелька II (Днепропетровская обл.), Каменный Яр, Большая Камышеваха (Харьковская обл.), Молодечна Крынинца [Гладких, 1973].

В этом же году исследователь обрабатывает коллекцию кремневых изделий с палеолитического местонахождения Караваевы Дачи в Киеве. На основании проведенного технико-морфологического анализа памятник отнесен к мадленскому времени [Гладких, 1972].

Проведенные исследования позднепалеолитических памятников Среднего Поднепровья, прежде всего с применением типолого-статистического анализа при характеристике кремневого инвентаря, дали возможность М.И. Гладких подготовить и успешно защитить в 1973 г.

в Ленинградском отделении Института археологии АН СССР кандидатской диссертации на тему: «Поздний палеолит Лесостепного Приднепровья». В работе дана сравнительная характеристика кремневого инвентаря таких памятников как: Радомышль, Пушкари I, Погон, Клюссы, Мезин, Межирич, Добраничевка, Гонцы, Кирилловская, Фастов, Караваевы Дачи, Журавка, Протасов Яр, Большая Подвальная, Селище, Бурты, Трощин. На основании изучения этих памятников исследователь разработал классификацию и номенклатуру (тип-лист) кремневого инвентаря для позднепалеолитических памятников. В полном виде классификация ученого опубликована в 2001 г. [Гладких, 2001].

Впервые в бывшем СССР ученый предложил критерии культурной принадлежности позднепалеолитических памятников через сравнение особенностей орудий их ХБК. При анализе кремневого инвентаря ХБК № 1 и № 2 Добраничевского поселения, а также Добраничевского поселения и ХБК № 1 с Межиричского, исследователь применил метод Д. Брейнерда и В. Робинсона [Гладких, 1971; 1972; 1973; 1977]. На основании изучения кремневого инвентаря с применением этого метода ученый выделил в позднем палеолите Среднего Поднепровья межирическую археологическую культуру (Межирич, Добраничевка, Гонцы). В 1990-х гг. в эту культуру включены Кирилловское поселение и Фастовская стоянка [Гладких, 1991, с. 46].

В кандидатской диссертации исследователь обосновал также двухслойность Кирилловского поселения, существовавшего в мадленское время. В этой работе впервые в археологии палеолита использован термин «архитектура» в отношении позднепалеолитических поселений с остатками жилищ из костей мамонта. Также впервые М.И. Гладких произвел анализ фаунистических остатков по ямам-хранилищам отдельных ХБК памятников Лесостепного Приднепровья, что дало возможность выработка новых подходов к методике изучения и интерпретации открытых ХБК [Гладких, 1973]. В свою очередь это позволило внести корректизы в существующие взгляды на социальную структуру раннепервобытной общины в позднепалеолитическую эпоху.

Методологические подходы к изучению структуры позднепалеолитических поселений и каменного инвентаря, разработанные ученым, нашли поддержку в работах В.Н. Гладилина [1974, с. 23—24; 1976, с. 117], С.Н. Бибикова [2008, с. 47, 114], А.П. Черныша [1985, с. 172].

Точку зрения М.И. Гладких о существовании в позднем палеолите в Среднем Поднепровье межирической археологической культуры в свое время поддержало много российских ученых [Рогачев, Аникович, 1984, с. 199; Гвоздover, Лазуков, 1981, с. 165; Сергин, 1974, с. 17;

1979, с. 19; 1992, с. 45; 2006, с. 72; Деревянко, Фелингер, Холюшкин, 1989, с. 36, 53; Григорьева, 1999, с. 65; Абрамова, 1999, с. 53; Мартынов, 2002, с. 53]. Отметим, что в работах А.Н. Рогачева, М.В. Аниковича и Н.П. Оленковского [2008, с. 330] некорректно интерпретируется взгляд ученого о существовании двух культур в Среднеднепровском бассейне: мезинской и межирической. М.И. Гладких не выделяет мезинскую археологическую культуру в том понимании, как она в свое время была аргументирована И.Г. Шовкоплясом [1965]. Исследователь считает Мезинское поселение самостоятельным типом памятника.

В последнее время М.В. Аникович развивая свою точку зрения об особенностях развития позднего палеолита в Среднеднепровском бассейне откланяется от концепции М.И. Гладких, признает существование только мезинской археологической культуры [Аникович, 1998, с. 60].

Спорную позицию относительно выделения межирической археологической культуры занимает Д.Ю. Нужный. Считая, что она имеет право на существование, в то же время отходит от взглядов М.И. Гладких относительно критериев выделения «археологической культуры» в позднем палеолите по материалам Среднего Поднепровья и фактически предлагает рассматриваемое явление называть «типом индустрии» («межирический тип») в границах эпиграветтского технокомплекса [Нужний, 2002].

В одной из своих книг Н.П. Оленковский неправильно указывает на то, что название межирической археологической культуры предложено Д.Ю. Нужным [Оленковский, 2000, с. 147]. А в другой своей книге исследователь пишет: «Разнокультурность Мезина, а также среднеднепровских стоянок, как Гонцы, Добраничевка, Фастов, аргументировано доказана М.И. Гладких» и далее в главе 3 «Межирицкая восточноэпиграветтская культура» Н.П. Оленковский уточняет: «Название культуры именно в таком терминологическом виде принадлежит М.И. Гладких и Д.Ю. Нужному, причем на разных этапах ее исследования» [Оленковский, 2008, с. 335, 364].

В последнее время среди отечественных ученых также высказывается мнение о правомерности выделения межирической археологической культуры [Гавриленко, 1996, с. 245; Залізняк, 2005, с. 36]. Укажем, что в своей последней обобщающей работе по изучению палеолита в Среднеднепровском регионе И.Г. Шовкопляс признал правомерность концепции своего бывшего аспиранта [Шевченко, Шовкопляс, 1982, с. 25—26].

Методологические подходы, предложенные М.И. Гладких к выделению культурной принадлежности позднепалеолитических памятников нашли применение при изучении памятников, расположенных в Европейской

части Российской Федерации, Сибири и Средней Азии. Так, Л.В. Грехова выделила на основании изучения типолого-статистических отличий ХБК Тимоновки II и Юдиново I (Брянская обл.) тимоновско-юдиновскую археологическую культуру, входящую в среднеднепровскую этническую общность [Грехова, 1970; Величко, Грехова, Губонина, 1977, с. 109–110]. Аналогичный подход был применен Ю.П. Холюшкным при выделении археологических культур в позднем палеолите Сибири и Средней Азии [Холюшкин, 1981; 1983; Холюшкин, Холюшкина, 1985; Деревянко, Фелингер, Холюшкин, 1989, с. 36, 53]. Дальнейшие исследования ученого на материалах палеолита долины Енисея подтвердило концепцию М.И. Гладких относительно критериев выделения археологических культур [Холюшкин, 1994]. Отметим, что с 1970-х гг. математико-статистическое направление активно развивается в сибирской археологии. Позднее, А.П. Деревянко, Ю.П. Холюшкин при участии математика А.Ф. Фелингера [1990; 1991; Холюшкин, 1992] стали использовать компьютерные технологии при обработке коллекций палеолитического каменного инвентаря памятников, расположенных на Евразийском и Африканском континентах. Это дало возможность показать особенности группировки раннепалеолитических и позднепалеолитических памятников и их культурную специфику.

Углубляя теоретико-методологические разработки В.А. Городцова, П.П. Ефименко, С.Н. Замятнина, С.П. Толстова, М.В. Водоводского, А.А. Формозова, П.И. Борисковского, Н.О. Бадера, В.П. Любина, М.Г. Левина, Н.Н. Чебаксарова, Ю.В. Бромлея, В.П. Гричука, В.П. Степанова, А.А. Величко, П.М. Долуханова, И.Г. Пидопличко, В.И. Бибиковой, Н.Г. Белан, ученый применительно к позднему палеолиту Украины в 1970-х гг. разрабатывает концепцию соотношения таких категорий как историко-этнографическая общность (далее — ИЭО) и хозяйственно-культурный тип (далее — ХКТ) [Гладких, 1975; 1976; 1977; 1978]. На конкретном археологическом материале территории Украины им прослежена взаимодействие этих категорий, что дало возможность выделить локальные варианты в материальной культуре позднепалеолитического общества и разработать карту этнокультурных группировок населения с учетом палеогеографической обстановки того времени. В позднем палеолите Украины ученым выделены следующие подтипы ХКТ охотников и собирателей: охотники на северного оленя (Прикарпатье), охотники на мамонтов (Среднее Поднепровье). В южной (степной) зоне выделен тип охотников на зубра. В дальнейших работах уточнены некоторые подтипы. В степной зоне выделен подтип охотников на бизона и коня, подтип комплексных охотников со значительным развитием

собирательства (Поднестровье); в финальном палеолите (Полесье) выделен подтип охотников на северного оленя. В границах северной зоны, углубляя разработки И.Г. Шовкопляса [1965] и Г.П. Григорьева [1970] выделил этнокультурные области: прикарпатско-волынскую и среднеднепровскую [Гладких, 1991, с. 24]. По мнению ученого, индикатором определенного этноса в позднем палеолите выступает конкретная археологическая культура.

Концепцию ученого о взаимодействии ХКТ и ИЭО в позднепалеолитическую эпоху развил в своих работах Л.Л. Зализняк относительно финального палеолита — мезолита Украинского Полесья [Зализняк, 1989, с. 101, 125; Залізняк, 1998].

Основываясь на разработках М.И. Гладких, В.П. Чабай предпринял интересную попытку проследить взаимодействие ХКТ и ИЭО на материалах памятников Юго-Западного Крыма мустъерского времени [Чабай, 1990, с. 62].

Концепцию М.И. Гладких на этнокультурное развитие раннепервобытных общин разделяет этнолог А.П. Пономарев [1994, с. 58].

Теоретико-методологические подходы ученого к изучению орудий труда как культурообразующего фактора нашли свое дальнейшее продолжение в исследованиях искусствоведа и археолога А.К. Филиппова [1977; 1983].

Предложенную номенклатуру изделий для позднего палеолита европейской приледниковой зоны с соответствующими дополнениями, обусловленными характером каменного инвентаря южной зоны, использует в своих работах Ю.Г. Коваль [1996].

Типолого-статистические разработки ученого были применены при анализе кремневого инвентаря мезолитических памятников Белорусского Полесья [Копытин, 1975, с. 16; Копытин, 1977, с. 61].

В 1975 г. М.И. Гладких изучает позднепалеолитический памятник Бужанка I (Черниговская обл.), а в следующем году после смерти одного из своих учителей И.Г. Пидопличко возглавляет комплексную экспедицию по продолжению изучения Межиричского поселения. Памятник исследовался ученым в 1976—1984, 1986 и 1989 гг. совместно с палеонтологом Н.Л. Корнице (Институт зоологии им. И.И. Шмальгаузена АН УССР), группой палеогеографов под руководством А.А. Величко (Институт географии АН СССР) при участии антрополога О. Соффер (Иллинский университет, США) и археолога Л.А. Яковлевой (Институт археологии АН УССР) [Гладких, Корнице, 1977; Гладких, 1979; 1980; Гладких, Корнице, Величко и др., 1981; Гладких, 1981; Gladkikh, Korniets, Soffer, 1984; Гладких, Корнице, Соффер, 1985; Гладких, Рижов, 2009]. После обнаружения 1976 г. и раскрытия в 1978 г. четвертого ХБК с остатками жилища М.И. Гладких установил два четких горизон-

та культурного слоя. Это, в свою очередь, дало возможность ученому впервые в палеолитоведении доказать, что охотники на мамонтов проживали на одном и том же месте временно и периодично, а не постоянно, как до того времени считалось [Гладких, Корниець, 1979]. В литературе можно встретить точку зрения о том, что открытие сделано В.Я. Сергиным в 1980-х гг., что не есть правильным [Залізняк, 1993, с. 15]. В.Я. Сергин также придерживается в этом отношении взгляда М.И. Гладких.

Вместе с Н.Л. Корницецем, ученый разработал научную концепцию организации музея-заповедника с соответствующим проведением консервационных работ, связанных с музееификацией четвертого жилища. Памятник исследован М.И. Гладких на площади 1180 м². Ученый предполагает существование на поселении пяти жилищ. По инициативе исследователя и Н.Л. Корницеца в 1977 г. Бюро Президии АН УССР приняло соответствующее постановление о сохранении этого уникального памятника. В следующем году над четвертым жилищем построен металлический павильон каркасной конструкции, который в ноябре 2010 г. заменен на новый [Крахмальна, Кепін, 2010, с. 138—139; Археологічне музейництво..., 2010, с. 111—112]. К сожалению, до настоящего времени заповедник не создан. Как тут не вспомнить слова Овидия: «События проходят — памятники остаются».

Изучая конструктивные элементы четвертого жилища, а также других жилищ, исследованных в Среднем Поднепровье, Подесенье и Подонье (Костенковско-Боршевский р-н, Россия), М.И. Гладких первым в археологии палеолита констатировал существование ритмики и симметрии в укладке костей внешней обкладки жилища и ориентацию жилища по сторонам света. Это дало возможность доказать возникновение архитектуры в позднепалеолитическую эпоху [Гладких, 1991, с. 19]. Таким образом, была скорректирована точка зрения архитекторов и искусствоведов, согласно которой появление архитектуры относится не раннее неолитической эпохи. В своих дальнейших работах ученый рассмотрел истоки и становление архитектуры по материалам древнейших жилищ Африки и Европы, и обосновал положение о социальных критериях разграничения «убежищ» животных и жилищ людей, а также о полифункциональном использовании позднепалеолитических жилищ из костей мамонтов в качестве объектов проживания и лишь частично в культовых целях [Гладких, 1992; 1999; 2003]. Эти положения нашли поддержку и дальнейшее обоснование в работах А.А. Чубура [2005, с. 91] и И.А. Борзияка [2007, р. 85].

Древнейшее жилище и предметы духовной культуры рассматриваются исследователем в контексте мировосприятия палеолитического человека. Анализ археологических источников

по позднему палеолиту Украины дал возможность М.И. Гладких обосновать положение о существовании в северной (приледниковой) зоне «матриархального» варианта мировосприятия первобытного человека [Гладких, Станко, 1996]. Архитектурные критерии позднепалеолитических жилищ нашли продолжение в работах Л.А. Яковлевой [1985; 1986; 1991; 2001].

На основе проведенного планиметрического анализа позднепалеолитических поселений Украины и Европейской части России ученым была предложена собственная типология жилищ. Изучая ХБК позднепалеолитических поселений Среднего Поднепровья, исследователь проследил эволюцию от общественной домо-хозяйственной деятельности к родной. М.И. Гладких показал на основе изучения ХБК Добрничевского поселения с использованием этнографических параллелей по планиметрической структуре поселений и ХБК эскимосов, коряков, что процесс обособления ХБК в границах палеолитического поселения отображает возрастание домашне-хозяйственной самостоятельности роды, но не индивидуальной семьи.

Итогом изучения раннепервобытной общины в позднепалеолитическую эпоху стала подготовленная М.И. Гладких докторская диссертация «Историческая интерпретация позднего палеолита (по материалам территории Украины)», успешно защищенной в Ленинградском отделении Института археологии АН СССР. В своем исследовании М.И. Гладких рассмотрел взаимодействие ХКТ и ИЭО в позднепалеолитическую эпоху, планиметрические характеристики поселений и жилищ, критерии определения жилищ в культурном слое поселения, обосновал свою классификацию позднепалеолитических поселений и жилищ, а также классификацию позднепалеолитических памятников; аргументировал свою концепцию отличную от И.Г. Шовкопляса развития ХБК, построил свою периодизацию позднего палеолита Украины, показал региональные особенности в развитии культуры позднепалеолитического населения. Все это дало возможность М.И. Гладких обосновать свою концепцию социальной реконструкции раннепервобытной общины в позднепалеолитическую эпоху. При реконструкции способа (образа) жизни раннепервобытной общины был применен комплексный (историко-культурологический) подход, включающий в себя и социоисторический. Воззрения ученого на методологию археологии и подходах к изучению истории культуры человечества отражены в двух статьях [Гладких, 1987; Гладких, Орлова, 1995].

В этой же работе исследователь на основе изучения характера культурного слоя выдвинул гипотезу о долговременном характере таких поселений южной зоны, как Большая Аккаржа, Амвросиевка, Анетовка II. Она полу-

чила свое подтверждение в работах палеонтологов. Проведенный поло-возрастной анализ териофауны на поселении Анетовка II, свидетельствует о круглогодичном его функционировании [Старкін, 2001; Старкін, 2008].

К сожалению, в полном виде эта диссертация до сих пор не издана. С отдельными ее положениями в фрагментарном виде можно ознакомиться в соответствующем разделе коллективной монографии «Давня історія України» (К., 1997. — Т. 1.) [Гладких, Станко, 1997, с. 51—113] и первом учебнике в Украине для студентов «Історія первісного суспільства» в соавторстве с В.Н. Станко и С.П. Сегедой (К., 1999).

О том, что эта работа ученого не утратила своей актуальности и сегодня, свидетельствуют разработки российских ученых [Васильев, 2008]. Концепция М.И. Гладких на развитие раннепервобытной общины находит подтверждение и в исследованиях специалистов по истории техники [Гріффен, 2008, с. 41, 47].

На основе концепции и материалов М.И. Гладких, О. Соффер проведена палеоэкономическая реконструкция охотников на мамонтов Среднеднепровского бассейна [Soffer, 1985; Соффер, 1993]. Некоторые аспекты изучения способа жизни охотников на мамонтов в указанном регионе также получили свое освещение в работах Л.А. Яковлевой [2000].

Предложенные ученым концептуальные подходы к разграничению «малых» и «больших» жилищ, легли в основу интерпретации раскрытых конструкций на позднепалеолитическом поселении Пушкари I (Новгород-Северский р-н, Черниговская обл.), а также неолитического Чох в Горном Дагестане [Беляева, 2000; Амирханов, 1987, с. 110].

Также в своем диссертационном исследовании В.С. Бузин при рассмотрении вопросов ХКТ и ИЭО населения каменного века лесной зоны Европейской части России и исторической интерпретации поселений с жилищными конструкциями во многом опирался на методику, предложенную М.И. Гладких [Бузин, 1988].

Методологические подходы исследователя к изучению раннепервобытной общины по материалам территории Украины получили развитие в работах А.С. Сытника [2000], В.Н. Степанчука [2006], Е.В. Смынтыны [1999; 2001] и для позднепервобытной — в работах Г.В. Охрименко [2008].

В этой связи важным положением является взгляд М.И. Гладких о возможности рассматривать «средний палеолит» как отдельный этап в древнейшей истории становления культуры человечества [Гладких, 2003].

Со второй половины 1980-х гг. возобновляются полевые исследования ученого. В 1988—1995 гг. он совместно с палеонтологом Л.И. Рековцом (Институт зоологии им. И.И. Шмальгаузена) и начальником Черкас-

ской областной археологической инспекции Н.А. Суховым возглавляет комплексную экспедицию по изучению поселения Гордашовка I (Тальновский р-н, Черкасская обл.). Получены две радиоуглеродные даты: 20370 ± 180 (кі-11677) и 15800 ± 250 (кі-16680) лет тому. На основе изучения этого памятника было доказано существование в этом регионе в позднепалеолитическую эпоху не только поселений охотников на мамонтов. Обитатели Гордашовки были охотниками на бизонов и в историко-культурном плане памятник относится к южной зоне [Гладких, Рыжов, Суховой, 1994; Гладких, Рыжов, Суховый, 1995; Гладких, Рыжов, Суховой, 1997; Гладких, Рыжов, Суховый, 2010].

В 1995 г. этой экспедицией исследуется скелет человека плейстоценового времени, обнаруженным на местонахождении Белая Круча в с. Лашова Тальновского р-на Черкасской обл. На сегодня это наиболее полный скелет человека позднепалеолитического времени на территории Украины. За C^{14} абсолютный возраст определен в границах $12,600 \pm 90$ лет тому назад (образец Кі-8162) [Гладких, Рыжов, Суховый, 2002; Возгрін, Гладких, Рыжов, Суховый, 2005].

В 1991 г. ученый участвовал в экспедиции по продолжению исследований пещеры Молочный Камень (Закарпатская обл.), изучавшейся в 1970-е гг. В.Н. Гладилиным и в 1980-х гг. В.И. Ткаченко.

В эти же годы продолжаются разведки совместно с С.Н. Рыжовым на территории Государственного историко-культурного заповедника «Трахтемиров» (Черкасская обл.). Обнаружены изделия позднепалеолитического времени. Так же М.И. Гладких подготовил научную концепцию «археодрома» с предполагаемой натурной реконструкции жилища позднепалеолитических охотников на мамонтов, характерного для Лесостепного Приднепровья [Гладких, Рыжов, Суховый, 1997].

И ныне исследователь в пути... Продолжаются раскопки в 2000-е гг. совместно с С.Н. Рыжовым раннепалеолитического памятника Малый Раковец IV (Закарпатская обл.), а также в составе экспедиции, возглавляемой Л.Л. Зализняком изучает позднепалеолитическую стоянку Трояново 4 (Кировоградская обл.).

В эти годы выходят в свет обобщающие коллективные работы, в которых исследователь вновь рассматривает вопросы палеоэкологии [Гладких, Рыжов, 2004; Stepanchuk, Sapoznikov, Gladkikh, Ryzhov, 2009].

Научно-исследовательская работа Михаила Ивановича всю жизнь связана с двумя учреждениями. Начинал свою деятельность он в Институте археологии АН УССР как аспирант (1966—1970) и руководитель новостроекной экспедиции. С 1975 г. начал постоянную работу на кафедре археологии и музееведения Киевского государственного университета имени

Тараса Шевченко в должности старшего преподавателя; доцента (с 1979 г.), в 1985—1987 гг. был в докторантуре, с 1987 по 2002 гг. возглавлял кафедру (с 1997 г. профессор). Всем студентам, слушавшим лекции Михаила Ивановича он запомнился как яркий педагог. Он читал курсы: «Основы археологии», «Историография археологии», «Проблемы археологии каменного века» и др. Продолжает читать нормативный курс «История первобытного общества» и спецкурс «Поздний палеолит». Его прекрасные лекции дали толчок многим слушателям в их дальнейших научных поисках не только в археологии, но и истории, этнологии, музеологии и памятниковедения. Как в свое время сказал Б.Л. Пастернак:

Цель творчества — самоотдача,
А не шумиха, не успех

Под руководством М.И. Гладких защищены следующие диссертации: Л.А. Яковлевой «Орнамент в изобразительном творчестве поздне-палеолитического человека Поднепровья как исторический источник» (Ленинградский университет имени А.А. Жданова, 1988), С.Н. Рыжова «Адаптація ранніх палеоантропів до навколошнього середовища Центральної Європи» (Одесский государственный университет имени И.И. Мечникова, 1999), А.В. Индыченко «Етнокультурні реконструкції ранньо-першого суспільства України (40—10 тис. років тому)» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка (далее — КНУ, 2006), П.С. Шыдловского «Культурна адаптація первісних мисливців Східної Європи (18—10 тис. років тому)» (КНУ, 2008), О.В. Кондратюк «Інститут спорідненості у традиційному українському суспільстві другої половини XIX — початку ХХ століття» (КНУ, 2008), С.В. Палиенко «Історико-культурний поділ пізнього палеоліту Східної Європи в радянському та пострадянському палеолітознавстві» (КНУ, 2009), Д.В. Толочко «Історіографія трипільської культури кінця XIX — початку ХХI століття» (КНУ, 2010).

Ученый и сегодня выступает официальным оппонентом по защитам кандидатских и докторских диссертаций, входит в Специализированный ученый совет Института археологии НАН Украины, является главным редактором сборника научных трудов «Vita Antiqua», издаваемым Обществом археологии и антропологии при кафедре археологии и музееведения КНУ; входит в редколлегию журнала «Археолоія» (Киев) и сборников научных трудов: «Кам'яна доба України» (Киев), «АА» (Донецк).

Ждем с нетерпением Ваших, Михаил Иванович новых трудов и конечно книг!

Благодарных Вам студентов и аспирантов!

Научного и педагогического долголетия!

Абрамова З.А. Верхний палеолит Восточно-Европейской Равнины. Итоги и проблемы // РА. — 1999. — № 2. — С. 48—59.

Амирханов Х.А. Чохское поселение. Человек и его культура в мезолите и неолите горного Дагестана. — М.: Наука, 1987. — 224 с.

Аникиович М.В. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «Восточного Граветта» к «Восточному Эпиграветту» // Восточный Граветт. — М., 1998. — С. 35—66.

Археологічне музейництво. Енциклопедичний довідник. — К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2010. — 268 с.

Беляева В.И. Пушкари Г. Характеристика поселения // АА. — 2000. — № 9. — С. 145—152.

Бибиков С.Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека. — К.: ИА НАН Украины, 2008. — 2-е изд. — 128 с.

Бузин В.С. Поселения и жилища мезолита — раннего металла лесной зоны Европейской части СССР (социологический аспект): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Ленинградский гос. ун-т им. А. А. Жданова. — Л., 1988. — 23 с.

Васильев С.А. Древнейшее прошлое человечества: поиск российских ученых. — СПб.: ИИМК РАН, 2008. — 179 с.

Величко А.А., Грехова Л.В., Губонина З.П. Среда обитания первобытного человека Тимоновских стоянок. — М.: Наука, 1977. — 144 с.

Гавриленко І.М. Кам'яні та кістяні вироби Гінцівського пізньопалеолітичного поселення (за матеріалами Полтавського краєзнавчого музею) // АА. — 1996. — № 5. — Ч. II. — С. 232—249.

Гвоздовер М.Д., Лазуков Г.И. Геолого-геоморфологическая и археологическая характеристика памятников верхнего палеолита // Природа и древний человек (основные этапы развития природы палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене). — М., 1981. — С. 158—203.

Гладилин В.Н. Антоновская мустерьская культура и ее место в раннем палеолите Восточной Европы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / ЛО ИА АН СССР. — Л., 1974. — 27 с.

Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — К.: Наук. думка, 1976. — 232 с.

Грехова Л. В. Тимоновские стоянки и их место в позднем палеолите Русской равнины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 06.00.07 / ИА АН СССР. — М., 1970. — 16 с.

Григорьев Г.П. Верхний палеолит // Каменный век на территории СССР. — М.; Л., 1970. — С. 43—63.

Григорьева Г.В. К вопросу о существовании Днепро-Донской историко-культурной области // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы: М-лы междунар. конф., посвящ. 120-летию открытия палеолита в Костенках / Костенки в контексте палеолита Евразии. Исследования. — СПб, 1999. — Вып. 1. — С. 63—67.

Гріффен Л.О. Пам'ятка техніки як феномен історії і культури // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2008. — Вип. 14. — С. 40—52.

Деревянко А.П., Фелингер А.Ф., Холюшкин Ю.П. Методы информатики в археологии каменного века. — Новосибирск: Наука, 1989. — 272 с.

Деревянко А.П., Фелингер А.Ф., Холюшкин Ю.П. Опыт статистического группирования раннепалеолитических комплексов Евразии и Африки // Комплексные исследования палеолитических объектов реки Ануй. — Новосибирск, 1990. — С. 165—187.

- Деревянко А.П., Фелингер А.Ф., Холюшкін Ю.П. Опыт статистического группирования позднепалеолитических комплексов Евразии // Методы реконструкций в археологии. — Новосибирск, 1991. — С. 44 — 58.
- Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К.: Наук. думка, 1989. — 176 с.
- Зализняк Л.Л. Системи господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену та голоцену // Оточуюче середовище і стародавнє населення України (матеріали до теми). Препр. — К.: ІА НАН України, 1993. — С. 4—21.
- Зализняк Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К.: Бібліотека українця, 1998. — 306 с.
- Зализняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація // Кам'яна доба України. — 2005. — Вип. 8. — 184 с.
- Коваль Ю.Г. О технологической вариабельности центрально-проксимальной подтексы сколов в верхнем палеолите (по материалам памятников степной зоны) // АА. — 1996. — Ч. II. — № 5. — С. 161—168.
- Копытин В.Ф. Мезолит Юго-Восточной Белоруссии: Автограф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / ЛО ИА АН СССР. — Л., 1975. — 24 с.
- Копытин В.Ф. Мезолит Юго-Восточной Белоруссии // КСИА. — 1977. — Вып. 149. — С. 60—66.
- Крахмальна Т.В., Кепін Д.В. Експонування палеоприродної спадщини четвертинного періоду // Праці Центру пам'яткоznавства. — К., 2010. — Вип. 17. — С. 135—150.
- Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века. — К., 1986. — С. 6—73.
- Кротова О.О. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я // Археологія. — 1994. — № 1. — С. 19—31.
- Мартынов А. И. Археология. — М.: Высшая школа, 2002. — Изд. 4-е, испр. и доп. — 440 с.
- Нужний Д.Ю. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра // Кам'яна доба України. Присвячується 90-річчю з дня народження В.М. Даниленка. — К., 2002. — С. 57—81.
- Оленковский Н.П. Палеоліт та мезоліт Приславщія. Проблеми епігравету України. — Херсон: Придніпров'я, 2000. — 172 с.
- Оленковский Н.П. Эпигравет Восточной Европы. Культурно-исторический аспект. — Херсон: МДГУ комплексу КМА, 2008. — 432 с.
- Охрименко Г. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII—III тис. до н. е.). — Луцьк: Волин. обл. друк., 2008. — 520 с.
- Пономарев А. Українська етнографія. Курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — 320 с.
- Рогачев А.Н., Анікович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 162—271.
- Сапожников И.В. Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. — К.: Шлях, 2003. — 304 с.
- Сергин В.Я. Палеолитические жилища Европейской части СССР: Автограф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / ИА АН СССР. — М., 1974. — 27 с.
- Сергин В.Я. Палеолитические поселения Среднеднепровского типа и их историко-культурное значение // КСИА. — 1979. — Вып. 157. — С. 15—20.
- Сергин В.Я. Палеолитические поселения Европейской части СССР (памятники с жилым обустройством): Автограф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.06 / ИА АН СССР. — М., 1992. — 54 с.
- Сергин В.Я. К радиокарбонной хронологии палеолитических поселений Среднеднепровского типа // РА. — 2007. — № 4. — С. 72—81.
- Ситник О.С. Середній палеоліт Поділля. — Львів: Ін-т українознавства ім. І.І. Крип'якевича НАН України, 2000. — 372 с.
- Смінтина О.В. Мезолітичні житла на терені сучасної України: проблеми типології та формовизначальних чинників // Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1999. — Вип. 2. — С. 51—60.
- Смінтина О.В. Зональність ранньооперівських культур: дослідження, факти, теорії. — Одеса: Астропrint, 2001. — 308 с.
- Софбер О. Экономика верхнего палеолита: продолжительность заселения стоянок на Русской равнине // РА. — 1993. — № 3. — С. 5—17.
- Старкін А.В. Пізньоплейстоценові теріофаги степової зони Півдня України: Автограф. дис. ... канд. біол. наук: 03.00.08 / Ін-т зоол. ім. І.І. Шмальгаузена НАН України. — К., 2001. — 20 с.
- Старкін А.В. Некоторые аспекты проблемы методики изучения истории формирования позднеплейстоценовых териофагун // Дослідження первісної археології в Україні (до 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль): М-ли міжнар. наук. конф. «Радомишль та його історія» (3—4 жовтня 2006 р.). — К., 2008. — С. 54—70.
- Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. — Чернівці: Зелена Буковина, 2006. — 463 с.
- Филиппов А.К. Связь формы и функции изделий человека в палеолите (опыт изучения технического и эстетического формообразования): Автограф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / ЛО ИА АН СССР. — Л., 1977. — 18 с.
- Филиппов А.К. Проблемы технического формообразования орудий труда в палеолите // Технология производства в эпоху палеолита. — Л., 1983. — С. 9—72.
- Холюшкін Ю.П. Проблемы корреляции позднепалеолитических индустрий Сибири и Средней Азии. — Новосибирск: Наука, 1981. — 120 с.
- Холюшкін Ю.П. Проблемы корреляции позднепалеолитических индустрий Сибири и Средней Азии: Автограф. дис. ... канд. ист. наук. — Новосибирск, 1983. — 15 с.
- Холюшкін Ю.П., Холюшкіна В.А. Методические аспекты исследования археологических культур каменного века Сибири // Проблемы реконструкций в археологии. — Новосибирск, 1985. — С. 23—45.
- Холюшкін Ю.П. Новые направления в изучении палеолита Северной Азии: Дис. на соиск. уч. степени в виде науч. докл. — Новосибирск, 1992. — 21 с.
- Холюшкін Ю.П. Палеолит Енисейской долины (предварительные результаты информационного анализа) // Древние культуры Южной Сибири и Северо-Восточного Китая. — Новосибирск, 1994. — С. 52—55.
- Чабай В.П. Классификация мустъерских индустрий Юго-Западного Крыма // Каменный век на территории Украины. Некоторые аспекты хозяйства и этно-культурных связей. — К., 1990. — С. 54—63.
- Черныш А.П. Поздний палеолит // Археология Украинской ССР: в 3 т. Т. 1: Первобытная археология. — К., 1985—1986. — С. 54—83.
- Чубур А.А. Деснянский палеолит: проблемы истории исследований, историографии и источниковедения. — М.: РГСУ, 2005. — 116 с.
- Шевченко А.И., Шовкопляс И.Г. Палеолит Киевского Приднепровья. Препр. — К.: Ин-т геол. наук АН УССР, 1982. — 60 с.

- Шовкопляс И.Г.* Мезинская стоянка. — К.: Наук. думка, 1965. — 326 с.
- Яковлева Л.А.* Архитектурный орнамент древних жилищ // Строительство и архитектура. — 1985. — № 10. — С. 25—26.
- Яковлева Л.А.* Информативность внешнего облика древних жилищ // Строительство и архитектура. — 1986. — № 7. — К. — С. 27.
- Яковлева Л.А.* Жилище в мировосприятии позднепалеолитического человека (по материалам поселения Межирич) // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991. — С. 8—19.
- Яковлева Л.А.* Поселення з житлами із кісток мамонта Дніпровського басейну // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 72—83.
- Яковлева Л.А.* Культура пізньопалеолітичного населення України // Історія української культури: у 5 т. Т. 1: Історія культури давнього населення України. — К., 2001. — С. 69—98.
- Borziac I., Chirica V., David A., Obadă T.* Planigrafia nivelui superior de locuire din stațiunea aurignaciană Climăuți II de pe Nistrul Mijlociu. Locuința «din oase și pământ» // Revista Archeologică. Seria nouă. — Chișinău, 2007. — Nr. 1—2. — Vol. III. — P. 74—88.
- Soffer O.* The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain. — New York: Academic press, 1985. — 540 p.

Д. В. Кепин

ВНЕСОК М.І. ГЛАДКИХ В ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ

У статті проаналізовані наукові праці доктора історичних наук, професора М.І. Гладких (Київський

національний університет імені Тараса Шевченка) зі стародавнього кам'яного віку. Показана роль ученої у вивчення та інтерпретацію палеолітичних пам'яток. Розглянуті концептуальні підходи дослідника до типолого-статистичного аналізу кам'яного інвентарю. Також розглянуті підходи до критеріїв визначення культурної належності пам'яток, класифікації палеолітичних поселень та жител; співвідношення історико-етнографічних спільностей та господарсько-культурних типів у пізньопалеолітичну епоху на території України; соціальної реконструкції ранньоперівісної общини.

D. V. Kepin

CONTRIBUTION OF M.I. GLADKIKH TO THE INVESTIGATION OF PALAEOLITHIC

In the given article the scientific works of the Doctor of History sciences, Professor M.I. Gladkikh (Kiyiv National University named Taras Shevchenko) on Old Stone Age have been analyzed. The role of a scientist in study and interpretation of Palaeolithic monuments is shown. Conceptual of investigator's approaches to the typology — statistical analysis of the stone inventory are considered. Approaches to the criteria of the cultural belonging' determination of the monuments; classification of Palaeolithic settlements and dwellings; correlation of historico-ethnographical community and economic-cultural types in Late Palaeolithic Age on the territory of Ukraine; social reconstruction of early primitive community are also discussed.

СПИСОК

основних наукових праць

Михайла Івановича ГЛАДКИХ

1. Археологические разведки на Черниговщине в 1965 г. // АИУ в 1965—1966 гг. — 1967. — Вып. 1. — С. 204—208 (соавторы: П.И. Толочко, И.Г. Шовкопляс).
2. Каменный инвентарь Добраничевской стоянки // АИУ в 1967 г. — 1968. — Вып. 2. — С. 83—89.
3. Некоторые итоги исследования позднепалеолитического местонахождения Антоновки III // Материалы по четвертичному периоду Украины: к VIII Конгр. Междунар. ассоциации по изуч. четвертич. периода (INQUA): Париж, 1969. — К., 1969. — С. 252—268.
4. Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї // УІЖ. — 1971. — № 10. — С. 58—63.
5. Крем'яний інвентар пізньопалеолітичного поселення Межиріч // Археологія. — 1971. — Вип. 3. — С. 58—63.
6. Крем'яний інвентар Добраничівської стоянки // АДУ в 1969 р. — 1972. — Вип. 4. — С. 20—23.
7. Два способа подсчета индексов сходства палеолитического каменного инвентаря // XV Наук. конф. ІА АН УРСР: Тез. пленар. і секц. доп. (рез-ти польов. археол. дослід. 1970—1971 рр. на терит. України). — Оде-са, 1972. — С. 62—64.
8. Исследование палеолита в Довгиничах // АО 1971 г. — М., 1972. — С. 309—310.
9. Пізньопалеолітичні житла, методи їх консервації та експонування // Археологія. — 1972. — № 6. — С. 106—107.
10. Палеолітичне місцезнаходження Караваєві Дачі у Києві // Археологія. — 1972. — Вип. 7. — С. 84—87.
11. Разведки палеолита в зоне канала Днепр—Донбасс // АО 1972 г. — М., 1973. — С. 268—269.
12. До методики типового-статистического анализа палеолитического кам'яного інвентаря // Археологія. — 1973. — Вип. 9. — С. 15—21.
13. Поздний палеолит Лесостепного Приднепровья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1973. — 24 с.
14. Дослідження Довгинецького палеолітичного місцезнаходження 1971 р. на Житомирщині // Археологія. — 1974. — Вип. 14. — С. 42—46.
15. Малые жилища в позднем палеолите Восточной Европы // Реконструкция древних общественных отношений по археологическим материалам жилищ и поселений: Кратк. тез. докл. на объедин. Симпоз. методологич. семинара и сектора Ср. Азии и Кавказа ЛО ИА АН СССР (23—26 апреля 1973 г.). — Л., 1974. — С. 21—22.

16. Прикарпатська зона хозяйственно-культурного типу охотників і собирателей позднього палеоліту // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф. — К., 1975. — С. 56—57.
17. Изменчивость орудий в процессе их изготовления как культурнообразующий фактор (по материалам палеолита) // Открытия молодых археологов Украины. — К., 1976. — Ч. 1. — С. 3—5.
18. Влияние природного окружения на формирование Прикарпатского локального варианта позднепалеолитической культуры // V Всесоюз. совещ. по изуч. краевых образований материальных оледенений: Тез. докл. — К., 1976. — С. 103—104.
19. Исследование в Межириче // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 281 (соавтор Н.Л. Корниец).
20. К вопросу о разграничении хозяйствственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С. 112—116.
21. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. — Л., 1977. — С. 137—143.
22. Мінливість знарядь в процесі їх виробництва та їх роль в утворенні локальних варіантів матеріальної культури (на матеріалах палеоліту) // Археологія. — 1977. — Вип. 24. — С. 17—21.
23. Содержание локальных вариантов позднего палеолита на Украине // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 22—23.
24. Исследования в Межиричах // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 319.
25. Нова споруда з кісток мамонта в Межиріччі // Вісн. АН УРСР. — 1979. — № 9. — С.50—54 (співавтор Н.Л. Корнієць).
26. Исследования в Межиричах // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 263—264.
27. Mezhirich // Early Man News 314 Newsletter for Human Palaecolgy, 1978/1979. — Tübingen, 1980. — Р. 32—33.
28. Исследования в Межиричах // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 239.
29. Межирич // Археология и палеогеография позднего палеолита Русской равнины. — М., 1981. — С. 107—119 (соавторы Н.Л. Корниец, А.А. Величко, Г.В. Антонова, Ю.Н. Грибченко, Э.М. Зеликсон, Е.И. Куренкова, Т.А. Халчева, А.Л. Чепалыга).
30. Aesthetic aspects of construction-oriented utilization of hunting prey by territories man // XI INQUA Congress. Abstracts. — Moscow, 1983. — Vol. III. — Р. 88 (соавтор Н.Л. Корниец).
31. Внесок вчених університету у розвиток археології та музеїної справи // Вісн. Київ. ун-ту: Історичні науки. — К., 1984. — Вип. 26. — С. 106—116 (співавтори: Н.Н. Бондарь, Ю.А. Омельченко).
32. Четвертичная геология Приднепровья // Сводный путеводитель экскурсий XXVII сессии Междунар. геол. конгр. — К., 1984. — С. 69—87 (соавторы: М.Ф. Веклич, Н.А. Сиренко).
33. Mammoth-Bone Dwellings on the Russian Plain // Scientific American. — 1984. — November. — Vol. 251, N 5. — P. 164—175 (соавторы: Н.Л. Корниец, О. Соффер).
34. Жилища из костей мамонта на Русской равнине // В мире науки. — 1985. — № 1. — С. 68—74 (соавторы: Н.Л. Корниец, О. Соффер).
35. [Реп.]: Генинг В.Ф. Объект и предмет науки в археологии // СА. — 1987. — № 2. — С. 273—280.
36. Поселения и жилища древнего населения Украины. — К.: Депонирование в ИНИОН СССР. — № 35813. — 14.10.88. — 9,1 п. л. (соавторы: Н.Н. Бондарь, Е.А. Линева, Ю.Н. Малеев).
37. Соціально-економічна інтерпретація пізньопалеолітичних жител та поселень // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 17—26.
38. Історична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України): Препр. — К.: НМК ВО, 1991. — 44 с.; 1 карта.
39. Историческая интерпретация позднего палеолита (по материалам территории Украины): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Л., 1991. — 48 с.; 1 карта.
40. Етногенетичний процес в басейні Дніпра за археологічними джерелами // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тез. доп. — К., 1991. — С. 31—32.
41. Первіснообщинний лад на території нашої країни // Історія народів Росії: у 2 ч. — К., 1992. — Ч. 1. — С. 4—19 (співавтор Н.А. Чміхов).
42. Социальные и архитектурные критерии палеолитического жилища // КСИА. — 1992. — Вып. 206. — С. 82—85.
43. Розвиток стародавнього та первісного суспільства на Україні // ДКНТ інформації. — Інв. № 0294У000347. — № д. р. 0193У040889. — 93 с. (співавтори: Е.А. Ліньова, Ю.Н. Малеев).
44. Гордашовка-оринъякоидный палеолит на Горном Тикиче (предварительные результаты) // АА. — 1994. — С. 217—226 (соавторы: С.Н. Рыжов, Н.А. Суховой).
45. Новий варіант пізньопалеолітичної культури на Черкащині // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С. 16—23 (співавтори: С.М. Рижов, Н.А. Суховий).
46. Формация, цивилизация, антропосфера // АА. — 1995. — № 4. — С. 4—6 (соавтор Н.В. Орлова).

47. Мистецтво та світогляд пізньопалеолітичної людини (за матеріалами України) // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 39—50 (співавтор *В.Н. Станко*).
48. Експозиційне використання забудованої території Трахтемирівського заповідника // Пам'ятки та визначні місця Шевченківського краю. Проблеми охорони та дослідження: Тез. доп. наук.-практ. конф. (27—28 травня 1997 р., м. Канів, Київ). — Канів; Київ, 1997. — С. 33—35 (співавтори: *С.М. Рижов, Н.А. Суховий*).
49. Кварцевые орудия позднепалеолитического поселения Гордашовка 1 // Археология и этнография Восточной Европы: материалы и исследования (сб. науч. тр., посвящ. 60-летию В.Н. Станко). — Одесса, 1997. — С. 57—68 (соавторы: *С.Н. Рыжов, Н.А. Суховой*).
50. Епоха пізнього палеоліту // Давня історія України: у 3 т. Т. 1: Первісне суспільство. — К., 1997. — С. 51—113 (співавтор *В.Н. Станко*).
51. Древнейшая архитектура по археологическим источникам палеолита // *Vita Antiqua*. — 1999. — № 1. — С. 29—33.
52. Історія первісного суспільства: Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих закладів освіти. — К.: Либідь, 1999. — 240 с. (співавтори: *В.Н. Станко, С.П. Сегеда*).
53. Кремневый инвентарь Межиричского позднепалеолитического поселения // *Vita Antiqua*. — 2001. — № 3—4. — С. 15—21.
54. Нові палеоантропологічні рештки на Гірському Тікичі // Археологія. — 2002. — № 1. — С. 72—75 (співавтори: *С.М. Рижов, Н.А. Суховий*).
55. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навчальний посібник. — К.: Вища шк., 2002 (статті — С. 13, 19, 21, 22—23, 45, 74—75, 75—76, 78—79, 82—83, 99, 122, 130, 146, 167, 193, 219—220, 229, 251, 275, 287, 287—288, 291, 292—293, 361, 361—362, 362, 372, 386, 391).
56. Вступне слово на відкритті Круглого столу 11 листопада 2002 р. // Варіабельність середнього палеоліту України: М-ли Круглого столу (11—12 листопада 2002 р.). — К., 2003. — С. 5.
57. Бытовое и культовое использование жилищ из костей мамонтов // Кам'яна доба України. — 2003. — Вип. 4. — С. 213—222.
58. Les sites d'Ukraine: de Mejiriche a Gontsy et leurs cabanes en os de mammouth // Dossiers d'Archeologie. — 2004. — Mars. — N 291. — P. 64—67 (соавтор *Л.А. Яковлева*).
59. Кафедра археології та музеенавчання // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення (1834—2004 pp.). — К., 2004. — С. 34—41 (співавтор *Л.Г. Самойленко*).
60. Екологічні чинники розвитку первісного суспільства // Наук. зап. КНУ. — 2004. — Т. VI: Історичний факультет. — С. 31—42 (співавтор *С.М. Рижов*).
61. Найвизначніший дослідник палеоліту (до 100-річчя з дня народження Івана Підоплічка) // Українознавство. Календар-щорічник 2005. — К., 2004. — С. 198—200.
62. Нові дані щодо геологічного датування палеоантропологічних решток із с. Лощове // Кам'яна доба України. — 2005. — Вип. 7. — С. 69—72 (співавтори: *Б.Д. Возгрин, С.М. Рижов, Н.А. Суховий*).
63. Тема 2. Витоки українського народу // Історія України: Навч.-методич. посіб. для семінарських занять. — К.: Знання, 2006. — С. 27—50.
64. Тема 2. Витоки українського народу // Історія України: Навч.-методич. посіб. для семінарських занять. — К.: Знання-Прес, 2006. — С. 25—42.
65. Учителі та учні // Кам'яна доба України. — 2007. — Вип. 10. — С. 263—267.
66. Між першим та четвертим житлами Межиріцького поселення // *Vita Antiqua*. — 2009. — № 7—8. — С. 72—73 (співавтор *С.М. Рижов*).
67. Ukrainian Upper Palaeolithic between 40/10.000 BP: current insights into environmental-climatic change and cultural development // Archaeopress. Le concept de territories dans le Paléolithique supérieur européen. Proceedings of the XV World Congress UISPP (Lisbon, 4—9 September 2006). — London, 2009. — P. 63—74 (соавторы: *В.Н. Степанчук, И.В. Сапожников, С.Н. Рыжов*).
68. Оріньякідна стоянка Гордашівка I на Черкащині // Кам'яна доба України. — 2010. — Вип. 13. — С. 95—112 (співавтори: *С.М. Рижов, Н.А. Суховий*).

C. B. Палиенко

(Киев)

М.И. ГЛАДКИХ И СОЦИОИСТОРИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В ПАЛЕОЛИТОВЕДЕНИИ

В статье рассматривается развитие социоисторического направления в советском палеолитоведении. Анализируется теоретическое наследие М.И. Гладких в рамках научной школы П.П. Ефименко.

Ключевые слова: археология, социоархеология, научная школа, методология, стадиализм, конкретно-исторический подход, историко-культурное деление, историко-этнографическая общность, хозяйствственно-культурный тип.

В последние времена значительно возрос интерес исследователей к истории археологической науки. Не стало исключением и палеолитоведение. Однако историографические исследования охватили преимущественно период с конца XIX до середины XX вв. [Васильев, 1994; 1998; Платонова, 2009; 2010; Пахарева, 2008;]. Изучение послевоенной археологии позднего палеолита касалось или отдельных регионов [Смолянинова, 2004; Чубур, 2005; 2006; Федорченко, 2005; 2007], или отдельных проблем [Синицын и др., 2002; Паліенко, 2008а; 2008б; 2009б; 2009в]. Довольно детально изучена дискуссия 1950-х гг. [Кротова, 2004; Аникович, 2007], а также биографии и взгляды на методологию П.П. Ефименко [Формозов, 2002; Сапожников, Кухарчук, 2002] и его ученика — А.Н. Рогачева [Синицын, 2002; Платонова, 2004; Аникович, 2007]. Имеются публикации посвященные биографиям ученых, работавших после войны на территории Украины [Ситник, 2008; Толочко, Кулаковська, 2009] Общие работы касаются преимущественно современного российского палеолитоведения [Васильев, 2000; 2004; 2008].

Между тем, внимание исследователей фактически обошло творчество и научное наследие выдающихся украинских палеолитоведов

И.Г. Шовкопляса и его ученика — М.И. Гладких. Имеется только статья, посвященная юбилею второго ученого [Кепін, 2002]. Заполнить этот пробел и ставит своей целью данное исследование, показав общее развитие социоисторического подхода в палеолитоведении, связанного с деятельностью научной школы П.П. Ефименко, и сделав главный акцент на теоретическом наследии М.И. Гладких. Ограниченный объем публикации не позволяет рассмотреть теоретические воззрения других украинских исследователей, работавших в рамках социоисторического направления в палеолитоведении, в первую очередь — С.В. Смирнова и В.Н. Станко. Однако их научное наследие заслуживает того, чтобы в будущем стать темой отдельного исследования.

СОЦИОИСТОРИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В СОВЕТСКОЙ АРХЕОЛОГИИ

В начале 1930-х гг. происходит переход советской археологии на марксистскую основу. Критикуя старую археологию, в то время писали: «Самодовлеющие изучение вещей не может быть предметом социальной науки. Марксистско-ленинская методология обязывает подчинить исследование вещественных памятников прошлого целям изучения истории самого общества, которому принадлежали исследуемые памятники. Именно в этом смысле старой археологии противостоит история материальной культуры» [Целевая..., 1931, с. 2]. Тогда впервые была сформулирована новая задача — историк материальной культуры должен изучать общественные отношения. Позже В.Ф. Генинг, рассмотрев теоретические дискуссии 1920—30-

х гг., считал эти события появлением нового направления в археологии — социоархеологии, а также переходом советской археологической науки на качественно новый уровень (в западной археологии это происходит в 1960-е гг.) [Генинг, 1982; 1997, с. 9].

Однако в довоенный период специально-научная методология создана не была. Активная разработка археологической теории начинается намного позже. Так, в 1960-е гг. происходит дискуссия об определении понятия «археологическая культура», а в 1970-е — об определении объекта и предмета археологии, ее кульминация приходится на вторую половину 1980-х — начало 1990-х [Палиенко, 2009]. В это период В.Ф. Генинг в рамках социоисторического направления археологии разработал Фундаментальную археологическую теорию — методологическую основу для социоисторических реконструкций [Генинг, 1992], а также другие основные методологические проблемы [Генинг, 1983; 1989; Генинг, Генинг, 1992]. На начало 1990-х гг. социоисторическое направление археологии полностью оформилось и обрело методологическую основу, но его дальнейшее развитие было существенно заторможено в связи с распадом СССР и изменением общественного сознания. Марксизм, лежавший в основе ФАТ, становится непопулярным. Однако на протяжении почти всего советского периода имело место и практическое воплощение описанных идей. И палеолитоведение не было в этом исключением.

Рассматривая в конце 1960-х гг. развития археологии палеолита в мире, Ф. Борд писал: «Налицо различные школы в доистории: во Франции, где особенное внимание обращают на стратиграфию и типологию; в странах английского языка, где особенное внимание обращают на взаимоотношения человека и среды; в СССР, где особенное внимание обращают на палеосоциологию. Разумеется, это нельзя понимать упрощенно. Французские исследователи не игнорируют экологические или социологические данные, а американцы или русские не игнорируют стратиграфии. Речь идет об акценте на тот или иной подход» [Bordes, 1968, р. 7] (Цитата по [Борисковский, 1969, с. 7]).

И огромную роль в становлении социоисторического подхода в изучении позднего палеолита Восточной Европы сыграли представители научной школы П.П. Ефименко. На Украине яркими ее представителями являются И.Г. Шовкопляс и его ученик М.И. Гладких. Рассмотрим же это подробнее.

НАУЧНАЯ ШКОЛА П.П. ЕФИМЕНКО И СТАДИАЛИЗМ

Формирование советской социоисторической школы палеолитоведения происходит в 1930—50-е гг. и связано с деятельностью П.П. Ефи-

менко и его учеников П.И. Борисковского, А.Н. Рогачева, а позже и И.Г. Шовкопляса. Так, П.И. Борисковский в 1932 г., рассматривая стадиальность в верхнем палеолите, старался связать изменения в технике обработки камня с процессами усовершенствования охотниччьего хозяйства и изменением социальной организации [Борисковский, 1932]. По его мнению, орильякско-солютрейская и мадленская эпохи являлись двумя различными ступенями развития охотниччьего хозяйства и первобытно-коммунистического общества. С первой эпохой он связывал зарождение родового строя, а вторую считал эпохой высокоразвитого стабильного охотниччьего хозяйства, которая отвечала оформлению родового строя со всеми характерными для него признаками. Зарождение рода в орильякско-солютрейскую эпоху дало возможность быстрее развиваться производственным силам и обществу, а их количественное развитие привело к скачку — формированию новой мадленской эпохи.

П.П. Ефименко, также как и П.И. Борисковский, рассматривал историю первобытности, прежде всего, как историю общества. Именно внутренними причинами он пытался пояснить изменения в материальной культуре, которые легли в основу культурно-хронологической схемы Мортилье — Брейля, хотя еще шесть лет назад он объяснял их миграциями. Исследователь писал в 1934 г.: «...мы должны сказать, что основанная на признаках типологического порядка, без учета исторической значимости этих признаков, группировка, которой обычно пользуются для изложения известного в настоящие времена материала по интересующему нас периоду, не представляется продуманной и обоснованной схемой развития первобытного общества, которая могла бы быть принята без весьма существенных дополнений и поправок. ...представляется возможным разделить историю верхнепалеолитического общества на три фазы. Первую, к которой мы относим так называемую орильякскую и отчасти солютрейскую эпохи, можно рассматривать по ряду признаков как начальный этап сложения верхнепалеолитического общества, характеризующийся по преимуществу более или менее оседлым типом охотниччьего хозяйства. За ним следует вторая фаза, связанная, по крайней мере, в некоторых частях Европы, с своеобразным хозяйственно-бытовым укладом охотников-номадов... Эта фаза соответствует тому, что обычно носит название позднесолютрейской и мадленской эпох. Наконец, третья, совпадающая с так называемым эпипалеолитом..., когда охотничье хозяйство верхнепалеолитического общества приходит в заметный упадок...» [Ефименко, 1934, с. 241]. На основе культурно-хронологической схемы Мортилье — Брейля в 1930 — начале 1950-х гг. П.П. Ефименко и П.И. Борисковским были созданы схемы разви-

тия позднего палеолита территории Восточной Европы и Украины. Данная концепция о взаимосвязи изменений материальной культуры и стадий развития общества, известна в историографии как стадиализм.

Накопление новых данных привело к тому, что уже в начале 1950-х гг. виденье развития позднего палеолита исследователями несколько изменилось. Так, в 1953 г. П.И. Борисковский указал, что развитие культуры и техники позднепалеолитических общин нельзя изобразить в виде одной генетической линии, но можно представить в виде пучка или ствола. Так как имели место отставание и опережение развития отдельных родовых общин, имелись отличия форм хозяйствования, связанные с особенностями окружающей среды. Исследователь согласился с наличием трех больших областей развития позднепалеолитической культуры (приледниковой, средиземноморско-африканской, сибирско-китайской), но считал, что между ними можно констатировать значительное сходство, хотя и не полное тождество, техники, хозяйства, искусства и культа. Однако П.И. Борисковский отметил, что только в неолите и в более поздние эпохи оформляются значительные культурные отличия, связанные с отдельными племенными группами [Борисковский, 1953].

Несколько позже, совершенствуя свою схему развития позднего палеолита Восточной Европы, П.П. Ефименко признал, что историческая судьба первобытного населения Европы в позднепалеолитическую эпоху была значительно сложнее, содержательней и интереснее, чем это казалось ранее. Исторический процесс, подытожил ученый, нельзя представить так схематически и прямолинейно как несколько лет назад [Ефименко, 1957, С. 9]. Именно в этот период — в середине 1950-х гг. происходила дискуссия о возможности использования данных геологии для датировки позднепалеолитических памятников. Сторонником этого подхода был другой ученик П.П. Ефименко — А.Н. Рогачев, который разработал собственную схему развития позднего палеолита Костенковско-Боршевского района именно на основе данных стратиграфии [Рогачев, 1953; 1957]. Хотя и его учитель, и П.И. Борисковский долгое время не соглашались с таким подходом, но, в конце концов, признали правоту А.Н. Рогачева.

И.Г. ШОВКОПЛЯС И КОНКРЕТНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ПОДХОД А.Н. РОГАЧЕВА

Датировка памятников с помощью данных геологии позволила трактовать отличия в облике археологического материала не как хронологические, а как культурно-этнографические. Несколько позже А.Н. Рогачев сформулировал конкретно-исторический подход к изучению

позднего палеолита. Исследователь писал: «Множественность типов кремневого инвентаря определяется, в конечном счете, действием закона неравномерности культурного развития, господствовавшего в первобытные времена так же, как и во все последующие периоды истории в условиях отсутствия или недостаточной связи отдельных обществ. Следовательно, правильное решение проблемы развития культуры в эпоху верхнего палеолита зависит, с одной стороны, от осознания определяющей роли общественной (социальной) среды, порождающей местные этнографические черты культуры, а с другой, от правильного решения вопроса об относительной древности памятников», — и далее: «Однако на самом деле в числе фактов, определяющих местные региональные особенности развития культуры в эпоху верхнего палеолита, решающее значение принадлежит общественной жизни людей. Решающая роль социальных условий в развитии палеолитической культуры определяется общественной сущностью человечества, господством первобытно-общинного строя и зарождающихся на этой основе родовых (племенных), в конечном счете, и этнических, традиций в производстве, культуре и быту. Как бы ни была сложна динамика общественной жизни первобытных общин, археология, совершая приёмы сбора и суммирования материалов, методы их анализа, изучая окружающую природную среду, восстановит главные черты жизни, культуры и быта населения исследованных территорий и всесторонне познает законы развития производства, общественной жизни и культуры первобытного населения Европы» [Рогачев, 1962, с. 9—10].

Примерно в это же время на Украине другой ученик П.П. Ефименко — И.Г. Шовкопляс также работал в этом направлении, реализовывая конкретно-исторический подход на практике. Если А.Н. Рогачев создал в середине 1950-х региональную культурно-хронологическую схему позднего палеолита Костенковско-Боршевского района, то И.Г. Шовкопляс в середине 1960-х — аналогичную схему для Среднего Поднепровья, указав на развитие в регионе мезинской культуры [Шовкопляс, 1965, с. 300]. Исследователь отметил, что очень близкие варианты позднепалеолитических культур нередко существовали в одно и то же время на различных или же, наоборот — на одних и тех же территориях, а на местах одних и тех же стоянок — поселения, относящиеся к различным вариантам позднепалеолитических культур. По его мнению, это можно объяснить фактами переселения и расселения отдельных групп позднепалеолитического населения из одних районов приледниковой зоны в другие.

И.Г. Шовкопляс также указал, что в то время нередко существовали и значительные группы более-менее близких или сходных памятни-

ков, принадлежавших близким между собой по характеру культуры и, вероятно, по этническому родству позднепалеолитическим родовым коллективам людей, на том этапе истории, который непосредственно предшествовал их объединению в племена. Подобные группы памятников сближают между собой признаки значительно более устойчивые и специфические, чем особенности кремневого инвентаря, который всегда опережал по темпам развития все другие стороны жизни людей. К ним относятся характер домостроительства, устройство поселений, бытовые и этнографические особенности, находящие свое отражение в произведениях искусства. Исследователь считал, что многие из таких специфических признаков и особенностей принимаются в качестве этнических (даже этнографических), и служат для выделения отдельных этнокультурных позднепалеолитических областей, населенных родственными родовыми группами [Шовкопляс, 1965, с. 297—298].

И.Г. Шовкопляс писал: «Решение вопросов о характере и территориях этнокультурных областей позднего палеолита является важнейшим средством проникновения в далекое историческое прошлое человечества и освещения конкретной истории отдельных групп древнейших родовых общин», что полностью соответствует конкретно-историческому подходу, сформулированному А.Н. Рогачевым. В 1960-е годы киевский исследователь выделил на территории Восточной Европы несколько этнокультурных позднепалеолитических областей: среднеднепровскую, среднедонскую, прикарпатскую, волынскую, а также степную группу и памятники Крыма [Шовкопляс, 1966, с. 41—43; 1971, с. 45].

ПОДХОД М.И. ГЛАДКИХ К ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ДЕЛЕНИЮ ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА

Дальнейшее развитие социоисторического направления в советском палеолитоведении в Киеве связано с деятельностью ученика И.Г. Шовкопляса — М.И. Гладких в 1970-е — 1990-е гг. Он также как и его учитель занимался изучением позднего палеолита Среднего Поднепровья, однако сумел предложить свой собственный подход к решению проблемы культурной атрибуции позднепалеолитических памятников.

По мнению М.И. Гладких, в основу выделения археологических культур должны быть положены особенности производственного, прежде всего каменного инвентаря, как наиболее массовой и сравнительно хорошо изученной категории находок. Другие категории источников (произведения искусства, особенности конструкции жилищ и планировки поселений) также необходимо учитывать, но сфера их ис-

пользования при выделении культур ограничена в силу их пока еще малочисленности и недостаточной изученности [Гладких, 1973б, с. 16—17].

Исходя из того, что хозяйственно-бытовые комплексы одной стоянки принадлежали отдельным семьям первобытной общины, М.И. Гладких предположил, что сопоставление каменного инвентаря двух хозяйственно-бытовых комплексов одной стоянки будет равнозначным соотнесению двух обособленных однокультурных памятников. Он произвел типолого-статистическое сравнение инвентаря отдельных хозяйствственно-бытовых комплексов Добраничевки [Гладких, 1973а, с. 15—21], а затем и сопоставление позднепалеолитических памятников Среднего Поднепровья между собой. Исследование подтвердило выдвинутую гипотезу и позволило выделить «три культурных явления мадленского времени на территории среднеднепровской этнокультурной области» [Гладких, 1973б, с. 5—13, 19].

М.И. Гладких, рассматривая вопросы планировки поселений и социального устройства, высказал идею, актуальную и сегодня: «Так как первобытную общину нельзя рассматривать как абсолютно замкнутую социальную единицу, связанную исключительно со строго определенными другими общинами, необходимо допускать вероятность включения в нее этнически инородных, а с точки зрения материальной культуры, инокультурных членов. Эти люди, локализуя свою производственную деятельность на территории определенного хозяйственно-бытового комплекса, по меньшей мере, первое время своего пребывания на новом месте должны сохранить свои традиционные приемы изготовления инвентаря. Такие случаи, не являясь типичными, могут встретиться во время археологических раскопок. Поэтому археологический инвентарь необходимо комплектовать и анализировать не со всего поселения в целом, а там, где это возможно, — с каждого хозяйственно-бытового комплекса отдельно. Сопоставление инвентаря отдельных комплексов позволит не только уточнить критерии выделения археологической культуры, но и избежать смешения разнокультурных явлений, выделения искусственной археологической «культуры»» [Гладких, 1973б, с. 21—22]. Схожая идея была высказана позже учеником А.Н. Рогачева М.В. Аниковичем. Он также указывал, что материалы одного памятника не обязательно должны быть однокультурными, отметив, что разные культурные традиции могут проявляться в разных материалах (например, в каменном инвентаре и в костяных украшениях и произведениях искусства), или даже в одном виде источников (каменном инвентаре), но сосредоточены в разных местах поселения (например, в разных жилищах) [Аникович, 2005, с. 497].

Особенностью социоисторического направления в археологии является то, что археологические материалы не просто обобщаются, рассматриваясь сами по себе, а анализируются в контексте развития древнего общества. С этой стороны рассматривал М.И. Гладких изменчивость каменных орудий в процессе их изготовления. Само изготовление орудий он определил как процесс придания формы, соединяющей в себе субъективное и объективное. С одной стороны, в силу устойчивой традиции в обработке камня внутри относительно замкнутых первобытных общин мастер стремился изготовить изделия близкие тому идеальному типу, изготовление которого требовала традиция; типу, отраженному в сознании мастера через образы реальных уже существующих предметов. С другой стороны, в силу нестабильности движений мастера при изготовлении орудий, а также особенностей обрабатываемого конкретного образца сырья изделия получались не вполне похожими на идеальный тип, своеобразными, индивидуально неповторимыми.

По мнению М.И. Гладких, фактор изменчивости орудий в процессе их изготовления находится в диалектическом взаимодействии с другими факторами, влияющими на формирование локальных вариантов позднепалеолитической культуры. Именно изменчивость орудий в процессе их изготовления обеспечивает возможность для прогрессивного развития индустрии во времени, а также формировании локальных различий. Действие остальных факторов направленно на реализацию этих возможностей и определяет в процессе реализации конкретное выражение локальных различий. Действие социальных и природных факторов определяет разнонаправленность закрепления изменчивости орудий в процессе их изготовления, а каждый археологический памятник может быть рассмотрен с точки зрения его принадлежности как к историко-этнографической общности (ИЭО) так и к хозяйственно-культурному типу (ХКТ) [Гладких, 1976, с. 3—4].

Интерпретация локальных вариантов позднего палеолита и размежевание ХКТ и ИЭО становятся темой дальнейших исследований М.И. Гладких. Исследователь отметил, что при объединении памятников в локальные варианты следует учитывать, что их материальная культура содержит элементы как ХКТ, так и ИЭО. Поэтому необходимо разрабатывать две взаимосвязанные, но различные, схемы соподчинения локальных вариантов: установить археологическое выражение ИЭО (провинция, область, культура) и ХКТ (зона, подзона). Рассмотрев, как данная специфика отражается в различных категориях материальной культуры памятников: характере жилищ и поселений, производственном инвентаре и произведениях искусства, М.И. Гладких заключил, что

в случае, когда два сравниваемых памятника характеризуются однотипностью фаунистических остатков, жилищ, производственного инвентаря и других элементов (например, Межиричи и Добраничевка), то они принадлежат к одному ХКТ и одной ИЭО, а если различаются по всем показателям (Добраничевка и Журавка) — то к различным. По мнению исследователя, в большинстве случаев позднепалеолитические памятники не образуют групп, которые принадлежат к одной ИЭО и одному ХКТ, а размещаются черезполосно, что объясняется отсутствием надежных датировок и наличием небольшого количества одновременных памятников [Гладких, 1977, с. 112—117].

В результате последующей работы М.И. Гладких пришел к выводу, что прикарпатский, среднеднепровский и причерноморский локальные варианты соответствуют различным ХКТ охотников-собирателей, а более дробные археологические культуры (мезинская, пушкаревская, молодовская и т. д.) свидетельствуют об этнической принадлежности их носителей. Однако исследователь отмечает, что для позднего палеолита известно много фактов перекрытия на одной территории ХКТ и ИЭО. Например, на территории Северного Причерноморья неоднократно указывалось на наличие нескольких археологических культур, что вроде бы должно противоречить выделению единого локального варианта. Но, по его мнению, в данном случае имеет место смешение локальных вариантов разного содержания, что свидетельствует про острую необходимость размежевания ХКТ и ИЭО позднего палеолита [Гладких, 1978, с. 23].

В середине 1980—х годов разгорелась дискуссия между В.Ф. Генингом и Л.С. Клейном об определении объекта и предмета археологии. В ней принял участие и М.И. Гладких. В своей рецензии на книгу В.Ф. Генинга «Объект и предмет в науке археологии» он предложил откорректировать определения некоторых терминов, ставших объектом нападок Л.С. Клейна. М.И. Гладких дал следующие формулировки:

«Археология — историческая наука, изучающая закономерности функционирования конкретных древних обществ путем изучения остатков их предметного мира и исторических реконструкций на основе диалектического метода и исторического материализма.

Объект науки — прошедшее общество.

Источник познания (компонент объекта науки) — остатки предметного мира прошедших обществ.

Специфические закономерности функционирования и развития объекта науки, обеспечивающие адекватность его познания частной исторической наукой археологией — закономерности определяющие исторического процесса жизнедеятельности прошлых обществ.

Способ познания — археологические исследования (в узком значении этого термина) и исторические реконструкции на основеialectического и исторического материализма, составляющие два уровня процедуры археологического исследования: эмпирический и теоретический.

Предмет познания (гносеологическая цель науки) — конкретно-исторические закономерности развития прошедших обществ» [Гладких, 1987, с. 279].

Именно социоисторический подход былложен М.И. Гладких в основу исследования позднего палеолита Украины.

СОЦИОИСТОРИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА М.И. ГЛАДКИХ

Результаты более чем двадцатилетней работы М.И. Гладких были изложены в докторской диссертации на тему: «Историческая интерпретация позднего палеолита (по материалам территории Украины)», успешно защищенной в Ленинграде в 1991 году. Исследователь определил цель работы как попытку реализовать в конкретном исследовании теоретические возможности исторической интерпретации археологических источников. В то время как сами источники исследования он сгруппировал в трех научных областях: собственно археологические материалы, конкретные этнографические свидетельства по истории первобытного общества, общепротестнические концепции по истории первобытного общества. М.И. Гладких определил следующие задачи своей работы:

- обобщить археологические источники позднепалеолитической эпохи на территории Украины с точки зрения их познавательных возможностей для изучения истории первобытнообщинного строя;
- на основе археологических источников восстановить образ жизни палеолитического человека;
- рассмотреть социально-экономические процессы раннеродовой общины, развитие культуры на конкретном археологическом материале;
- осуществить конкретную реконструкцию структуры первобытной общины, обитавшей на отдельном поселении, ее составных частей, соотношение рода и общины;
- раскрыть характер формирования социального организма, отраженного в археологической культуре, в процессе обмена дееспособным населением между обитателями поселений, составляющих одну археологическую культуру;
- рассмотреть роль ХКТ и ИЭО в процессе развития позднепалеолитического общества.

Этим задачам отвечала структура работы [Гладких, 1991а].

Отдельно следует остановиться на методологической основе исследования. М.И. Гладких указал, что ей являются общетеоретические положения dialectического и исторического материализма о взаимообусловленности и соответствии уровня развития производительных сил уровню развития производственных отношений. В тоже время реализация общетеоретических положений в историко-археологических исследованиях встречает серьезные трудности. Так как накопление новых археологических источников не обеспечивает само по себе углубленного понимания исторического содержания палеолитической эпохи, если к их анализу применять только традиционно узко археологический подход. В данном случае необходим выход на междисциплинарную методологию изучения источников, на теоретический уровень смежных наук исторического цикла. При этом возможны два пути: 1) от эмпирического анализа археологического материала к социологическим обобщениям; 2) и обратный путь — конкретизация социологических понятий, определение их основы в материальной культуре. Эти пути взаимосвязаны и являются средством взаимной проверки получаемых научных выводов.

М.И. Гладких также отметил, что трудности изучения исторического процесса на основании археологического источника заключаются в том, что в археологическом источнике историческая информация не видна непосредственно, она скрыта в нем. Древние изделия являются только овеществленными символами жизнедеятельности прошедшего социума. Непосредственное созерцание этого символа не ведет к пониманию исторического процесса, как не ведет к пониманию смысла написанного созерцание текста незнакомого языка. Поэтому нужна целенаправленная работа на постановку задачи реконструктивного археологического исследования, необходима разработка специальных методических приемов такой реконструкции. Далее исследователь указал, что культура, как овеществленный результат человеческой практики прошедшего социума, по своему таксономическому положению занимает промежуточное положение между археологическими остатками и прошедшим обществом, функцией которого она является. В структуре процедуры археологического исследования реконструкция культуры (образа жизни) будет занимать среднее положение между эмпирическим и теоретическим уровнями. Это и есть «недостающее звено», которое позволяет пройти по всей цепи историко-археологического исследования [Гладких, 1991а, с. 3, 6].

Следует отметить, что методологическая основа, структура процесса историко-археологического исследования, постановка задач для разных этапов исследования у М.И. Гладких

полностью соответствует методологическим принципам социоисторического направления археологии, изложенных в ряде теоретических работ В.Ф. Генинга [Генинг, 1983; 1985; 1987; 1989; 1992; 1997]. Однако разработка аспектов методологии велась М.И. Гладких самостоятельно и параллельно с В.Ф. Генингом, практически в одно и тоже время. Таким образом, историческая интерпретация позднего палеолита территории Украины, осуществленная М.И. Гладких, является дальнейшим развитием конкретно-исторического подхода А.Н. Рогачева и реализацией на практике социоисторического подхода в археологии. Можно также говорить о становлении киевской школы изучения позднего палеолита П.П. Ефименко, исследовательские традиции которой нашли воплощение в работах как самого основателя, его ученика — И.Г. Шовкопляса, а далее — и М.И. Гладких. Именно по этой причине «Историческая интерпретация позднего палеолита» этого исследователя, является аналогией «Первобытного общества» П.П. Ефименко, но выполненной на количественно иной источниковедческой базе и качественно более разработанной методологической основе, с учетом достижений палеолитоведения за прошедшие сорок лет.

СОЦИОИСТОРИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Однако докторская диссертация М.И. Гладких не была опубликована в виде монографии. Лишь ее автореферат был переработан автором и издан в виде препринта [Гладких, 1991б]. Основные же результаты работы были включены в соответствующий раздел «Давньої історії України», написанный в соавторстве с В.Н. Станко [Гладких, Станко, 1997]. Поэтому многие ценные идеи не нашли отклика в археологической среде, другие же были забыты, некоторые заново разрабатывались уже другими исследователями. Вдобавок к этому, окончание работы над диссертацией совпало со временем распада СССР и последовавшего за ним упадка археологической науки. Так как методологической основой исследования М.И. Гладких являлся марксизм, то это также не добавило популярности его идеям. Многие археологии, не разбираясь в философии и методологии, попросту не смогли понять многие положения предложенной концепции. А что не понимали, то нещадно критиковали. Неудивительно, что после смерти В.Ф. Генинга в 1993 г. разработка археологической теории в украинской археологии прекратилась практически полностью. И украинское палеолитоведение — в этом не исключение.

Исследование методологических проблем палеолитоведения продолжалось в Санкт-Пе-

тербурге учеником А.Н. Рогачева М.В. Аниковичем. Исследователь также развивал конкретно-исторический подход и многие его разработки близки к разработкам М.И. Гладких, хотя осуществлялись независимо, одновременно или несколько позже. Так, с конца 1970-х — 1980-е гг. М.В. Аникович разработал собственную концепцию археологической культуры [Аникович, 1989]. В 1990-е гг. он выделил в позднем палеолите несколько историко-культурных областей, во многом аналогичным общностям, выделенным М.И. Гладких [Аникович, 1992]. Сходны у обоих ученых и подходы к процедуре исследования, являющиеся дальнейшим развитием конкретно-исторического подхода [Аникович, 2010, с. 21—36]. Однако имеется и существенное отличие. М.В. Аникович, стоявший в начале на марксистских позициях, в дальнейшем от них отошел. В основу его методологической концепции была положена неокантианская парадигма [Аникович, 2010, с. 6—12]. Археология рассматривается как источниковоедческая наука, хотя три ступени исторического познания в его концепции [Аникович, 1988] во многом сходны с уровнями археологического исследования В.Ф. Генинга [Генинг, 1983, с. 205].

Существенным вкладом М.В. Аниковича в развитие археологии позднего палеолита следует считать методологическую разработку понятия «технокомплекс» или «путь развития» [Аникович, 1994], в свое время введенного Г.П. Григорьевым для среднего палеолита. На основании технокомплексного подхода во второй половине 1990-х — 2000-е гг. были созданы новые культурно-хронологические схемы развития позднего палеолита отдельных регионов Восточной Европы. Справедливости ради, хотелось бы обратить внимание на тот факт, что М.И. Гладких в автореферате докторской диссертации также рассматривает этот вид общности. Он пишет: «Для историко-этнографических общностей различного территориального охвата наиболее приемлемой представляется четырехчленная схема соподчинения (от меньшего к большему): культура, область, регион, провинция. К этому перечню соподчиненных локальных вариантов, имеющих общую территорию, необходимо добавить путь развития (линию развития) — совокупность территориально разобщенных памятников или культур, обладающих одинаковым устойчивыми сочетаниями (сопряженным набором) некоторых типов изделий (Григорьев). Такое сходство может быть обусловлено общими генетическими корнями, либо может возникнуть конвергентно в силу различных объективных причин, например, ориякский путь развития и его подразделения» [Гладких, 1991а, с. 28]. Однако дальнейшего развития в работах киевского исследователя этот вид общности не получил.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, сформировавшиеся в советской археологии в 1930-е гг. социоисторическое направление было воплощено в палеолитоведении в работах П.П. Ефименко и его учеников. Изменения в материальной культуре трактовались ими как отражение стадий развития древнего общества (стадиальная концепция).

Накопление новых материалов привело в 1950-е гг. к дискуссии о возможности геологической датировки археологических памятников, что в свою очередь дало возможность А.Н. Рогачеву сформулировать конкретно-исторический подход, требовавший рассматривать историю древнего общества в конкретных пространственно-временных границах. Отличия в материальной культуре стали трактоваться не как стадиальные, а как этнографические. На Украине И.Г. Шовкопляс — другой ученик П.П. Ефименко в 1960-е гг. начал реализацию конкретно-исторического подхода на практике. В верхнем палеолите Восточной Европы он выделил несколько этнокультурных областей, а в пределах одной из них — мезинскую локальную культуру. Ученик И.Г. Шовкопляса — М.И. Гладких продолжил развитие идей учителя. Исходя из понимания первобытного общества, он обосновал свои критерии выделения верхнепалеолитических археологических культур, а также разрабатывал проблему содержания локальных вариантов культуры.

Результаты более чем двадцатилетней работы М.И. Гладких были изложены в докторской диссертации на тему: «Историческая интерпретация позднего палеолита (по материалам территории Украины)», которая является применением социоисторического подхода, изложенного в теоретических работах В.Ф. Генинга, к верхнему палеолиту Украины. Эта работа аналогична «Первобытному обществу» П.П. Ефименко, но выполнена на количественно иной источниковедческой базе и качественно более разработанной методологической основе, с учетом достижений палеолитоведения за прошедшие сорок лет. Все перечисленное выше свидетельствует о преемственности идей, и указывает на формирование в украинском палеолитоведении киевской научной школы П.П. Ефименко.

В связи с распадом СССР и изменение общественного сознания, основанный на марксизме теоретический подход М.И. Гладких и результаты его реализации не был восприняты коллегами. Часть идей была забыта, часть — разрабатывалась заново, в частности, в Санкт-Петербурге М.В. Аниковичем — учеником А.Н. Рогачева. Методологические разработки в украинской археологии верхнего палеолита на сегодняшний день прекратились практически полностью. Поэтому возврат к научному наследию М.И. Гладких поможет найти ответы на многие актуальные проблемы современного палеолитоведения.

Аникович М.В. «Три уровня археологического исследования» или три ступени исторического познания? // СА. — 1988. — № 1. — С. 218—224.

Аникович М.В. Археологическая культура: последствия определения понятия для процедуры археологического исследования // СА. — 1989. — № 4. — С. 115—127.

Аникович М.В. Южная и Юго-Западная историко-культурные области Восточной Европы в позднем палеолите // КСИА РАН. — 1992. — Вып. 206. — С. 34—42.

Аникович М.В. Основные принципы хронологии и периодизации верхнего палеолита Восточной Европы // АВ. — 1994. — № 3. — С. 144—157.

Аникович М.В. Некоторые методологические проблемы первобытной археологии и основные обобщающие понятия «археологическая эпоха», «археологическая культура», «технокомплекс», «историко-культурная область» // Stratum plus. — 2003—2004. — 2005. — № 1—2. — С. 487—506.

Аникович М.В. А.Н. Рогачев и «конкретно-исторический подход» // РА. — 2007. — № 4 — С. 64—71.

Аникович М.В. Методология археологии и новые подходы к изучению верхнего палеолита Евразии: избранные лекции. — Новосибирск: ИАЭ СО РАН, 2010. — 56 с.

Борисковский П.И. К вопросу о стадиальности в развитии верхнего палеолита // ИГАИМК. — 1932. — Т. 14. — Вып. 4. — С. 3—38.

Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 40. — С. 395—415.

Борисковский П.И. Советская школа изучения палеолита // Теоретические основы советской археологии: Тез. докл. на теор. семинаре ЛОИА АН ССР I—IV 1970 г. — Л., 1969. — С. 7—11.

Васильев С.А. Г.А. Бонч-Осмоловский и современное палеолитоведение // РА. — 1994 — № 2. — С. 202—207.

Васильев С.А. Стадиализм в палеолитоведении: 60 лет спустя // АВ. — 1998. — № 5. — С. 250—254.

Васильев С.А. Изучение палеолита в России: история и современность // Российская археология: достижения XX и перспективы XXI вв. — СПб, 2000. — С. 57—59.

Васильев С.А. Изучение палеолита в России: прошлое, настоящие и перспективы на будущее // Stratum plus. — 2001—2002. — 2004. — № 1. — С. 117—138.

Васильев С.А. Древнейшее прошлое человечества: поиски российских ученых. — СПб: ИИМК РАН, 2008. — 179 с.

Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии. (У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е — первая половина 30-х годов). — К.: Наук. думка, 1982. — 230 с.

Генинг В.Ф. Объект и предмет в науке археологии. — К.: Наук. думка, 1983. — 220 с.

Генинг В.Ф. Заметки к построению теории археологической культуры // Археология и методы исторических реконструкций. — К., 1985. — С. 50—74.

Генинг В.Ф. Археологическая культура — социально-исторический организм — центральная категория познания в археологии // Исследование социально-исторических проблем в археологии — К., 1987. — С. 6—35.

Генинг В.Ф. Структура археологического познания (проблемы социально-исторического исследования). — К.: Наук. думка, 1989. — 296 с.

Генинг В.Ф. Проблема построения фундаментальной археологической теории // СА. — 1992. — № 1. — С. 69—84.

- Генинг В.Ф.* Кредо соціоісторичного напрямку сучасної археології // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 7—15.
- Генинг В.Ф., Генинг В.В.* Очерки философии социоархеологии. Проблема обоснования социоисторических исследований в археологии. — К.: Наук. думка, 1992. — 230 с.
- Гладких М.І.* До методики типолого-статистичного аналізу пізньопалеолітичного кам'яного інвентарю // Археологія. — 1973а. — № 9. — С. 15—21.
- Гладких М.І.* Поздний палеолит лесостепного Приднепровья: Автореф. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 — «археология». — Л., 1973б. — 22 с.
- Гладких М.І.* Изменчивость орудий в процессе их изготовления как культурообразующий фактор (по материалам палеолита) // Открытия молодых археологов. — Ч. 1: Первобытная и скифо- античная археология. — К.: Наук. думка, 1976. — С. 3—5.
- Гладких М.І.* К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С. 112—117.
- Гладких М.І.* Содержание локальных вариантов позднего палеолита Украины // Археологические исследования на Украине: Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 22—23.
- Гладких М.І. [Рец.]: Генинг В.Ф.* Объект и предмет археологии. — К.: Наук. думка, 1983. — 224 с. // СА. — 1987. — № 2. — С. 273—280.
- Гладких М.І.* Историческая интерпретация позднего палеолита (по материалам территории Украины): Автореф. ... докт. ист. наук: спец. 07.00.06 — «археология». — Л., 1991а. — 46 с.
- Гладких М.І.* Історична інтерпретація пізнього палеоліту України (за матеріалами території України). Препр. — К.: НМК ВО, 1991б. — 48 с.
- Гладких М.І., Станко В.Н.* Епоха пізнього палеоліту // Давня історія України; у 3 т. Т. 1: Первісне суспільство. — К., 1997. — С. 51—113.
- Ефименко П.П.* Дородовое общество. — М.; Л.: ОГИЗ, 1934. — 592 с.
- Кепін Д.В. М.І. Гладких* в історіографії палеоліту України // Vita Antiqua. — 2001. — № 3—4. — С. 9—14.
- Кротова А.А. П.П. Єфименко, О.М. Рогачов та принципи періодизації пізнього палеоліту Східної Європи (історіографічний нарис)* // Кам'яна доба України. — 2004. — Вип. 5. — С. 23—33.
- Палиєнко С.В.* Проблема історико-культурного членування пізнього палеоліту Півдня Східної Європи (історіографічний аспект) // Археологічні студії. — 2008а. — Вип. 3. — С. 3—16.
- Палиєнко С.В.* Проблема історико-культурного членування пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я (історіографічний аспект) // Часопис української історії. — 2008б. — Вип. 9. — С. 5—10.
- Палиєнко С.В.* Дискусія щодо статусу археології в радянській науці (друга половина 80-х — початок 90-х рр.) // Часопис української історії. — 2009а. — Вип. 11. — С. 90—95.
- Палиєнко С.В.* Культурно-історичні реконструкції в пострадянському палеолітоznавстві та деякі актуальні проблеми археологічної методології // С.Н. Бибиков и первобытная археология. — СПб, 2009б. — С. 120—123.
- Палиєнко С.В.* Проблема історико-культурного поділу пізнього палеоліту Східної Європи в радянському та пострадянському палеолітоznавстві (кінець 50-х рр. ХХ ст. — початок ХХІ ст.) // Vita Antiqua. — 2009в. — № 7—8. — С. 42—49.
- Пахарєва О.С.* Російсько-французька співпраця в галузі археології та антропології в другій половині XIX століття // Наук. зап. Тернопіль. нац. педагогіч. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. — 2008. — Вип. 1. — С. 202—207.
- Платонова Н.І.* Александр Николаевич Рогачев: начало пути // Костенки и ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное. — Воронеж, 2004. — С. 121—123.
- Платонова Н.І.* Александр Андреевич Спицын о теории археологии // РА. — 2009. — № 3. — С. 129—137.
- Платонова Н.І.* История археологической мысли в России. Вторая половина XIX — первая треть XX века. — СПб.: Нестор-История, 2010. — 316 с.
- Рогачев А.Н.* Новые данные о стратиграфии верхнего палеолита Восточно-Европейской равнины // МИА. — 1953. — Вып. 39. — С. 39 — 55.
- Рогачев А.Н.* Многослойные стоянки Костенковско-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине // МИА. — 1957. — Вып. 59, т. 3: Палеолит и неолит. — С. 9—134.
- Сапожников І.В., Кухарчук Ю.В.* Кам'яна доба України та Петро Петрович Єфименко (до 120-річчя від дня народження вченого 21(9).11.1884—18.04.1969) // Кам'яна доба України. — 2004. — Вип. 5. — С. 6—22.
- Синицyn А.А.* Конкретно-исторический подход А.Н. Рогачева. Современное состояние // Верхний палеолит — верхний плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур. — СПб, 2002. — С. 33—41.
- Синицyn А.А., Сергін В.Я., Хоффекер Дж.Ф.* 120 лет исследования палеолита Костенок: традиции и тенденции // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы / Костенки в контексте палеолита Евразии. — 2002. — Вып. 1. — С. 3—9.
- Ситник О.С.* Олександр Панкратович Черніш: Людина і науковець (до 90-річчя від дня народження) // Кам'яна доба України. — 2008. — Вип. 11. — С. 7—23.
- Смолянінова С.П.* Істория исследования каменного века степного Побужья // Кам'яна доба України. — 2004. — Вип. 4. — С. 82—89.
- Толочко П.П., Кулаковська Л.В.* Сергій Миколайович Бібіков (1908—2008) // С.Н. Бибиков и первобытная археология. — СПб, 2009. — С. 9—11.
- Федорченко О.С.* Історія дослідження суспільства прильодовикових мисливців на бізонів у 80—90-х роках ХХ ст. та на початку ХХІ ст. // Магістеріум — 2005. — Вип. 20. — С. 18—22.
- Федорченко О.С.* Проблема залучення етнографічних аналогій в археології. Історіографічний аспект // Кам'яна доба України. — 2008. — Вип. 11. — С. 131—137.
- Формозов А.А.* О Петре Петровиче Єфименко (материалы к биографии) // Очерки истории отечественной археологии. — М., 2002. — С. 73—126.
- Целевая установка и новые задачи ГАИМК (переводная)* // СГАИМК. — 1931. — № 2. — С. 1—4.
- Чубур А.А.* Деснянский палеолит: проблемы истории исследований, историографии и источниковедения. — М.: РГСУ, 2005. — 115 с.
- Чубур А.А.* Охота в палеолите: историография и современное состояние источников (по материалам бассейна Десны) // Русский сборник. — 2006. — Вып. 2—3: Труды кафедры отечественной истории древности и средневековья Брянского государственного университета им. акад. И.Г. Петровского. — С. 105—115.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка: К истории среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. — К.: Наук. думка, 1965. — 328 с.

Шовкопляс И.Г. О локальных различиях в развитии культуры позднего палеолита // Докл. на VII Междунар. конгр. доисториков иprotoисториков. — М., 1966. — С. 41—43.

Шовкопляс И.Г. Пізній палеоліт // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 39—64.

Bordes. F. Le paléolithique dans le monde. — Paris, 1968.

C. B. Паличенко

М.І. ГЛАДКИХ І СОЦІОІСТОРИЧНИЙ НАПРЯМ У ПАЛЕОЛІТОЗНАВСТВІ

У статті розглядається розвиток соціоісторичного напрямку в радянському палеолітоznавстві. Аналізується теоретична спадщина М.І. Гладких в рамках наукової школи П.П. Єфименка.

S. V. Paliienko

M.I. GLADKYH AND THE SOCIOHISTORICAL TREND IN THE PALEOLITHIC ARCHAEOLOGY

The P.P. Efimenko's Kyiv scientific school was formed during the second half of the 20th century. The sociohistorical approach was realized in the Paleolithic archaeology by P.P. Efimenko and his disciples. One of them was A.N. Rogachev formulated the fundamental historical approach demanding to study the historical process in its spatial and chronological limits. Another P.P. Efimenko's disciple was I.G. Shovkoplias realized the fundamental historical approach in practice in Ukraine during the 1960^s years. His follower was M.I. Gladkyh continued to develop his master's ideas. Main results of his work were stated in the doctoral thesis named «The historical interpretation of the Upper Paleolithic (by the materials from the territory of Ukraine)». There is the application in practice of the sociohistorical approach was formulated in theoretical contributions of V.F Gening. The returning to the scientific heritage of M.I. Gladkyh can help to find the solution of actual problems of the contemporary Paleolithic archaeology.

Л. А. Гриффен
(Кiev)

ЖИЛИЩЕ В ТЕХНИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ АСПЕКТАХ

В статье рассматриваются истоки и становление жилища, как феномена социального организма. Проанализированы технические и социальные аспекты жилищ раннепервобытной общины.

Ключевые слова: развитие техники, технические комплексы, становление техносферы, первобытный коллектив, окружающая среда, энтропия, жилища, антропосоциогенез, социальная функция жилища, орудия (средства) производства, общественный организм.

При рассмотрении проблем, касающихся сущности и развития техники представляется совершенно необходимым включать в анализ состояние и развитие техники первобытного общества. Это обычно и делается. Конечно, если принять во внимание несоразмерность уровней развития техники в первобытное и в настоящее время, то вполне может создаться впечатление, что проблемам техники первобытного общества уделяется даже чрезмерное внимание. В связи с этим у некоторых специалистов в области философии и истории техники иногда появляются соображения, согласно которым такой «перекос» приводит к принципиальным погрешностям в оценке нынешнего состояния и характера развития техники. Они считают, что «в философской науке образовался тревожащий разрыв между уделяемым вниманием и местом (ролью), которое заняла (играет) техническая реальность. Теоретизирование, опирающееся на достижения каменного века и античность, на эпоху Возрождения и время формирования классической механики, становится все схоластичнее, все оторваннее от требований практики. ... Дело в том, что за последние десятилетия произошел качественный скачок, заключающийся в переходе от создания единичных изделий (прежде всего

таких, как машина, агрегат, оборудование, устройство, аппарат, прибор), как бы они ни были сложны, к построению техноценозов» [Кудрин, 1991, с. 278—279].

Но это не так. Качественный скачок, безусловно, имел место, но он не изменил сущности техники как общественного явления. Да и технические объекты никогда не были разрозненными и отдельными, они всегда и принципиально входили в определенные *технические комплексы* — техноценозы. А что касается важности анализа изначального развития техники, то, во-первых, именно вследствие относительной простоты целый ряд моментов, касающихся сущности техники как общественного явления, в этих условиях проявляются особенно наглядно. А во-вторых, как раз именно в те далечие времена «были сделаны важнейшие открытия, важнейшие культурные приобретения, которые легли в основу всего позднейшего развития человеческой культуры вплоть до наших дней» [Борисковский, 1957, с. 210]. В целом же «культура каменного века была фундаментом для всей позднейшей человеческой культуры» [Борисковский, 1957, с. 211]. Не составляет здесь исключения и техника.

Так что для исследования феномена техники эти моменты имеют особое значение. Вообще нельзя не учитывать, что сам этот период был *весьма продолжительным*. При первобытном строе человечество прошло больше половины своего пути развития, и игнорировать это обстоятельство неправомерно. А поскольку именно в это время происходило *становление техносферы*, закономерности данного явления и его роль в социальной жизни выявлялись наиболее выпукло. Как раз в начале разложения родовой организации и становления производящей эко-

номики, зарождается функциональная структура техники, характерная для классового общества — вплоть до современности (которая, по-видимому, в основном будет сохраняться и дальше — до становления общества бесклассового). Ну и, наконец, никакое изучение современного состояния техники самого по себе не в состоянии дать ответ на вопрос о ее сущности, ибо игнорирует его как явление *динамическое*, развивающееся. Эту сущность можно понять только на основе изучения всего становления и развития техники как единого процесса, включая и эпоху первобытности, а желательно и с учетом предыстории.

Конечно, при этом следует учитывать, что техника первобытного общества представляла собой единый (*синкетический*) комплекс без разделения на разные виды — не только вследствие своей относительной неразвитости, но и вследствие неразделенности различных сторон функционирования первобытного общества как по объекту, так и по субъекту. С одной стороны не было, скажем, выделения изготовления орудий из общего процесса жизнедеятельности общества, включающего их использование, непосредственно направленное на удовлетворение потребностей [Гладких, 1991, с. 25]; с другой же эгалитарность первобытного коллектива исключала разделение труда — как социальное, так и технологическое (кроме «естественного» — половозрастного). По мере дальнейшего общественного развития ситуация изменилась, что привело также и к возникновению отдельных классов (видов) техники. Эти вопросы затрагивались нами в других публикациях (напр., [Гриффен, 2008]). Здесь же мы коснемся только вопросов, связанных с таким важным техническим устройством (а точнее, *техническим комплексом*) как *жилище*, игравшим в социуме совершенно особую роль.

Техника занимает чрезвычайно важное место среди многообразия социальных явлений, соответственно вызывая не только практический, но и теоретический интерес. При этом техника рассматривалась по крайней мере в двух «ипостасях» — как отдельное явление действительности, то есть как относительно самостоятельная *система*, состоящая из множества элементов, — технических устройств, и как часть (*подсистема*) социальной системы, неотъемлемая составляющая последней. Нам представляется, что только второй подход позволяет понять сущность техники как социального явления. Но достичь этого можно лишь с учетом того фундаментального различия, которое существует в природе между системами с положительной и отрицательной *энтропией*, или, иначе говоря, между *живой* и *неживой* природой.

Во всем известном нам мире энтропия растет во всех существующих системах. Однако, есть

принципиальное отличие между «неживыми» системами, в которых энтропия неуклонно повышается, и системами «живыми» — самоорганизующимися, которые в конечном счете осуществляют ее снижение — за счет своего взаимодействия со средой. «В открытых системах, которые обмениваются со средой веществом и энергией, второй закон термодинамики выполняется настолько же строго, как и в изолированных системах. Однако благодаря взаимодействию с внешней средой открытые системы могут повысить степень своей организованности за счет роста энтропии окружающей среды» [Костюк, 1993, с. 9]. Иначе говоря, именно антиэнтропийный (негэнтропийный) характер живой системы предусматривает, что ее первым и необходимым свойством является *материалный обмен со средой*. Соответственно все механизмы развития живых систем направлены на повышение эффективности этого процесса — в основном, за счет повышения уровня сложности самих систем. Эволюционный процесс начался с простейших организмов, а в его результате развились как многоклеточные животные организмы, так и определенные их органические объединения, которые можно было бы назвать «сверхорганизмами» (к которым относится и человеческое общество).

В принципе взаимодействие системы и среды осуществляется системой как целым со средой как целым. Но в конкретном взаимодействии принимает участие в первую очередь часть системы, входящая в непосредственный контакт со средой, и конечно же лишь та часть среды, которая так или иначе (непосредственно или опосредованно) контактирует с системой. Что касается системы, то поскольку ее адаптация осуществляется путем определенных изменений в ней самой (при стремлении сохранить свою качественную определенность), для системы оказывается целесообразным *«дифференцироваться на две соединенные подсистемы; одну забрать «подальше» от среды, а вторую выдвинуть «поближе» к среде»*. Соответственно на каждом уровне живых систем — «нуклеопротеида, клеточного ядра, клетки, организма и популяции ... можно увидеть четкую дифференциацию на две соединенные подсистемы» [Геодакян, 1972, с. 82].

Представленный характер развития приводит к росту объема и значения подсистем, «мыслящихся» природой в структуре антиэнтропийных систем в качестве вспомогательных, обслуживающих ту часть системы, которая «предназначена» для прямого и непосредственного взаимодействия со средой для выноса энтропии. Но если животный организм в своем взаимодействии со средой нуждается в каких-либо дополнительных элементах, то они должны быть созданы уже им самим как определенные «внешние» образования. Таким образом, одним из следствий общего эволюци-

онного процесса как раз и стало возникновение таких специфических материальных объектов. Животное, управляемое заложенной в нем программой инстинкта, из внешних материалов «создает» определенные дополнительные элементы, которые повышают его возможности во взаимодействии с окружающей средой, — материальные образования, составляющие своеобразную «прототехнику».

Характерным примером является паутина. На нижней части брюшка паука имеются сотни маленьких отверстий, через которые наружу выделяется жидкая масса, производимая железами паука. Множество волокон склеиваются в одну крепкую нить, из которой паук ткут сетку, служащую ему для отлавливания добычи, и при этом также «представляет собой как бы вынесенный далеко от тела осязательный орган животного» [Фрайде, 1986, с. 17].

«Технические устройства», создаваемые животными, имеют разный уровень сложности — от той же паутины до бобровой плотины, а также разнообразное назначение — от добывания и запасания пищи до специальных защитных устройств. Для выполнения защитных функций по отношению к внешней среде предназначен особый класс «технических устройств», создаваемых животными. Можно, например, упомянуть о защитных коконах, образуемых некоторыми оккуливающимися гусеницами. Для защиты от врагов, а также от воздействия неблагоприятных факторов внешней среды, некоторые животные используют те или иные природные образования (дупла, пещеры, другие природные укрытия), часто дополнительно внося в них необходимые «усовершенствования». Многие же животные для этой цели строят специальные «жилища» — норы, гнезда и т. п.

Что касается нор, то «главная особенность этих убежищ в том, что они не существуют в природе в готовом виде — животные создают их сами» [Руковский, 1991, с. 7]. Нора обеспечивает защиту от хищников, а также, благодаря внутреннему микроклимату, от перегрева и переохлаждения. Даже более важную роль, чем защита данного животного, защитные сооружения играют в репродуктивном процессе. Так, защитные устройства, создаваемые некоторыми одиночными насекомыми, «в большинстве случаев предназначены развивающемуся потомству... Сами строители большинства видов обычно не живут в собственных постройках» [Еськов, 1983, с. 13]. Во многих случаях это касается нор, а гнезда вообще главным образом для этого и создаются — как птицами [Фрайде, 1986; Вуд, 1993], так и некоторыми другими животными.

Пока что речь шла преимущественно о роли защитных устройств (убежищ) во взаимодействии с окружающей средой *отдельного индивида* — включая сюда и его потомство, до опреде-

ленной стадии развития составляющее с точки зрения внешних связей с ним некоторую целостность. Однако после достижения соответствующей зрелости потомство отделяется. Совсем иное положение имеет место в случае образования *сверхорганизма* как постоянной системы, состоящей из множества индивидов, где речь уже должна идти о «коллективном» создании и использовании тех или иных «технических» устройств. Прежде всего это касается так называемых общественным насекомым. Все известные нам в настоящее время «общественные» насекомые (т.е. пчелы, муравьи, термиты) в том или ином виде сооружают или используют прежде всего защитные (от внешней среды) устройства. Дальше следуют приспособления для запасания (и даже «производства» [Фрайде, 1986, с. 41]) пищи, устройства репродуктивного назначения и т.п. — вплоть до создания специфической микросреды.

Последнее для нас здесь особенно важно, так как представляет весьма характерный момент создания «жилищ» на уровне «сверхорганизма» — у «общественных» насекомых. Изучение экологии и поведения последних приводит к однозначным выводам: «семья общественных насекомых — это организм. Она закладывается, растет, созревает и воспроизводится. Она столь же обособлена и так же хорошо регулируется, как и любая другая живая система» [Вуд, 1993, с. 400]. И все известные нам в настоящее время «общественные» насекомые в том или ином виде создают весьма сложные искусственные многофункциональные сооружения, служащие в качестве укрытий, места запасания (а иногда и производства) пищи, вскармливания молодняка и т.п. Вне указанных сооружений, обеспечивающих функционирование сверхорганизма во всех его сторонах и аспектах, существование последнего немыслимо. Поэтому будучи необходимой и обязательной принадлежностью жизнедеятельности коллективного «сверхорганизма», они как бы входят органической частью в его состав.

Таким образом, что касается создания вспомогательных, «технических» устройств в животном мире вообще, и укрытий («жилищ») в частности, то здесь явственно обозначены две тенденции. Первая из них — создание таких устройств самим животным для «личного» (в том числе с включением потомства) их использования; вторая — создание их посредством деятельности индивидов, входящих в биологический сверхорганизм, в интересах этого последнего как целого. Во всех случаях они являются внешними (по отношению к собственно биологическому организму) образованиями и относятся к тому, что мы выше определили как «прототехнику». Но в первом случае «жилище» для животного так и остается «внешним» объектом, а в случае сверхорганизма оно становится его необходимой составной частью, функци-

онально (да и структурно) включаясь в состав данного сверхорганизма.

У наших человекообразных предков элементы уже именно *техники* появляются гораздо раньше, чем было сформировано человеческое общество. В отличие от «прототехники», в основном базирующейся на программе инстинкта, они все больше включали в себя результаты не только индивидуального, но и коллективного опыта. Уже «австралопитеки и синантропы раскалывали и раздавливали желваки камня. Получавшиеся при этом острые осколки и отщепы случайной формы и служили им орудиями» [Матюшин, 1972, с. 81]. Но значительная часть сведений, необходимых для производства первых орудий, еще закреплялась в инстинктивной программе эволюционным путем, т.е. они в значительной мере имели еще характер не техники, а «прототехники» (или «предтехники»). И соответственно гораздо меньшее, чем позже, значение имел индивидуальный и коллективный опыт. Потому изменения характера орудий происходило чрезвычайно медленно, причем в качестве процесса еще в значительной мере биологического носило оно более или менее идентичный характер для всех предложений на том или ином этапе их развития. Ситуация меняется по мере возрастания роли индивидуального, а особенно коллективного опыта.

Хорошо видно это на примере ручного рубила. «Ручное рубило — очень интересный вид орудий. Это орудие устойчивой формы. Появилось оно очень рано, еще в ранний период палеолита — в шелле. Кое в чем различаясь, шельские рубила, найденные в различных странах и даже частях света, в сущности очень похожи друг на друга: все они симметричны, по форме копьевидны, или, как еще говорят, миндалевидны. ... В шелле и ашеле всюду, помимо рубила, появляются и другие орудия. Чем дальше уходили люди от австралопитековых, тем своеобразнее становились эти орудия. Теперь технические традиции в изготовлении орудий на территории одной страны стали отличаться друг от друга. ... Каждая группа совершенствовала свои орудия, но ... группы не всегда могли обмениваться друг с другом своими “техническими” новинками и опытом» [Матюшин, 1972, с. 83—85].

Примерно к тому же времени относится и начало сознательного использования формирующими людьми укрытий. «Некоторые ученые называют жилище «первой линией обороны», воздвигнутой человеком для защиты от неблагоприятных внешних условий (второй такой линией является одежда)» [Свод..., с. 52]. Но такое значение укрытие приобрело в основном уже после становления общества и человека современного типа, т.е. после завершения процесса антропосоциогенеза. В самом этом процессе жилище как средство защиты от воздействия, скажем, погодных факторов играло сравни-

тельно незначительную роль, которая, однако, постепенно стала повышаться, поскольку «становление человеческого общества осуществлялось в целом в благоприятных климатических условиях. ... Развитие человеческого общества в позднепалеолитическую эпоху происходило уже в условиях преобладающего воздействия холодного климата» [Гладких, 1991, с. 15—16].

В «Своде этнографических понятий и терминов» жилище также определяется с упором на его защитную функцию (функцию убежища). И хотя и не сводится только к ней, главное ударение все же делается на удовлетворении индивидуальных потребностей человека: «Жилище... — естественное или искусственное убежище человека для защиты от непогоды, различным образом устроенное в соответствии с климатическими условиями, для удовлетворения общих человеческих потребностей в жилье (преимущественно для приготовления и приема пищи, отдыха и сна), а начиная с эпохи социальной дифференциации — и из престижных соображений» [Свод..., с. 224].

Однако здесь очень важно отметить, что вообще уже с самого начала роль жилища в человеческом обществе далеко не сводится к роли укрытия от неблагоприятных внешних условий (т. е. к той роли, которая является преобладающей для укрытий животных). И не ограничивалось своей ролью в «удовлетворении общих человеческих потребностей». Жилище начало выполнять еще более важные общественные функции задолго до «эпохи социальной дифференциации». Поэтому применительно к человеку, к обществу «жилище надо рассматривать в историческом контексте, в их становлении и развитии, в процессе постоянного усложнения функций жилища параллельно с формирующимся обществом» [Гладких, 1991, с. 19].

Разумеется, «представляется бесспорным, что наиболее древними жилищами были пещеры. ... Речь идет здесь не о древних жилищах людей, а об убежищах от непогоды, которыми пользуются все животные и ... пользовались и наиболее примитивные люди, не научившиеся еще устраивать жилища». А далее происходило «постепенное превращение убежищ в жилища по мере того, как в быт людей входило умение пользоваться огнем. Убежище с постоянным очагом, в котором поддерживается огонь, является первоначальной формой жилища. Около очага, разведенного во временном убежище, постепенно возникали и несложные первоначальные виды домашнего хозяйства, без которого было невозможно человеческое существование (приготовление пищи и в связи с этим организация запасов питания)» [Рогачев, 1970, с. 65].

Неотъемлемой его частью в этот материальный комплекс входят и создаваемые человеком орудия. Иными словами, техника первобытного общества уже с самого начала формирова-

лась не просто в виде случайной совокупности отдельных технических устройств, а в виде их целостного комплекса, воплощенного в жилище. Иными словами, *жилище с самого начала представляет собой часть общественного организма*. Если прибегнуть к аналогии (конечно, достаточно грубой), то жилище (шире — стоянку) первобытных людей по функции в системе сверхорганизма в его взаимоотношениях с окружающей средой можно уподобить муравейнику или термитнику (как «жилищу» общественных насекомых).

Причем, что особенно существенно, именно благодаря *жилищу как техническому комплексу* одновременно формировались обе составляющих техники — *материальная и идеальная*. А это уже (наряду с другими моментами) — важный элемент в системе *социализации индивида*. «В процессе становления общества усложняются и меняются функции убежищ, что постепенно приводит к возникновению жилищ с их социальными функциями. Известно, что период взросления человека по сравнению с животными чрезвычайно растянут во времени, минимум до 10—12 лет. И это обусловлено, прежде всего, объективной сложностью процесса воспроизведения рабочей силы. Социальная функция жилища заключается как раз в том, что оно является средой для воспитания будущего члена общества. Растянутость формирования человека как индивида во времени является в такой же мере чертой, отличающей человека от животного, как и то, что воспитание человеческого индивида невозможно без общественной среды» [Гладких, 1991, с. 19]. В этом становлении и развитии человека исключительно важную роль играли вещи, входящие в общий жилищный комплекс — ту часть среды, которая превратилась в составляющую общественного организма. «Осваиваясь в мире этих вещей, т.е. активно осваивая их, ребенок осваивает и опредмеченный в них общественно-человеческий разум с его логикой, т. е. превращается в разумное существо и полномочного представителя рода человеческого, тогда как до этого (и вне этого) он был и остался бы лишь представителем биологического вида, т. е. не обрел бы ни сознания, ни воли, ни интеллекта (разума)» [Ильенков, 1991, с. 37].

Здесь мы воочию наблюдаем единство социума и технических средств. С одной стороны, жилище как место обитания человека включает в себя весь комплекс необходимых для выживания технических устройств, а с другой именно оно является той ближайшей средой, в которой осуществляется становление человека и его комфортное не только физическое, но и психологическое состояние в дальнейшем. «Борьба за существование «вне дома» означает нескончаемый поединок с окружающим миром. Холод, жара или дождь, влияние вещей и людей непрестанно ставят под угрозу планы, на-

дежды и дела человека. Дома же человек чувствует себя в безопасности среди своих близких» [Липс, 1954, с. 17]. И, добавим, среди вещей (в том числе технических устройств), не только ничего не «ставящих под угрозу», но способствующих успеху в «поединке с окружающим миром».

Становление жилища как непосредственной «среды обитания» происходило одновременно и во взаимосвязи со становлением общества и человека современного типа. «Еще в мустерское время жилище стало постоянным и обязательным элементом культуры, оно ограничило действие биологического закона единства организма и среды в отношении человека. Люди благодаря активной трудовой деятельности и производству, обладая огнем, навыками постройки жилища и изготовления примитивной одежды, смогли выйти за границы строго определенной для животных среды обитания. Это и есть новое свидетельство возникновения и упрочения социального качества в развитии живых существ» [Рогачев, 1970, с. 66].

На примере этих, в общем-то верных, рассуждений данного автора хорошо видна та существенная неточность, которую обычно допускают в употреблении понятия «человек (люди)». Жилища (как и социум вообще в своих различных проявлениях) отнюдь не «ограничивают» действия закона единства организма и среды. Он остается незыблеблемым, просто «организмом» здесь является другой объект — не индивид, а общество (сверхорганизм), куда включены и созданные им самим его дополнительные «органы» в виде технических устройств. А для индивида как отдельного биологического образования общество (как раз через их посредство) создает совсем иную «среду» (в том числе и посредством жилища).

Но на этом же примере (что касается становления и развития жилища как определенного материально-технического комплекса) хорошо видно, что техника как определенная система материальных объектов, возникла и развивалась одновременно с возникновением и развитием общества, и с самого начала составляла неотъемлемую подсистему последнего. Причем материально-технический аспект техники был с самого же начала неразрывно связан с аспектом технологическим (в виде определенной системы сведений и навыков, необходимых для создания и использования технических устройств). Другими словами, техническая культура передавалась новым членам коллектива одновременно и как наличный комплекс технических устройств (материально опредмеченные идеальные технические представления), и как «идеальный» комплекс технических представлений (распределенные технические объекты).

Таким образом, «внешний» материальный мир для человека и общества явственно разде-

ляется на две неравных части. Одна — это внешняя среда, с которой общество, чтобы выжить и развиваться, должно взаимодействовать и которой вынуждено противостоять. А другая — тот объединяемый жилищем комплекс материальных образований, на который оно опирается в этом противостоянии. Поэтому данный комплекс, оставаясь «внешним» для индивида, перестает быть таковым для общества. Он, с одной стороны, с самого начала *включается в общественный организм*, становясь его неотъемлемой частью как в своем материальном, так и идеальном выражениях, а с другой — в качестве социальной подсистемы становится между собственно обществом и окружающей средой.

В дальнейшем развитии происходит постоянное расширение этой части мира. Сначала — от собственно жилища-убежища до размера стойбища: «домом примитивнейших племен является скорее вся обширная территория племени, а не сооруженное по большей части лишь на время убежище, где семья укрывается от ветра и дождя и где она проводит ночь» [Липс, 1954, с. 17]. В палеолитические времена отдельные «жилища» «наиболее вероятно ... служили индивидуальными убежищами». И вообще «различные типы жилищ еще не отражают непосредственно форму социальных отношений». Главное здесь — «хозяйственно-бытовые комплексы» Именно их наличие «свидетельствует о стабильной социальной структуре общества палеолитического времени и высоком уровне его развития» [Гладких, 1989, с. 19].

В связи с такой их ролью «в конце мустерьской эпохи уже существовали прочные и долговременные как пещерные, так и наземные жилища на открытых местах». И это несмотря на то, что «сооружение жилищ требовало длительной и организованной работы — выкапывания значительных ям с выбросом до 12 кубометров земли, поисков и заготовки строительных материалов и топлива, постоянного ухода за жилищем по поддержанию тепла» [Рогачев, 1970, с. 67, 75].

В нем имелось ряд технических устройств различного назначения: «очаги и пекарные ямы, служившие для отопления и освещения жилища и приготовления пищи», другие устройства, также предназначенные для приготовления пищи, «в виде пестов-терок и орудий типа зернотерок». Очаги уже были достаточно сложными техническими устройствами в виде ям, в которых «огромные скопления костного угля, нагревавшиеся каждый раз при отоплении жилища обычным топливом, аккумулировали тепло и подобно кирпичной печке нашего времени, постепенно отдавали его во внутреннее пространство жилища» [Рогачев, 1970, с. 69]. Здесь мы в достаточно наглядном виде имеем вынос энтропии во внешнюю среду за счет материального обмена с ней (также своего рода «метаболизм», но уже целостного

общественного организма) — по отношению к обществу как целому, включающему в себя «внутреннюю» среду и определенный технический комплекс, посредством которого этот обмен и вынос осуществляется (потребление «внешних» продуктов и удаление «отходов»).

Жилище как своеобразная составляющая общественного организма предполагает его именно в таковом качестве — как основную социальную (и биологическую!) единицу. Однако нельзя забывать и о наличных технических возможностях, иначе из имеющихся археологических посылок последуют ложные исторические выводы, в частности, о существовании в верхнем палеолите некоей первоначальной «малой семьи» как отдельного социального образования: «Общество периода верхнего палеолита, судя по остаткам поселений, состояло из небольших, но хозяйственno и социально сплоченных групп, объединяющих малые семьи в локальные охотничьи группы или охотничьи общины» [Массон, 1976, с. 134]. Или даже более того: «Малая семья и состоящая из нескольких таких семей локальная группа или община — таковы основные единицы общества верхнепалеолитических охотников, по крайней мере об этом свидетельствуют остатки жилищ и поселений» [Массон, 1976, с. 116]. Оставив в стороне логическую несообразность одновременного существования двух «основных единиц общества», посмотрим, насколько справедливо второе утверждение — что о существовании в первобытном обществе «малых семей» «свидетельствуют остатки жилищ и поселений».

Предположим, что «само жилище можно рассматривать как социальный заказ, реализуемый через домостроительную технику и направленный на вычленение из природной среды общественной единицы с обеспечением в условиях данной среды и данных технических возможностей максимума удобств при осуществлении ее основных функций — жизнедеятельности, производственных процессов и т. п.» [Массон, 1976, с. 110]. Исходя из малых размеров верхнепалеолитических жилищ и делается вывод о их предназначенности для «жизнедеятельности» отдельных «малых семей». Но признается, что уже в неолите дом «был рассчитан на коллектив, состоящий из нескольких малых семей, живущих под одной крышей и ведущих общее хозяйство», и «большесемейная община», соответственно, «теперь составляет основную ячейку общинного поселка в целом» [Массон, 1976, с. 120].

Но остается совершенно непонятным общественный смысл перехода от «малой семьи» верхнего палеолита к последующим «большесемейным общинам». В действительности же, как давно уже было показано [Золотарев, 1964], в тот период ни семей, ни общин не существовало — общественный организм представлял собой племя с дуальной родовой организацией.

Увлекшись мнимым «социальным заказом» в возведении жилья, потеряли из виду его «технические возможности» — не потому строили малые жилища, что этого требовала структура общества, а потому, что еще не существовало другой «домостроительной техники»; а когда она появилась, строительство было приведено в соответствие с социальными условиями.

Таким образом, на этапе экономики собирательства «дом», «жилище», «стойбище» как «хозяйственно-бытовой комплекс» как раз и представляли собой ту первичную «техносферу», которая связывала общество (род) с «внешней» средой существования, одновременно разделяя его с ней. Расширение «дома» (той части среды, которая в своих материальных образованиях включалась в состав общественного организма) происходило соответственно расширению взаимодействия общества с природой и, также соответственно, изменениям самого общества (и его технических возможностей). Одновременно происходило повышение энтропии (рост дезорганизации) во внешней среде, прежде всего в непосредственном окружении данного социального образования.

По мере становления производящей экономики и в связи с этим происходило расширение того ареала «внешней» среды, который включался (но уже выборочно и не столько структурно, сколько функционально) в состав социума в качестве его части. Одновременно же происходило и разрушение родовой организации и становление тех социальных образований, которые брали на себя (полностью или частично) функцию целостности по отношению к окружающей среде. Целостный общественный организм заменялся «частным» социальным организмом, целостность которого по отношению ко всей остальной среде его существования (включая и социальную) имела уже относительный характер (как именно изменялся характер этих социальных образований см.: [Гриффен, 2005, с. 283—476]). Сегодня этот процесс зашел очень далеко, в том числе и в отношении дезорганизации окружающей среды за счет выносимой за пределы данного социального образования энтропии.

Ну, а что касается собственно жилища, в котором непосредственно обитает человек (его «дома»), то и его функции, и его заполнение техническими устройствами по мере развития общества постепенно менялись. Современный дом в значительной мере стал своеобразной «машиной для жилья», сложным техническим комплексом, снабженным всеми необходимыми для существования отдельных индивидов техническими устройствами (средствами для поддержания комфортных условий, гигиены, приготовления и потребления пищи, хранения запасов, получения информации, общения, отдыха и т. п.). Но при этом (вследствие его «индивидуализации» и расширения аре-

ала существования индивида) он потерял то исключительное значение «внутренней среды» для общества как целостного организма, которое имело жилище в первобытное время. По мере этого превращения происходило и разделение видов техники, включающих *предметы потребления* (одним из которых стал и современный дом) с одной стороны, и внешние по отношению к нему *орудия (средства) производства* — с другой. В этом процессе появляются также *другие классы* технических устройств со своим особым общественным назначением. И уже не только собственно дом (и даже не главным образом он) становится источником выносимой во внешнюю среду энтропии, а весь социальный организм в целом во всех аспектах своей жизнедеятельности.

Сегодня вынос энтропии социальными образованиями вовне осуществляется только в пределах нашей планеты, повышая на ней уровень дезорганизации. Соответственно при преобразовании «пустынь в сады» в обязательном порядке происходит превращение «садов в пустыни» (причем в гораздо больших объемах). «Триумфальное» же шествие западной «потребительской цивилизации» вообще в ускоренном темпе превращает Землю в место, непригодное для обитания. Но в строгом соответствии с гегелевской «триадой» когда-нибудь для объединенного человечества, снова обретшего эгалитарность и приобретшего всеобщую целостность, вышедшего в космос и превратившего его в *непосредственную среду взаимодействия* с вынесением в нее «своей энтропии», неотъемлемой частью этого всеобщего общественного организма (его «домом») станет целиком вся планета Земля, которая действительно превратится в цветущий сад. Если, конечно, к тому времени не превратится в свалку отходов. Таково действие второго закона термодинамики: при общем возрастании возможность ее локального снижения в некотором материальном образовании «оплачивается» более интенсивным возрастанием в окружающей среде. Несомненно, в природе объективно существуют условия, в которых происходит и уменьшение энтропии — иначе Вселенная не могла бы существовать вечно. Но нам пока об этом ничего не известно.

Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. — М.; Л.: АН СССР, 1957. — 223 с.

Брайен М. Общественные насекомые. Экология и поведение. — М.: Мир, 1986. — 400 с.

Вуд Д.Г. Гнезда, норы и логвища. — М.: Терра, 1993. — 640 с.

Геодакян В.А. О структуре эволюционирующих систем // Проблемы кибернетики. — 1972. — Вып. 25. — С. 76—84.

Гладких М.І. Соціально-економічна інтерпретація пізньопалеолітичних жителів та поселень // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 17—26.

Гладких М.И. Историческая интерпретация позднего палеолита (По материалам территории Украины): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — Л., 1991. — 48 с.

Гриффен Л.А. Общественный организм (введение в теоретическое обществоведение). — К.: Задруга, 2005. — 438.

Гриффен Л.О. Техніка як об'єктивна реальність // Вісн. Дніпропетров. ун-ту. Серія: Історія і філософія науки і техніки. — 2008. — Т. 16. — № 1/2. — С. 64—79.

Еськов Е.К. Жилища насекомых. — М.: Знание, 1983. — 64 с.

Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология. — М.: Наука, 1964. — 328 с.

Ільєнков Э.В. Философия и культура. — М.: Политиздат, 1991. — 464 с.

Костюк В.Н. Изменяющиеся системы. — М.: Наука, 1993. — 352 с.

Кудрин Б.И. Введение в технетику. — Томск: Изд-во Томского гос. ун-та, 1993. — 552 с.

Липс Ю. Происхождение вещей. Из истории культуры человека. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1954. — 488 с.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л.: Наука, 1976. — 190 с.

Матюшин Г.Н. У колыбели истории. — М.: Просвещение, 1972. — 255 с.

Рогачев А.Н. Палеолитические жилища и поселения // МИА. — 1970. — № 166. — С. 64—77.

Руковский Н.Н. Убежища четвероногих. — М.: Агропромиздат, 1991. — 143 с.

Свод этнографических понятий и терминов. Вип. 3: Материальная культура. — М.: Наука, 1989. — 224 с.

Сележинский Г.В. Животные-строители. — К.: Наук. думка, 1971. — 100 с.

Фройде М. Животные строят. — М.: Мир, 1986. — 216 с.

Л. А. Griffen

ЖИТЛО В ТЕХНІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ АСПЕКТАХ

У статті розглянуто витоки та становлення житла як феномена суспільного організму. Проаналізовані технічні та соціальні аспекти жител ранньопервісної общини.

L. A. Griffen

THE DWELLING OF TECHNICAL AND SOCIAL ASPECTS

The problems of formation and evolution dwelling in community organism. The technical and social aspects of dwellings early primitive community is analyzed as well.

T. B. Крахмалына, Д. В. Кепин
(Киев)

МУЗЕЙНАЯ ПРАКТИКА СОХРАНЕНИЯ ИСКОПАЕМОЙ КОСТИ

В статье рассмотрены общие положения консервации и реставрации ископаемых остатков млекопитающих позднего миоцена — плейстоцена, а также археологических находок из кости.

Ключевые слова: тафономия, плейстоцен, методика консервации, млекометающие, препарирования ископаемой кости, экспонирование.

Со второй половины XX ст. палеонтологическая музеология рассматривается как самостоятельное научное направление, одной из задач которого является разработка методик по обеспечению долговременной сохранности ископаемого материала с целью его научного изучения, а затем возможным экспонированием. Исключительную важность приобретает применение этих методик при создании палеонтологических и археолого-палеонтологических парков, в которых фоссилии представлены *in situ*, а также (или) в стационарных музейных помещениях.

В данной статье мы остановимся на основных моментах сохранения ископаемых остатков млекопитающих позднего миоцена — плейстоцена.

При разработке действенных мер по сохранению найденных костей вымерших животных необходимо учитывать тафономию местонахождения, тип и степень сохранности остатков [Громов, 1955; Бачинский, 1967 и др.]. Сохранение млекопитающих третичного и четвертичного периодов кайнозойской эры, как и древних позвоночных двух предшествующих эр, включает консервацию и реставрацию костного материала. Мероприятия по консервации обнаруженных фоссилий подразделяются на работы, проводимые в полевых условиях и лабораторных. В свою очередь, консервация иско-

паемых остатков включает следующие этапы: механическое препарирование объектов и их химическую обработку.

В полевых условиях используют метод предварительной очистки ископаемого материала (сухая и влажная). Если кость в очень плохом состоянии, то перед тем как ее очистить кость осуществляют укрепление, пропитывая ее, например, шеллаком или сильно разведенным ПВА. Реставратор А.В. Кирьянов в 1950—60-х гг. прошлого века предложил использовать для укрепления кости 3—5%-й раствор клея БФ-4 и БФ-6 в спирте, поливинилацетатный лак, которые наносятся на предмет кистью или пульверизатором, а также разъемные гипсовые формы [Кирьянов, 1953; 1960]. Часто, не имея возможности при раскопках местонахождений крупных млекопитающих позднемиоценового возраста извлечь без частичного или значительного разрушения обнаруженный костный материал, например, череп гиппариона или жирафы, бивень мастодонта, успешно применяется методика взятия объекта монолитом с применением мокрых гипсовых повязок и бумаги, либо просто гипса и бумаги. Такая методика была использована при раскопках гиппарионовой фауны на местонахождениях Белка, Новолизаветовка и др. в Одесской обл. сотрудниками Отдела палеозоологии позвоночных и Палеонтологический музей ННПМ НАН Украины. Гипсовые блоки — монолиты, содержащие плотно упакованные палеонтологические объекты, затем доставляются в Музей, где и проводится их препарирование. Бумажно-гипсовый метод успешно применяется многими палеонтологами за рубежом [Крумбигель, Вальтер, 1980].

В полевых условиях при сборе остатков мелких млекопитающих применяют метод пос-

Рис. 1. Череп носорога-хилотерия (Берислав, поздний миоцен) до реставрации, Палеонтологический музей им. академика В.А. Топачевского ННПМ НАНУ (фото Т.В. Крахмальной, 2006)

лойной промывки и просеивания породы. При этом используют сита или небольшие ящики с дном из металлической или капроновой сетки с ячейками квадратного сечения нужного размера. Также рекомендуется использовать почвенные сита для предварительного выявления костеносных слоев [Шевченко, 1981; Мацуй, Моськина, 1989]. Такая промывка бывает ручной и механизированной с применением мотопомп и используется не только для сборов мелких позвоночных. Т.В. Крахмальная в 1980 г. принимала участие в геолого-палеонтологической экспедиции по Кузбассу, участникам которой довелось собирать кости крупных млекопитающих плейстоценового возраста — мамонта, шерстистого носорога, лошади, вымытые мотопомпой в одном из карьеров. Палеонтологические и археолого-палеонтологические раскопки, сборы с поверхности, шурфование, промывка, а также консервация и реставрация ископаемой кости — это рабочие методы палеонтологии, направленные на поиск фоссилий, их сборы, научную обработку и сохранение для будущих поколений (рис. 1, 2).

Собственно механическое препарирование заключается в том, чтобы извлечь ископаемую кость из вмещающей породы при минимальном повреждении объекта. Для мягких пород обычно используются иглы и ланцеты, применяемые в стоматологии и хирургии. При работе с твердым материалом придет на помощь зубило с тупозаточенным концом и молоток. При этом препарируемый материал должен быть помещен в ящик с песком или, на так называемую, препарировальную подушку, что препятствует раскалыванию образца [Крумбигель, Вальтер, 1980].

Уже давно для препарирования ископаемой кости, находящейся в твердой породе, стали использовать зубоврачебную бормашину, которая постепенно вытесняется пневматическим зубилом. Такое механизированное препарирование значительно ускоряет работу и не требует больших усилий, хотя по-прежнему зависит от терпения, опыта и интуиции специалиста.

Рис. 2. Рабочий момент реставрации черепа позднемиоценового копытного, Палеонтологический музей им. академика В.А. Топачевского ННПМ НАНУ (фото Т.В. Крахмальной, 2006)

Кости позднемиоценовых—плейстоценовых млекопитающих находят также в море, озерах и реках. С пребывавших длительное время в морской воде костей необходимо удалить налет соли, и в данном случае вначале применяются методики химической очистки кости. Необходимо удалять не всю соль с объекта, а лишь ее поверхностные отложения. Для этого используют 1%-й раствор соляной кислоты. После прекращения выделения газа остаток кислоты удаляют фильтровальной бумагой, а размягченную соль снимают иглой. Промывка кости после подобной химической обработки осуществляется в дистиллированной воде, причем несколько раз. Потом кость промывают спиртом и эфиром, но не более 3-х минут. Лучше всего в лабораторных условиях использовать растворы уксусной и муравьиной кислот. Сравнительно недавние находки представителей гиппарионовой фауны на небольшой глубине в Черном море вблизи Одессы потребовали от палеонтологов и реставраторов уже иных методик обработки костей с целью удаления избыточной соли. Кости сначала промывались в проточной воде не менее недели, а потом в нее постепенно стали добавлять дистиллированную воду, таким образом заменяя проточную. Эта процедура заняла не менее месяца. Данную работу проводила художник-реставратор Археологического музея Института археологии НАН Украины А.В. Шиянова. Затем кости были переданы для научной обработки Т.В. Крахмальной, которая еще в течение месяца выдерживала их в воде, часто ее менняя и тщательно промывая эти костные остатки. Завершающей стадией стало просушивание ископаемого материала при комнатной температуре и частичное удаление размягченной соли с поверхности

кости жесткой щеткой или препарировальной иглой.

Богатый опыт препарирования фоссилий, накопленный палеонтологами и реставраторами за долгие годы, и разнообразные методики с применением как простых инструментов, так и техники, дали не только новую жизнь, но и изменили наши представления о многих исчезнувших с лица Земли млекопитающих.

Отдельно при сохранении фоссилий следует рассматривать специальные технические приемы, используемые при создании, слепков (муляжей) и копий скелетов и отдельных костей вымерших животных. При снятии слепков с палеозоологических объектов используют зубопротезные материалы, а также гипс, сиэласт, стадонт, протакрил. Сиэласт — это резиноподобная масса, изготовленная на основе силиконовых полимеров, которая является материалом для получения оттисков. Пластмассы, такие как протакрил и стадонт, приготавливаются на основе акриловых смол [Кузнецов, Бирюков, 1969].

Различные методы и способы консервации и реставрации остатков ископаемых млекопитающих плейстоцена уже рассматривались авторами в одной из статей [Крахмальна, Кепін, 2010]. В то же время следует детальнее остановиться на особенностях сохранения ископаемой кости при археологических раскопках.

Реставраторы используют различные по действию и направленности средства для сохранения кости плейстоценового возраста и изделий из нее. Так, например, М.К. Никитин и Е.П. Мельникова [1990] применяют средства для очистки костей от поверхностных загрязнений и их отбеливания, осушающие вещества при последующей реставрации материала, адгезивы, а также тонирующие и защитные лаки.

Здесь следует указать, что в связи с особенностями археолого-палеонтологических объектов, в частности сооружений (жилиц) из костей мамонта, необходимо продолжать совершенствовать ранее опробованные и разрабатывать новые методики по их сохранению *in situ*, а если это невозможно, то применять методику закрепления костей в монолитах и взятию последних с последующим их препарированием в лабораторных условиях и дальнейшей реконструкцией для экспонирования в музее. Такой опыт уже накоплен учеными прежде всего на позднепалеолитических памятниках Украины: Мезин (И.Г. Пидопличко, И.Г. Шовкопляс), Межирич (И.Г. Пидопличко, М.И. Гладких, Н.Л. Корниец), Добриничевка (И.Г. Шовкопляс, М.И. Гладких, М.И. Сикорский), Гонцы (Л.А. Яковleva, Ф. Джинджан). На археозоологических памятниках позднеплейстоценового возраста в России также успешно проводится работа по сохранению ископаемых остатков млекопитающих и сооружений из их

костей в Костенках 11(Аносовка 2) (А.Н. Рогачев, В.В. Попов, М.В. Аникович, Дж. Хоффкер, В. Холидэй), Юдиново 1 (З.А. Абрамова, Г.В. Григорьева, Е.П. Мельникова, И. Мамонова, Л.В. Славошевская, Н.К. Никитин, Л.И. Гришин, О.В. Жмур, А.А. Чубур), на Зарайской стоянке (Х.А. Амирханов, Е.Н. Мащенко, А.А. Чубур) [Крахмальна, Кепін, 2010].

При диагностировании степени сохранности кости рекомендуется использовать неразрушающие методы: музейную рентгенографию, неразрушающий рентгеноспектральный флуоресцентный анализ и растровую электронную микроскопию [Бредіс, Пісарев, 2005].

Кость после постепенного высушивания и легкой очистки в почве можно осторожно обработать 4%-м раствором бутираля из пульверизатора. Предметы из кости или бивня мамонта иногда закрепляют 4—5%-м раствором смолы. Реставратор Е.А. Румянцев [1959] предложил пропитывать ископаемую кость после расчистки на месте обнаружения смесью раствора специального мономера и метаксилола в определенных соотношениях с добавлением катализатора. После такой обработки объект на несколько часов изолируют при помощи стекла или пленки. В это время осуществляется реакция фотоконденсации, и ископаемый материал приобретает значительную механическую стойкость, после чего его можно транспортировать в специальную лабораторию. В лабораторных условиях нужно проводить удаление солевых отложений, подбор и склеивание фрагментов, при необходимости закрепление последних синтетическими смолами. Британский реставратор Э. Доуман [Dowman, 1970] рекомендует проводить механическую очистку кости щеткой или кистью мягкой или средней степени жесткости, т. е. необходимо использовать неметаллические инструменты. После чего следует укрепить ископаемый материал раствором ПВА, в этом случае возможно применение разных типов полимерных смол. Ископаемая кость характеризуется очень высокой степенью чувствительности к деструктивным воздействиям: перепадам температуры, влажности, интенсивности света. В то же время неблагоприятное действие на состояние, например мамонтовой кости, оказывает применение бытовых kleev «Момент» и силикатного канцелярского клея. При археологических раскопках важно создать оптимальные условия для стабилизации кости, что позволит замедлить, а в некоторых случаях и приостановить развитие деструктивных процессов [Жмур, 2006].

Для отечественной музеологии особенно актуальным является применение существующих, и разработка новых методик по сохранению фоссилий при создании палеонтологических и археолого-палеонтологических парков с проведением всего комплекса мероприятий по музеефикации открытых памятников. Важное значение для

обеспечения сохранности как палеонтологических, так и археолого-палеонтологических объектов *in situ*, имеет сооружение соответствующих павильонов и оборудование специальных витрин для демонстрации ископаемого материала.

Сохранение палеонтологических документов, повествующих о жизни на нашей планете в прошлые геологические эпохи, и, в частности, сохранение ископаемых костей млекопитающих позднего миоцена и плейстоцена, является постоянной заботой палеозоологов научных учреждений и музеев разного уровня и подчиненности, где хранятся коллекции fossiliй.

Бачинський Г.О. Тафономія антропогенових і неогенових місцезнаходжень наземних хребетних України. — К.: Наук. думка, 1967. — 131 с.

Бредіс Н.Ю., Пісарев В.С. Фізичні методи неруйнівної діагностики в атрибуції та експертізі історико-культурних пам'яток // Вісн. Держ. Акад. керівних кadrів культури і мистецтв. — 2005. — № 3. — С. 56—60.

Громов И.М. Об особенностях накопления костных остатков в пещерных местонахождениях // Бюлл. Комис. по изуч. четвертич. периода. — 1955. — № 20. — С. 88—92.

Жмур О.В. Реставрация и консервация археологической кости в полевых условиях: недостатки и преимущества. // Радловские чтения 2006: Тез. докл. — СПб, 2006. — С. 261—265.

Кирьянов А.В. Применение разъемных гипсовых форм при археологических раскопках // КСИ ИМК. — 1953. — Вып. XLIX. — С. 139—142.

Кирьянов А.В. Реставрация археологических предметов. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — 96 с.

Крахмальна Т.В., Кепін Д.В. Експонування палеоприродної спадщини четвертинного періоду // Праці Центру пам'яткоznавства. — 2010. — Вип. 17. — С. 135—150.

Крумбигель Г., Вальтер Х. Ископаемые (сбор, препарирование, определение, использование). — М.: Мир, 1980. — 334 с.

Кузнецов В.В., Бирюков М.Д. Применение зубопротезных материалов для снятия копий с палеозо-

ологических объектов // Палеонтологический журнал. — 1969. — № 3. — С. 134—135.

Мацуй В.М., Моськина О.Д. Метод послойных сборов остатков мелких позвоночных для биостратиграфического расчленения континентальных отложений позднего кайнозоя // Методика палеонтологических и литологических исследований. — К., 1989. — С. 36—43.

Никитин М.К., Мельникова Е.П. Химия в реставрации: Справочное пособие. — Л.: Химия, 1990. — 304 с.

Румянцев Е.А. Применение синтетических смол для закрепления и консервации древних предметов при археологических работах // Тр. ГИМ АН Армянской ССР. — 1959. — № 5. — С. 159—202.

Шевченко А.И. Методика биостратиграфических исследований // Методические рекомендации по изучению плиоцен-четвертичных опорных разрезов в рамках международной программы геологической корреляции. — К., 1981. — С. 7—14.

Dowman E.A. Conservation in Field Archaeology. — London: Methuen, 1970. — IX p. — 170 p.

T. V. K r a x m a l ь n a, D. B. K e p i n

МУЗЕЙНА ПРАКТИКА ЗБЕРЕЖЕННЯ ВИКОПНОЇ КІСТКИ

У статті розглянуті загальні положення консервації та реставрації викопних решток ссавців пізнього міоцену — плейстоцена, а також археологічних знахідок з кістки.

T. V. K r a k h m a l n a y a, D. V. K e p i n

MUSEUM PRACTICE OF FOSSIL REMAINES PRESERVATION

Main principles of mammal fossil remains' conservation and restoration of Late Miocene — Pleistocene are considered. The archaeological finds from the bone are also examined.

B. H. Степанчук
(Киев)

АРХАИЧНЫЕ ИНДУСТРИИ РАННЕГО ВЕРХНЕГО ПАЛЕОЛИТА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ: К ВОПРОСУ О ТЕХНОЛОГИИ ПЛАСТИНЧАТОГО РАСЩЕПЛЕНИЯ И ОБ «ОРИНЬЯКОИДНОСТИ»

Статья посвящена некоторым аспектам изучения раннего верхнего палеолита Восточной Европы, а именно, вопросу применения технологии пластинчатого расщепления в контексте т. н. архаичных (симбиотических) ВП индустрий региона, а также выяснению меры свойственности этим индустриям т. н. «ориньякоидности».

Ключевые слова: ориньяк, пластинчатое расщепление, инвентарь, симбиотические индустрии, верхнепалеолитические индустрии, ориньякоидный компонент.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящий момент существует несколько версий, описывающих становление верхнего палеолита на территории Восточной Европы и вовлекающих материалы украинских памятников [Гладких, Станко, 1997; Аникович и др., 2008; Степанчук, 2005; Sinitsyn, 2010; Hoffecker, 2011 и др.].

Из предложенных к обсуждению, автору наиболее импонирует версия, разрабатываемая М.В. Аниковичем. Точка зрения автора на различные аспекты перехода к верхнему палеолиту на территории современной Украины и шире, Восточной Европы, высказывалась в ряде работ [Cohen, Stepanchuk, 1999; Коэн, Степанчук, 2000; Степанчук, 2005; 2006]. На мой взгляд, период перехода к ВП и период РВП характеризуется сосуществованием среднепалеолитических, собственно верхнепалеолитических и переходных (архаичных или симбиотических) верхнепалеолитических индустрий; в Восточной Европе и на Украине до сих пор не известны инициальные верхнепалеолитические памятники, подобные известным на Алтае [Деревянко, 2010], которые де-

монстрировали бы *in situ* переход от локальной среднепалеолитической подосновы к верхнепалеолитическому потомку.

К числу архаичных индустрий обычно относят те, что в своем составе имеют выражительные среднепалеолитические технические и типологические элементы. В качестве выражительного СП элемента часто рассматривают применение двусторонней техники. Смешение признаков разных эпох в рамках достоверно гомогенного инвентаря отдельного памятника или группы памятников позволяет употреблять по отношению к таким материалам термин симбиотические индустрии.

В рамках Восточной Европы различают несколько разновидностей архаичных или симбиотических РВП индустрий [Аникович и др., 2008]. Наиболее известны среди них стрелецкая и городцовская индустрии (культуры). Первая из них имеет значительно более длинную хронологию, чем вторая и представлена памятниками огромного территориального размаха: от северного Приуралья до, возможно, Правобережной степной Украины. Следует отметить, что не все исследователи относят всю совокупность стрелецких и городцовских памятников к числу ранних верхнепалеолитических. А.А. Синицын, например, рассматривающий хронологическое положение памятников как один из важнейших периодизационных критериев, относит памятники с городцовой индустрией к переходу от раннего ВП к среднему ВП [Sinitsyn, 2010]. В его понимании городцовская индустрия, в отличие от стрелецкой, не является ни РВП, ни переходной.

Важным обстоятельством в изучении РВП Восточной Европы является установление факта очень раннего появления в регионе т. н.

развитых ВП индустрий [Аникович и др., 2008; Sinitsyn, 2010]. Это время определяется сейчас в 42—45 тыс. лет назад. Предлагается усвоить этим древнейшим ВП индустриям региона название инициального (начального) ВП [Синицын, 2005; Sinitsyn, 2010].

Однако древнейшие развитые ВП индустрии не имеют никаких признаков связи с предшествующим региональным СП субстратом, они очевидно являются интрузивными и имеют вполне комплектный, полноценно ВП облик. Древнейшие интрузивные ВП индустрии региона характеризуются верхнепалеолитическим набором каменных орудий, включая микроинвентарь, им свойственна развитая костяная индустрия, наличие украшение, и пластинчатое расщепление. В таких инвентарях отсутствуют среднепалеолитические типы изделий, не применялась среднепалеолитическая технология расщепления. Так же, как и среди симбиотических, среди собственно верхнепалеолитических индустрий могут различаться отдельные группировки и фации (технокомплексы, культуры, типы памятников) [Аникович и др., 2008; Sinitsyn, 2010].

Каковы пространственно-хронологические и предполагаемые генетические взаимоотношения между среднепалеолитическими, архаичными (симбиотическими) ВП индустриями и развитыми ВП индустриями? Здесь существует целый блок вопросов и все они дискуссионны и далеки от разрешения [Аникович и др., 2007; 2008; Вишняцкий, 2008; Степанчук, 2006].

Один из аспектов этого блока вопросов — выяснение специфики и характеристик архаичных ВП индустрий, в частности, соотношения «среднепалеолитического» и «верхнепалеолитического» компонентов в технологии и типологии. Изучение каменного инвентаря верхнего слоя стоянки Мира, находящего соответствия в стрелецкой и, в большей степени, в городцовской индустрии среднего Дона, приводит к выводу о довольно развитом характере пластинчатого расщепления на этом памятнике и наличии здесь некоторой «ориньякоидности» [Степанчук, 2006].

Как же обстоит дело на других памятниках архаичного ВП Восточной Европы? Является ли развитый характер пластинчатого расщепления Миры: I и некоторая ориньякоидность инвентаря этого слоя исключительной характеристикой названного поселения, или же, напротив, эти черты свойственны всем архаичным (симбиотическим) ВП инвентарям? Чтобы попытаться найти ответ на этот вопрос, обратимся к материалам памятников архаичного ВП восточноевропейского региона и привлечем для анализа опубликованные данные и данные личного ознакомления с некоторыми инвентарями. Следует специально подчеркнуть: анализ типологии упоминаемых ниже памятников остается, главным образом, за скобками обзора.

Обзор ряда РВП архаичных индустрий восточноевропейского региона

В обзор в настоящей статье привлечены: Мира, слой I; Высь (Шмыдово); Заозерье; Бызовая; Костенки 14, слой II; Костенки 12, слой I; Костенки 12, слой III; Костенки 15. Таким образом, привлечены украинские памятники, близкие городцовской (Мира) и стрелецкой (Высь) индустриям, некоторые памятники собственно стрелецкой и городцовской РВП индустрий среднего Дона, а также памятники архаичного РВП севера Восточной Европы, находящего аналогии в РВП среднего Дона.

Мира: I, долина среднего Днепра ниже Запорожья, Украина. Возраст между 28—27 тыс. л. н. (радиоуглеродные некалиброванные конвенционные и AMS даты). Индустрия: архаичный ВП, сочетающий СП и ВП компоненты, ближайший аналог — городцовская индустрия среднего Дона. Сырье почти исключительно приносное, удаленное. Нуклеусы на отдельностях сырья отсутствуют. Из-за скудости доступного сырья инвентарь претерпел значительную модификацию; исходно характеризовался наличием крупных пластин и двусторонних орудий. При расщеплении применялся твердый и мягкий отбойник, зона удара часто фасетировалась; применялась т. н. «микокская» технология плоско-выпуклой двусторонней заготовки. Отмечаются ориньякские черты (микроинвентарь, высокие формы скребков, крупные пластины). Значительная часть инвентаря выполнена на фрагментированных, часто намеренно, пластинах, в основном 2—3-скатных, шириной до 3 см, исходной длиной до 10—15 см (рис. 1). Серия сколов (ретушированных и нет) доставляет такие показатели: параллельно ограненных 43.14, с центростремительной огранкой 14.51, IF 31.6, IFs 26.57, Пам 15.56, индекс редуцированных сколов 44.36, индекс сколов с губкой 60.48.

Высь, бассейн Южного Буга, Украина [Залізняк та ін., 2008; Залізняк, Беленко, 2009; Залізняк, Беленко, 2011]. Предполагаемый возраст ~30 тыс. л. н. (стратиграфические указания). Индустрия: «селецкого круга» с аналогиями в стрелецкой индустрии и молдавском селете, архаичный ВП с «мустерьскими реликтами» в виде «архаичной техники расщепления, скребла» [Залізняк, Беленко, 2011, с. 272]. Ближайшие региональные аналогии: молдавский селет [Залізняк, Беленко, 2011, с. 272]. Преобладает местное (?) сырье. «...Нуклеусы демонстрируют грубую подпараллельную технику скальвания отщепов и грубых, коротких пластин...» [Залізняк, Беленко, 2011, с. 264]. «...Характерной особенностью кремневого комплекса Выси является грубая отщеповая техника обработки кремня...» [Залізняк, Беленко, 2011, с. 265]. Присутствуют двусторонние формы. Изделия мало модифицированы. Ориньякоидный компонент представлен высокими скребками (иногда нуклевидными) и пластинками дюфур (рис. 2).

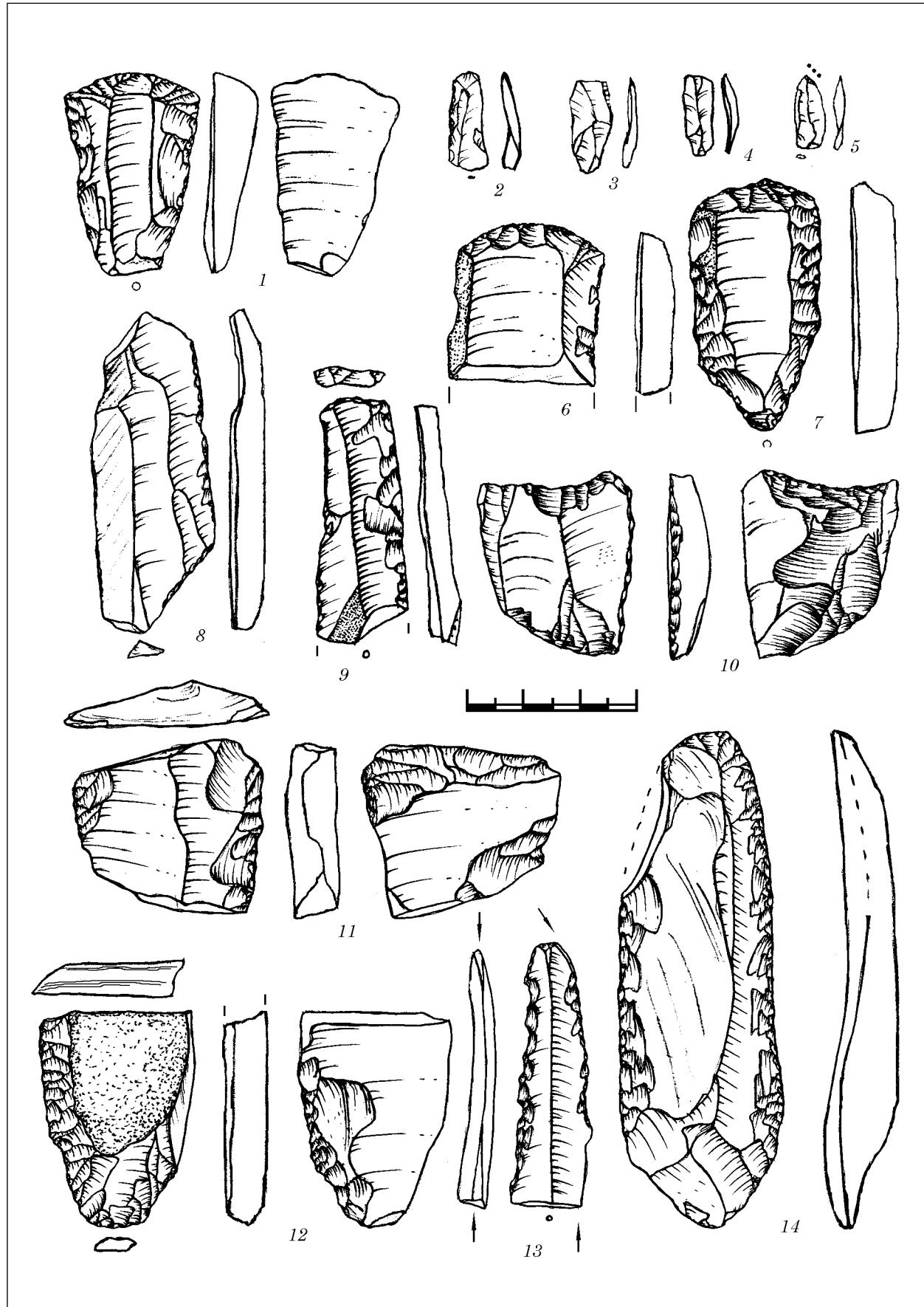

Рис. 1. Мира, слой I. 1, 6, 7 — разнотипные скребки на пластинках и их фрагментах; 2—5 — микропластиники, в т. ч. с ретушью; 8, 9, 12—14 — целые и фрагментированные пластины с ретушью, резцовыми сколами; 10 — долотовидное изделие на фрагменте пластины

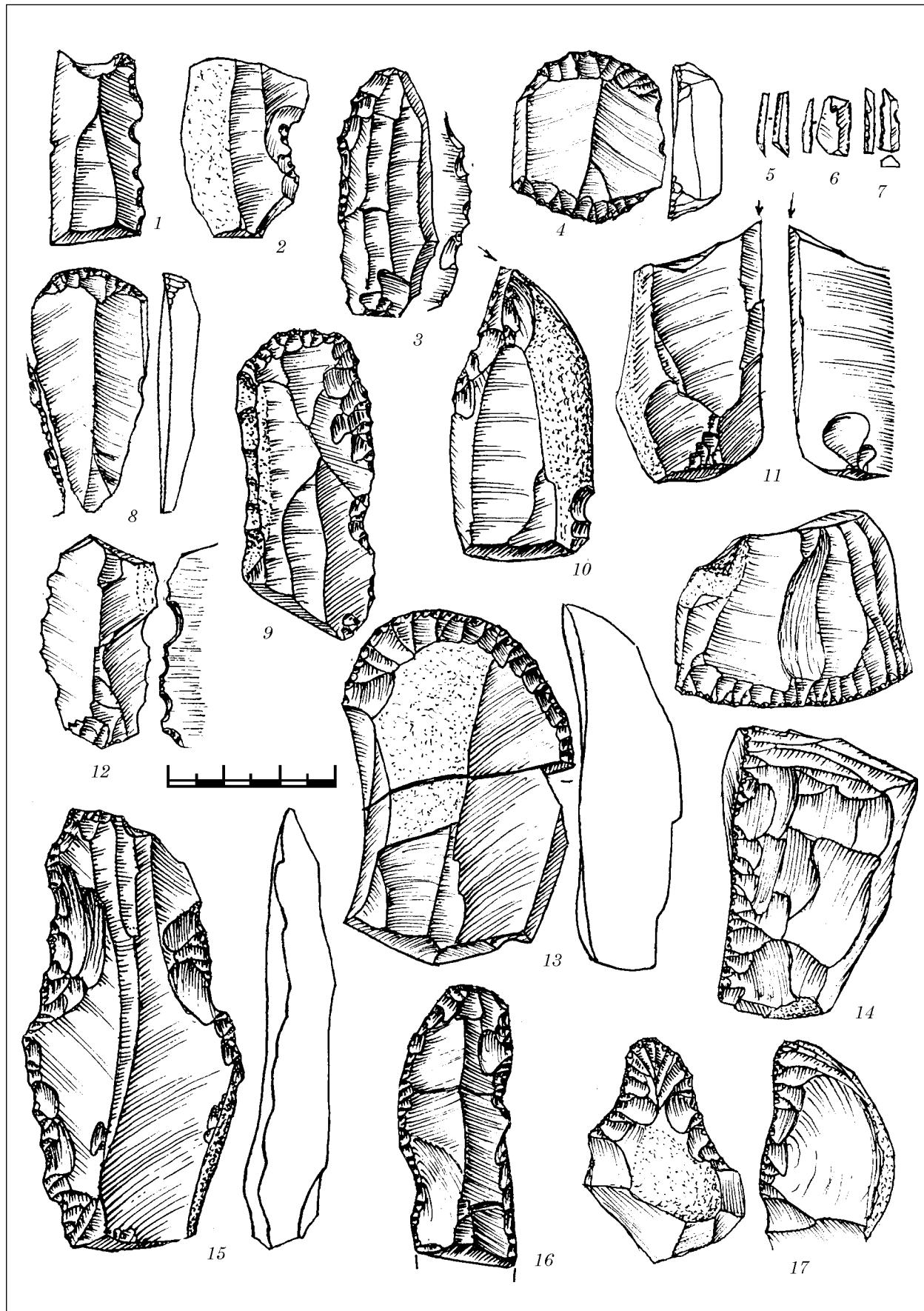

Рис. 2. Высь. 1—3, 12, 15, 16—целые и фрагментированные пластины с ретушью; 4, 9, 13—скребки на пластинах и их фрагментах; 5—7—микропластиинки, в т. ч. с ретушью; 10, 11—резцы на фрагментах пластин; 14, 17—высокие формы скребков (по: [Залізняк та ін., 2008; Зализняк, Беленко, 2011])

Костенки 12: III, бассейн среднего Дона, РФ [Рогачев, Аникович, 1982; Аникович и др., 2008]. Возраст ~36—32 тыс. л. н. (радиоуглеродные конвенционные и AMS некалиброванные даты). Индустрия: стрелецкая (ранний этап), архаичный ВП, сочетающий СП (в типологии) и ВП компоненты. Сырец почти исключительно местное. «Техника первичного раскалывания непластинчатая: нуклеусы плоские, параллельного снятия» [Аникович и др., 2008, с. 89]; широко применялась двусторонняя технология, характеризующаяся как не имеющая никаких архаичных черт [Аникович и др., 2008, с. 89]. Заготовкой для орудий служили отщепы, осколки, фрагменты плиток [Аникович и др., 2008, с. 89]. Ориньякоидный компонент не представлен. Дополню выше изложенное некоторыми впечатлениями от знакомства с частью коллекции III слоя Костенок 12, больше акцентировав на технологических показателях. Расщепление параллельное, применялся как твердый, так и мягкий отбойник. Преобладает (под-) параллельная огранка, хотя имеются сколы с (под-) перпендикулярной и, возможно, центростремительной огранкой спинки. Имеются как фасетированные, так и редуцированные сколы, причем в одном случае зафиксирована пришлифовка зоны удара. Преобладают отщепы, но имеются и довольно правильные и крупные (ширина до 3 см) двух-, трехскатные пластины и пластинчатые сколы. Есть реберчатые сколы первого и второго снятия (рис. 3).

Костенки 14: II, бассейн среднего Дона, РФ [Рогачев, Синицын, 1982; Аникович и др., 2008]. Возраст ~28—26 тыс. л. н. (радиоуглеродные конвенционные некалиброванные даты). Индустрия: городцовская, архаичный ВП, сочетающий СП и ВП компоненты. Ближайшие региональные аналогии: Костенки 12: I, Костенки 15. Более удаленные аналоги — стоянка Талицкого, Мира [Аникович и др., 2008; Sinitsyn, 2010]. Преобладает местное (?) сырье. «Каменная индустрия Костенок 14: II выглядит самой архаичной» среди городцовых памятников [Аникович и др., 2008, с. 117]; применялась, но ограниченно, технология двусторонней заготовки, плоско-выпуклые бифасы отсутствуют; «характерно практическое отсутствие пластинчатой техники» [Рогачев, Синицын, 1982, с. 149], основной тип нуклеуса — «аморфный кубовидный» [Рогачев, Синицын, 1982, с. 149], имеются также центростремительные формы. Наряду с преобладающей заготовкой — отщепом, для орудий на сколах использовались и пластины (рис. 4). По крайней мере часть изделий значительно модифицирована. Ориньякоидный компонент представлен, по крайней мере, кареноидными скребками.

Костенки 12: I, бассейн среднего Дона, РФ [Рогачев, Аникович, 1982; Аникович и др., 2008]. Возраст ~26—25 тыс. л. н. (радиоуглерод-

ные конвенционные некалиброванные даты). Индустрия: городцовская, архаичный ВП, сочетающий СП и ВП компоненты. Ближайшие региональные аналогии: Костенки 14: II, Костенки 15. Преобладает приносное (?) сырье. «Индустрия основана на удлиненной заготовке» [Рогачев, Аникович, 1982а, с. 135]; не ясно, применялась ли технология бифасиальной заготовки, среди нуклеусов — призматические с 1—2 площадками, имеются торцовые и плоскостные параллельные формы [Рогачев, Аникович, 1982а, с. 135]. «... около половины предметов со вторичной обработкой выполнено на пластинах и пластинчатых отщепах...» (рис. 5). Значительная часть изделий существенно модифицирована. Ориньякоидный компонент представлен единичными скребками карене и некоторым числом изделий на микропластинах. «В каменном инвентаре ... довольно отчетливо выступает сочетание двух культурных традиций: городцовой ... и стрелецкой» [Рогачев, Аникович, 1982а, с. 136—137], что поясняется реутилизацией обитателями слоя более древних (стрелецких) изделий.

Костенки 15, бассейн среднего Дона, РФ [Рогачев, Синицын, 1982а; Аникович и др., 2008]. Возраст ~26 тыс. л. н. (радиоуглеродная конвенционная некалиброванная дата). Индустрия: городцовская, архаичный ВП, сочетающий СП (типологический) и ВП компоненты. Ближайшие региональные аналогии: Костенки 14: II, Костенки 12: I. Преобладает приносное (?) сырье. Среди нуклеусов имеются плоскостные параллельные, центростремительные, торцовые [Рогачев, Синицын, 1982а, с. 165]. «... правильная пластина является основным видом заготовки только для скребков...» [Рогачев, Синицын, 1982а, с. 165], но они составляют более 45 % орудий. (рис. 6). Настоящие двусторонние формы отсутствуют. Часть изделий существенно модифицирована. Ориньякоидный компонент не выражен. Серия сколов (включая ретушированные) из собрания МАЭ РАН доставляет такие показатели: параллельно ограненных 78.37, с центростремительной огранкой 6.41, IF 16.49, IFs 11.86, Пам 41.8, индекс редуцированных сколов 22.68, индекс сколов с губкой 38.14. Имеются сколы с пришлифовкой зоны скальвания (10.3) и элементами «освобождения площадки» (по Ю.Е. Гире, 1997) (2.57).

Заозерье, бассейн верхней Камы, северное Приуралье, РФ [Павлов, 2008; 2009; Pavlov et al., 2004]. Возраст между 35—33 тыс. л. н. (радиоуглеродные некалиброванные AMS даты). Индустрия: особый тип ранней поры верхнего палеолита Восточной Европы, архаичный ВП, сочетающий СП и ВП компоненты. Ближайшие аналогии ВП компоненту находятся в спицинской индустрии среднего Дона (Костенки XVII, слой 2 и Костенки XII, слой 2). Сырец двусторонних изделий — приносное, иных — местное. СП компонент (плоско-выпуклые бифасы, чаще овальные)

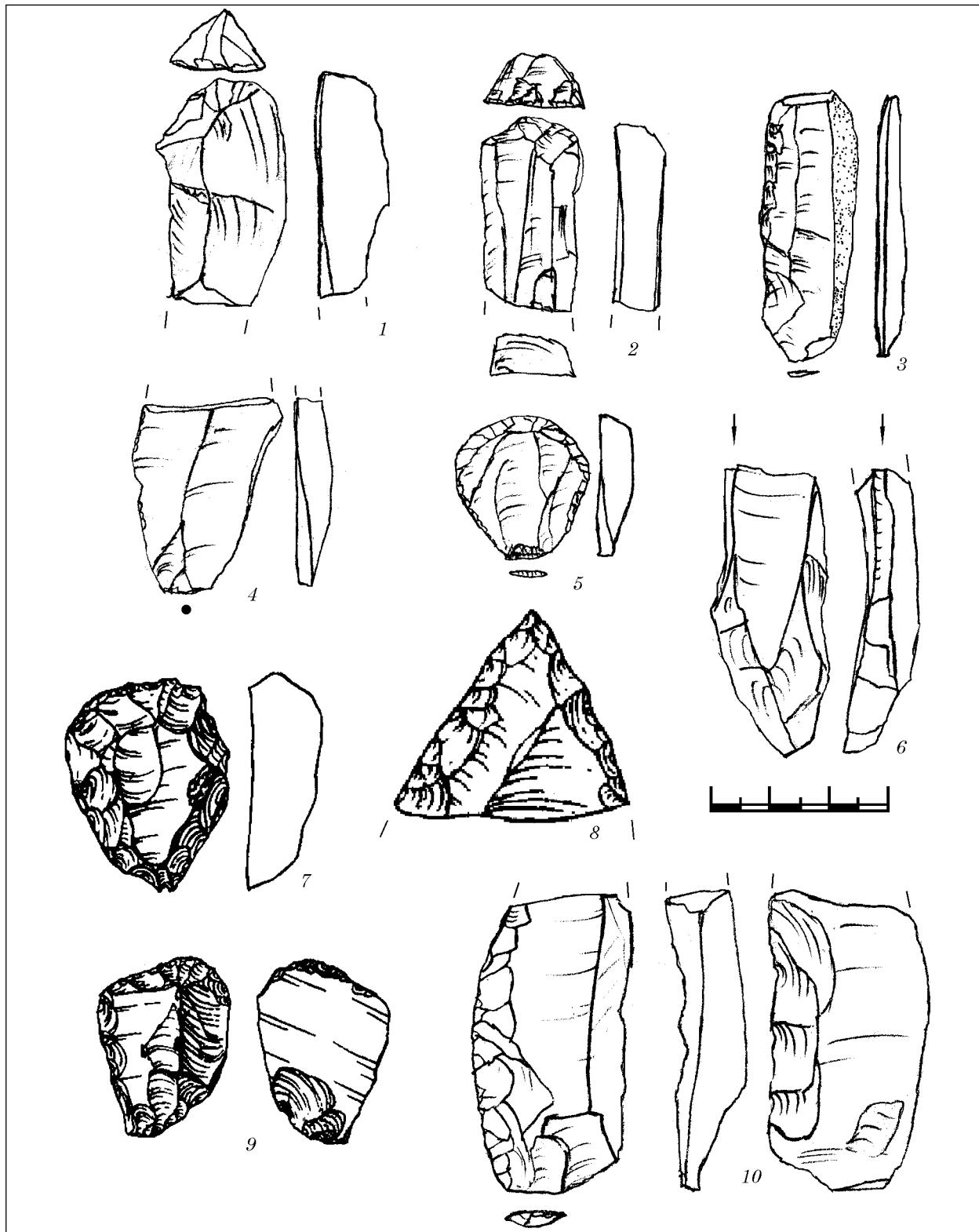

Рис. 3. Костенки 12, слой III. 1 — скребок на реберчатой пластине, 2⁺, 5*, 7, 9 — скребки на пластинках и их фрагментах; 3, 4, 10** — целые и фрагментированные пластинки, в т. ч. с ретушью; 6 — резец на фрагменте реберчатой пластинки 2-го снятия; 8 — остроконечник на фрагменте пластинки. (7, 9 — по: [Рогачев, Аникиевич, 1984]; 8 — по: [Рогачев, Аникиевич, 1982]). + — намеренно фрагментирован; зона удара: * — с губкой, пришлифована; ** — фасетирована

позволяет усматривать параллели в инвентаре слоя IVб Костенок XIV, также базирующийся на развитом пластинчатом расщеплении. От древнейших памятников костенковско-стрелецкой

культуры стоянку Заозерье «особенно отличает ... развитая пластинчатая техника, отсутствие бифасов-наконечников...» [Павлов, 2008, с. 123]. Технику первичного раскалывания характери-

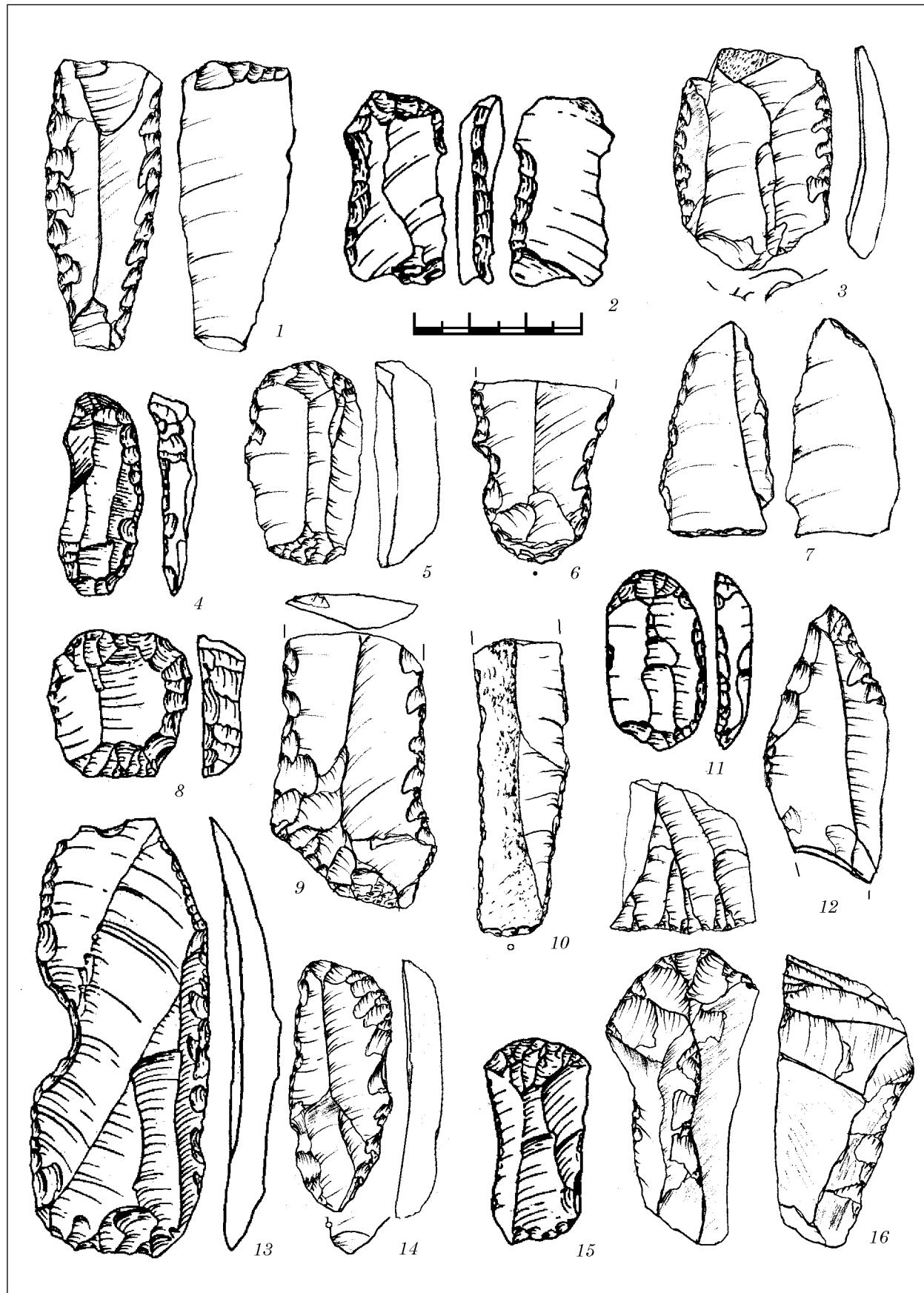

Рис. 4. Костенки 14, слой II. 1 — долото на двускатной ретушированной пластине; 2, 4, 6, 7, 9—11, 13, 14 — целые и фрагментированные пластины, в т. ч. с ретушью; 3 — укороченный пластинчатый скол; 5, 8, 11, 15 — скребки на пластинах; 12 — острье (остроконечник) на пластине; 16 — скребок карене на реберчатом сколе (2, 4, 8, 11, 13, 15 — по: [Рогачев, Синицын 1982])

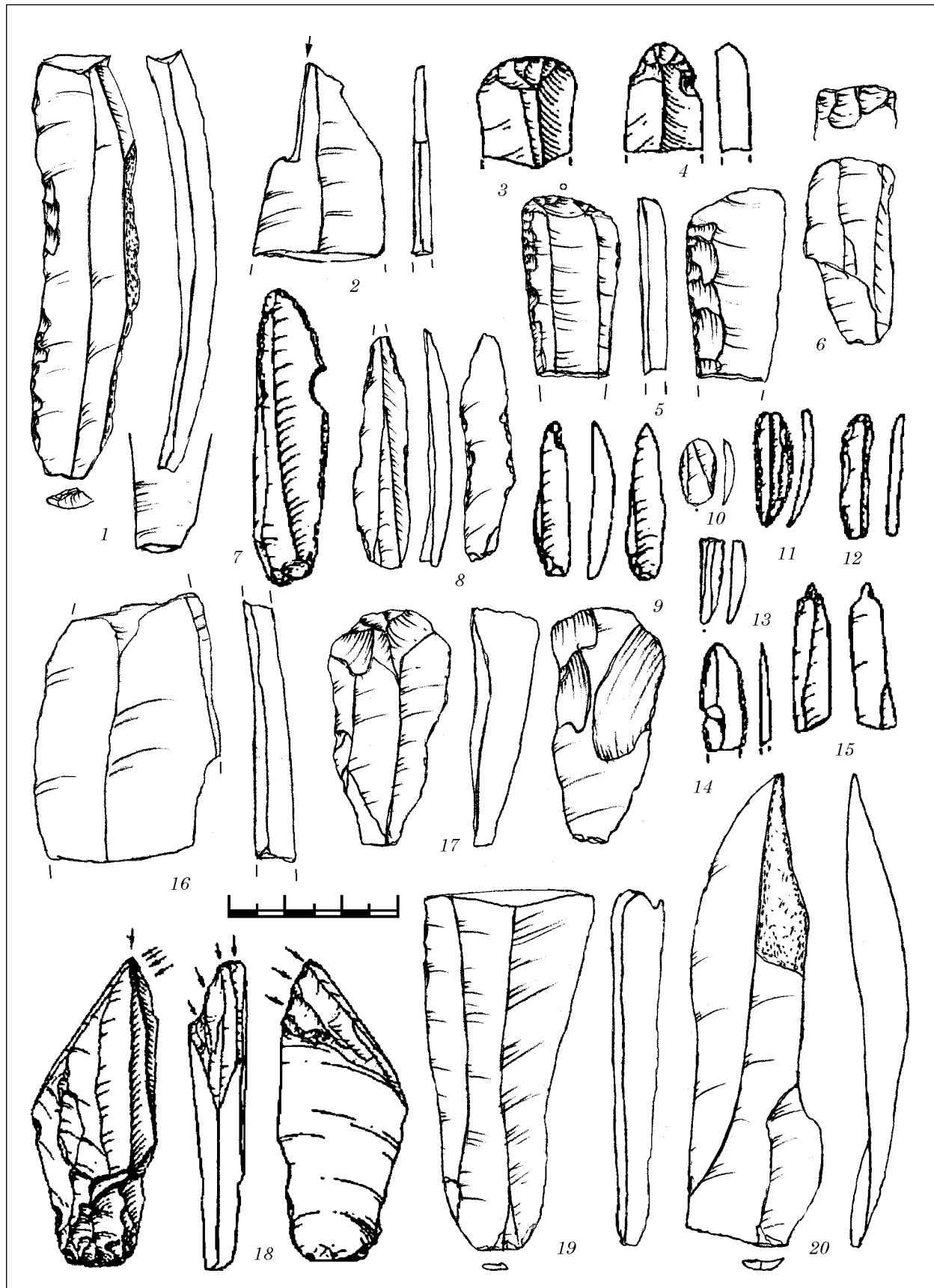

Рис. 5. Костенки 12, слой I. 1, 7, 8, 16, 19*, 20** — целые и фрагментированные пластины, в т. ч. с ретушью; 2 — резец на фрагменте пластины; 3, 4, 5, 17 — разнотипные скребки на пластинах; 6 — долото на пластиине; 9—15 — целые и фрагментированные микропластиинки, в т. ч. с ретушью; 18** — многофасеточный резец на пластине. (3, 4, 7, 9, 11, 12, 14, 15, 18 — по: [Аникович и др., 2008]). Зона удара: * — с губкой и редукцией; ** — редуцированная

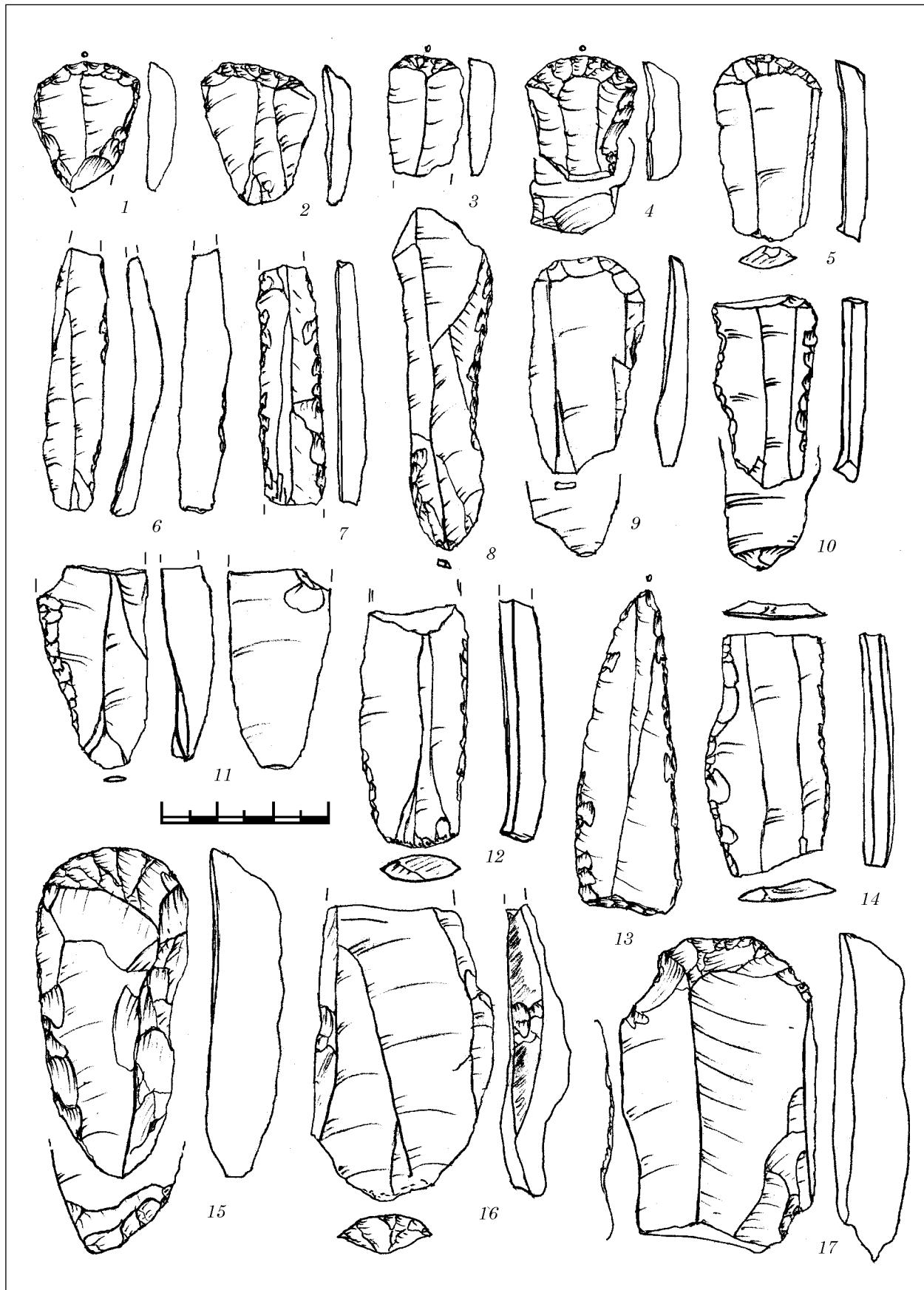

Рис. 6. Костенки 15. 1—5*, 9**, 17 — разнотипные скребки на пластинках; 6—8, 10**, 11*, 12***—14+, 16**** — целые и фрагментированные пластины, в т. ч. с ретушью; 15 — скребок на реберчатой пластине. * — намеренно фрагментирован; зона удара: * — с губкой; ** — с губкой, пришлифована; *** — редуцирована; **** — фасетирована

зуют объемные призматические нуклеусы (отмечается подготовка ребра), среди сколов расщепления нуклеусов доминируют пластины и пластиинки с параллельной огранкой (рис. 7), орудия на пластинах и удлиненных сколах часты; применялась «микокская» технология плоско-выпуклой двусторонней заготовки. Отмечаются некоторая «ориньякоидность» (ориентация на крупную пластину, высокие формы скребков).

Бызовая, бассейн средней Печоры, север ВЕ, РФ [Павлов, 2008; Pavlov et al., 2004]. Возраст ~29 тыс. л. н. (радиоуглеродные некалиброванные даты). Индустрия: особый тип ранней поры верхнего палеолита Восточной Европы (первоначально определялся как восточный селет с ориньякскими чертами), архаичный ВП, сочетающий СП и ВП компоненты. Ближайшая региональная аналогия усматривается в материалах Заозерья, более удаленные параллели — в материалах костенковско-стрелецкой культуры и «старосельской фации крымской микокской традиции» [Павлов, 2008, с. 41]. Для всех типов изделий и использовалось и приносное, и локальное сырье. «Техника первичного раскалывания характеризуется нуклеусами объемного и плоскостного расщепления» [Павлов, 2008]; применялась «микокская» технология плоско-выпуклой двусторонней заготовки; для орудий на сколах использовалась пластиинчатая заготовка (рис. 8). По сообщению П.Ю. Павлова, в каменном инвентаре имеются типичные «ориньякские» кареноидные и стрельчатые скребки.

ОБСУЖДЕНИЕ

Резюмируем выше приведенные текстовые и иллюстративные данные в отношении применения технологии пластиинчатого расщепления и представленности «ориньякоидного» компонента.

Костенки 12: III. ~36—32 тыс. л. н. Вероятный профиль памятника — сезонная стоянка. Использовалось местное сырье. Инвентарь включает 2—3-скатные крупные широкие пластины (до 3 см) и пластиинки (до 2 см). Имеются указания на применение приема редукции и фасетирования зоны удара, использование мягкого и жесткого отбойника и подготовку ребра. В целом, развитая пластиинчатая технология, безусловно, была знакома обитателям памятника, но использовалась ими ограниченно. Ориньякоидный компонент не представлен.

Заозерье. ~35—33 тыс. л. н. Вероятный профиль памятника — сезонная стоянка (-ки) близ места охоты на лошадей. Использовалось местное и приносное сырье. Инвентарь включает крупные широкие (до 3 и более см), слегка изогнутые в профиле пластины и пластиинки (до 2 см в попечнике). По данным П.Ю. Павлова применялось объемное призматическое расщепление с подготовкой ребра, по-видимому, одноплощадочное и встречное, зона удара, возможно, иногда контролировалась фасетиро-

ванием. В целом, развитая пластиинчатая технология, безусловно, была знакома обитателям памятника. Ориньякоидность проявляется в ориентации на крупную пластину и в наличии высоких форм скребков.

Высь. ~30 тыс. л. н. (?) Вероятный профиль памятника — стоянка-мастерская близ выходов сырья. Не исключено поэтому, что инвентарь отсортирован и в нем отсутствует часть качественных пластиинчатых сколов. Судя по опубликованным материалам, индустрия Выси ориентирована на укороченную пластиинчатую заготовку средних размеров. Применилось одноплощадочное и встречное параллельное плоскостное и полуобъемное расщепление, зона удара контролировалась редукцией. Не исключается намеренное производство микропластиинок. В целом, имеющийся инвентарь имеет отщеповый облик, но пластиинчатая технология, безусловно, была знакома обитателям памятника. Ориньякоидный компонент включает высокие формы скребков и немногочисленный микроинвентарь.

Бызовая. ~29 тыс. л. н. Вероятный профиль памятника — сезонная стоянка охотников на мамонта. Использовалось местное и приносное сырье. Инвентарь включает крупные широкие пластины и пластиинки. Применилось объемное и плоскостное параллельное расщепление, возможно, использовался прием редукции. В целом, пластиинчатая технология, безусловно, была знакома обитателям памятника. Ориньякоидный компонент представлен кареноидными и стрельчатыми скребками.

Мира: I. ~28—27 тыс. л. н. Вероятный профиль памятника — сезонная стоянка близ места охоты на лошадей. Сыре удаленное, испытывался явный его дефицит. Исходный набор предметов включал крупные широкие пластины, в дальнейшем значительно трансформированные. Индустрия Мирры ориентирована на удлиненную пластиинчатую заготовку крупных и средних размеров. Не исключается намеренное производство микропластиинок и чешуек. Применилось одноплощадочное и встречное параллельное объемное (?) расщепление, зона удара контролировалась редукцией и фасетированием; применялась технология подготовки ребра на нуклеусе, мягкий отбойник. В целом, вполне развитая пластиинчатая технология, безусловно, была знакома обитателям памятника. Ориньякоидный компонент включает микроинвентарь, единичные высокие скребки, крупные пластины.

Костенки 14: II. ~28—26 тыс. л. н. Вероятный профиль памятника — сезонная стоянка близ места охоты на лошадей. Использовалось местное сырье. Инвентарь включает крупные широкие пластины и 2—3-скатные пластиинки. Есть указания на применение приема редукции зоны удара, использование мягкого отбойника и подготовку ребра, и практику

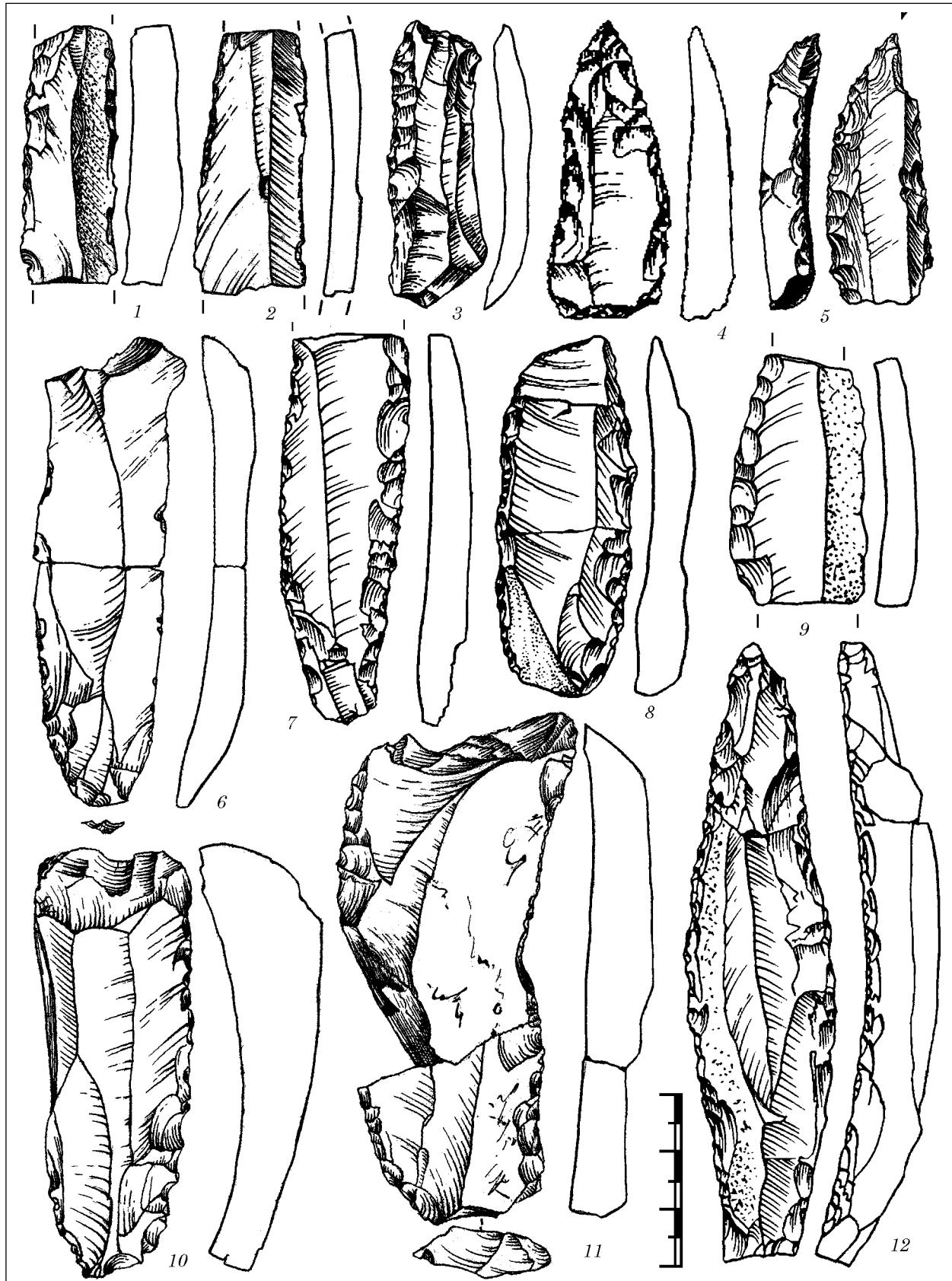

Рис. 7. Заозерье. 1—3, 6—11*, 12 — целые и фрагментированные пластины, в т. ч. с ретушью; 4, 5 — остроконечники на пластинах (1—12 — по: [Pavlov et al., 2004]). Зона удара: * — фасетирована

бипродольного расщепления. Не исключается намеренное производство укороченных пластин (пластиначатых сколов) и микропластинок.

В целом, развитая пластиначатая технология, безусловно, была знакома обитателям памятника, хотя применялась ограниченно. Оринья-

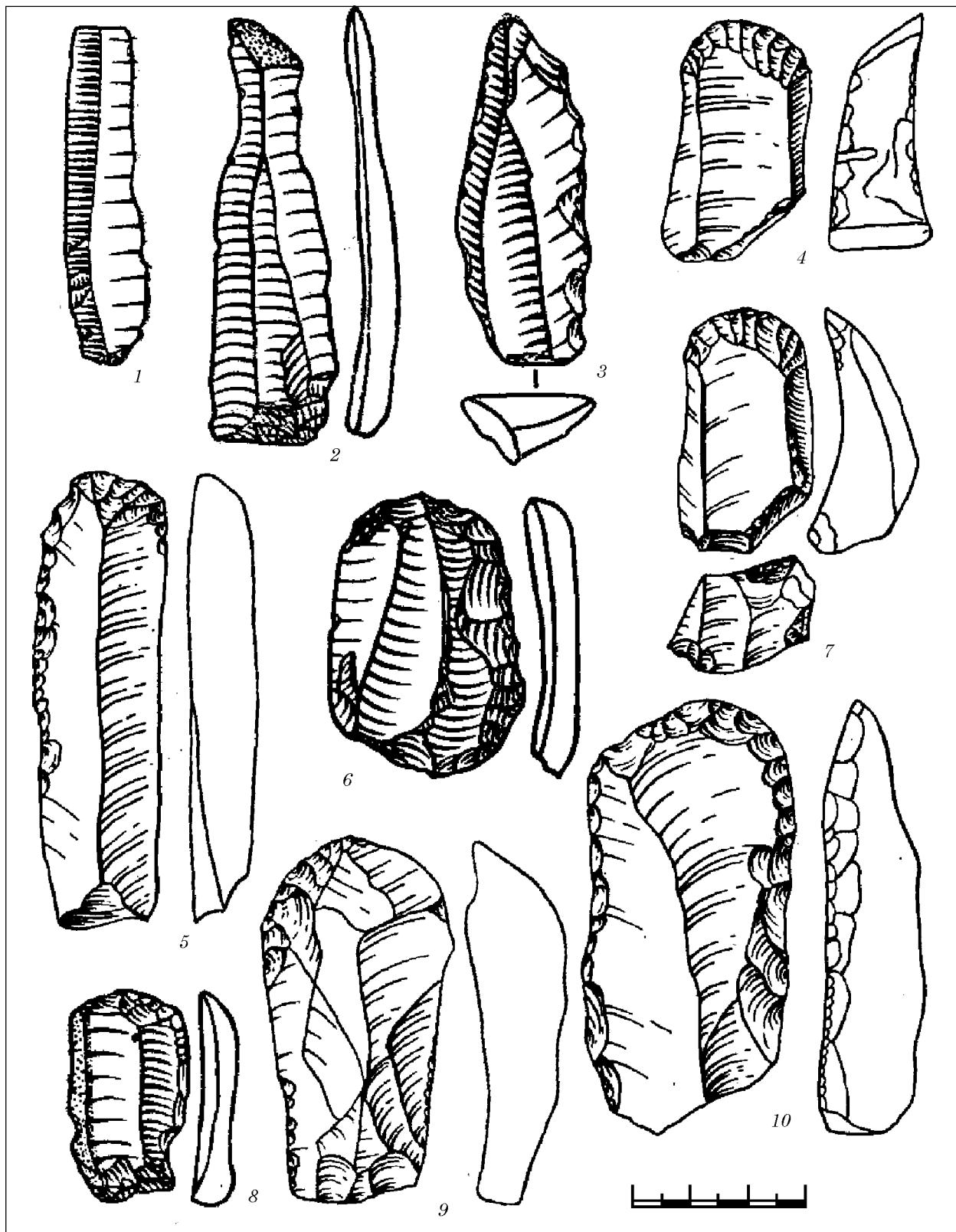

Рис. 8. Бзыбская. 1—3 — целые и фрагментированные пластины, в т. ч. с ретушью; 4—10 — разнотипные скребки на пластинах и их фрагментах (1—3, 6, 8 — по: [Канивец, 1976]; 4, 5, 7, 9, 10 — по: [Рогачев, Аникович, 1984])

коидный компонент представлен кареноидными скребками.

Костенки 12: I. ~26—25 тыс. л. н. Вероятный профиль памятника — стоянка по разделке. Использовалось приносное (?) сырье. Инвен-

тарь включает крупные широкие пластины (до 3 см) и пластинки (1—1,5 см), микропластинки. Также как и для Костенок 14: II есть указания на применение приема редукции зоны удара, использование мягкого отбойника и подготов-

ку ребра. Вполне развитая пластинчатая технология, безусловно, была знакома обитателям памятника и широко ими использовалась. Ориньякоидный компонент представлен изделиями на микропластинах, скребками карене.

Костенки 15. ~26 тыс. л. н. Вероятный профиль памятника — сезонная стоянка близ места охоты на лошадей. Использовалось приносное (?) сырье. Инвентарь включает 2—3-скатные крупные широкие пластины (до 3 см), пластиинки (до 2 см). Имеются указания на применение приема редукции и фасетирования зоны удара, широкое использование мягкого отбойника и подготовку ребра. Нередки примеры пришлифовки зоны скальвания, имеются сколы с элементами освобождения площадки. В целом, пластинчатая технология характеризуется весьма развитыми чертами, и использовалась обитателями памятника довольно интенсивно. Ориньякоидный компонент не выражен.

* * *

Итак, как выяснилось, среди привлеченных для обзора РВП памятников не оказалось ни одного, лишенного указаний применения развитого пластинчатого расщепления. Все привлеченные индустрии архаичного РВП демонстрируют знакомство с технологией пластинчатого расщепления, причем в довольно развитой форме. Материалы свидетельствуют о комплексном использовании мягкого отбойника, приема создания ребра, применении тщательного контроля над параметрами зоны удара, использования полубъемного или объемного расщепления, часто бипродольного. Даже индустрии, традиционно описываемые как отщеповые — напр., стрелецкий комплекс Костенок 12: I или городцовский инвентарь Костенок 14: III — содержат сколы, убедительно иллюстрирующие знакомство их изготовителей с различными продвинутыми приемами пластинчатой технологии. Пластинчатая продукция всех привлеченных индустрий сходна. Она не унифицирована, и обязательно содержит двух-, трехскатные широкие крупные пластины (до 3 см в поперечнике), пластиинки (1—2 см) и, иногда, микропластиинки. Последние, вместе с чешуйками, могли быть как ожидаемым результатом оформления нуклевидных скребков, так и сопутствующим отходом изготовления и подправки массивных орудий с высоким лезвием. Пластинчатые продукты двух первых стандартов были всегда востребованы для изготовления ретушированных предметов. Следует подчеркнуть, однако, что крупные пластины и многие пластиинки в контексте упомянутых индустрий часто намеренно фрагментированы и интенсивно модифицированы. Это может свидетельствовать и о трудностях с сырьем, и об отсутствии потребности в крупной целой пластине как заготовке для орудия.

Несомненно, между привлеченными для обзора индустриями есть и различия. Иногда эти

различия, возможно, объясняются хронологическим положением памятника, как в случае самого технологически «продвинутого», но и самого позднего инвентаря Костенок 15. Иногда, возможно, эти различия имеют экономические, стилистические, или культурные причины. К таким примерам, может быть, следует отнести своеобразную тенденцию производства укороченных пластинчатых заготовок в Выси и Костенках 12: III. К их числу, видимо, следует отнести и т. н. «ориньякоидную» составляющую. Эта составляющая проявляется не во всех РВП архаичных индустриях и, к тому же, в разном виде, она имеет очень индивидуальный характер. В качестве элементов «ориньякоидной» составляющей чаще всего рассматриваются крупные пластины, высокие (в т. ч. кареноидные) скребки, микропластиинки дюфур и рок-де-комб. Лишь один элемент — «крупные пластины» — свойствен всем без исключения РВП архаичным индустриям. Но можно ли вообще считать этот признак указанием на «ориньякоидность»? Кареноидные скребки и дюфуры, безусловно, более значимы в этом смысле. Несогласное проявление значимых «ориньякоидных» элементов (или вообще их отсутствие) в контексте разных РВП инвентарей, по крайней мере, является указанием на отсутствие единой общей причины, обусловившей «ориньякоидность» ряда архаичных РВП индустрий.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Предлагаемая статья посвящена предварительному обзору ряда РВП индустрий восточноевропейского региона с целью выяснения роли в них технологии пластинчатого расщепления. Была сделана также попытка оценить меру специфичности «ориньякоидной» составляющей этих индустрий. Для большей полноты и убедительности следовало бы, разумеется, подробно и единообразно охарактеризовать коллекции с технико-типологической и статистической точек зрения. Возможно, это станет возможным в будущем. Пока же, исходя из имеющихся данных, можно утверждать следующее. Все привлеченные для обзора индустрии архаичного РВП демонстрируют знакомство с технологией пластинчатого расщепления, причем в довольно развитой его форме. Однако интенсивность использования этой технологии была различной. Пластинчатая продукция всех привлеченных индустрий сходна, содержит продукты двух основных метрических стандартов, которые были востребованы в дальнейшем производстве. «Ориньякоидная» составляющая проявляется не во всех РВП архаичных индустрий и, к тому же, в разном виде, она имеет очень индивидуальный характер. Возможно, это является указанием на отсутствие единой общей причины, обусловившей «ориньякоидность» ряда архаичных РВП индустрий.

- Аникович М.В., Аниюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б.* Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии. — СПб: Нестор-История, 2007. — 336 с.
- Аникович М.В., Попов В.В., Платонова Н.И.* Палеолит Костенковско-Борщевского района в контексте верхнего палеолита Европы. — СПб: Нестор-История, 2008. — 302 с.
- Гладких М.І., Станко В.Н.* Епоха пізнього палеоліту // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 51—113.
- Вишняцкий Л.Б.* Культурная динамика в середине позднего плеистоцена и причины верхнепалеолитической революции. — СПб: Изд-во СПб ун-та, 2008. — 252 с.
- Гиря Е.Ю.* Технологический анализ каменных индустрий. — СПб: АкадемПринт, 1997. — 200 с.
- Деревянко А.П.* Три сценария перехода от среднего к верхнему палеолиту. Сценарий первый: переход к верхнему палеолиту на территории Северной Азии // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2010. — № 3 (43). — С. 2—38.
- Зализняк Л.Л., Беленко М.М.* Стоянка Вись ранньої пори верхнього палеоліту на Кіровоградщині // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 35—44.
- Зализняк Л.Л., Беленко Н.Н.* Стоянка селетского круга на речке Высь в центральной Украине (исследования 2007 и 2008 гг.) // Stratum plus. — 2011. — № 1. — С. 261—273.
- Зализняк Л.Л., Беленко М.М., Озеров П.І.* Стоянка Вись та її місце у пізному палеоліті України // Кам'яна доба України. — 2008. — № 11. — С. 59—74.
- Канивец В.И.* Палеолит крайнего северо-востока Европы. — М.: Наука, 1976. — 95 с.
- Коен В.Ю., Степанчук В.Н.* Вариабельность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы // Stratum plus. — 2000. — № 1. — С. 31—53.
- Павлов П.Ю.* Палеолит Северо-Востока Европы: новые данные // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2008. — № 1 (33). — С. 33—45.
- Павлов П.Ю.* Стоянка Заозерье — памятник начальной поры верхнего палеолита на Северо-Востоке Европы // РА. — 2009. — № 1. — С. 5—17.
- Рогачев А.Н., Аникович М.В.* Костенки 12 (Волковская стоянка) // Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону. — Л., 1982. — С. 132—140.
- Рогачев А.Н., Аникович М.В.* Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Археология СССР. Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 162—271.
- Рогачев А.Н., Синицын А.А.* Костенки 14 (Маркина Гора) // Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону. — Л., 1982. — С. 145—162.
- Рогачев А.Н., Синицын А.А.* Костенки 15 (Городцовская стоянка) // Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону. — Л., 1982а. — С. 162—171.
- Синицын А.А.* Сходство и различие Кары-Бомского пласта и начального верхнего палеолита Восточной Европы // Актуальные вопросы Евразийского палеолитоведения. — Новосибирск, 2005. — С. 179—184.
- Степанчук В.Н.* Вопросы перехода к верхнему палеолиту в свете новых данных по Крыму и югу Восточноевропейской равнины // Тр. Костенковско-Борщевской археологической экспедиции ИИМК РАН. — 2005. — Вып. 3. — С. 197—233.
- Степанчук В.Н.* Нижний и средний палеолит Украины. — Чернівці: Зелена Буквина, 2006. — 464 с.
- Cohen V.Yu, Stepanchuk V.N.* Late Middle and Early Upper Palaeolithic Evidence From the East European Plain and Caucasus: a New Look at Vatibility, Interactions, and Transitions // Journal of World Prehistory. — 1999. — 13-3. — P. 265—319.
- Hoffecker J.F.* The Early Upper Paleolithic of Eastern Europe Reconsidered // Evolutionary Anthropology. — 2011. — № 20. — P. 24—39.
- Pavlov P., Roebroeks W., Svendse J.I.* The Pleistocene colonization of northeastern Europe: a report on recent research // Journ. of Human Evolution. — 2004. — 47. — P. 3—7.
- Sinitsyn A.A.* The early Upper Palaeolithic of Kostenki: Chronology, Taxonomy, and Cultural Affiliation // New aspects of the Central and Eastern European Upper Paleolithic — methods, chronology, technology and subsistence / Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission. — 2010. — Band 72. — S. 27—48.

B. M. Степанчук

АРХАЇЧНІ ІНДУСТРІЇ РАНЬОГО ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕХНОЛОГІЮ ПЛАСТИНЧАС- ТОГО РОЗЩЕПЛЮВАННЯ І ПРО «ОРІНЬЯКОЇДНІСТЬ»

Стаття присвячена деяким аспектам вивчення раннього верхнього палеоліту Східної Європи, а саме, питанню застосування технології пластинчастого розщеплювання в контексті т. з. архаїчних (симбіотичних) ВП індустрій регіону, а також з'ясуванню міри властивості цим індустріям т. з. «орінъякоїдності».

V. M. Stepanchuk

EARLY UPPER PALAEOLITHIC ARCHAIC INDUSTRIES OF THE EASTERN EUROPE: EXPLORING THE QUESTION OF BLADE TECHNOLOGY AND «AURIGNACOÏDE» FEATURES

Proposed paper is devoted to some important aspects of studies on East European Early Upper Paleolithic, namely, to the question of application of blade technology in the context of so-called Archaic (Symbiotic) EUP industries, as well as to the evaluation of measure of inherency of so-called «Aurignacoïde» features to these industries.

All above reviewed archaic EUP industries demonstrate good familiarity with rather developed blade technology involving (semi)volumetric uni- or bidirectional parallel knapping, guiding crests, soft hammer technique, thorough control over striking zone etc. Blade production of all involved industries is basically similar, and contains products of two (sometimes three) metrical standards. «Aurignacoïde» components appear to be presented not in all archaic EUP industries and, additionally, they are quite variable. Perhaps this might indicate the lack of a single common reason for the certain «Aurignacoïdeness» of some East European archaic EUP industries.

*Ж. М. Матвіїшина, С. П. Кармазинко,
В. М. Степанчук, С. М. Рижов*

(Київ)

РЕЗУЛЬТАТИ ПАЛЕОГЕОГРАФІЧНИХ І АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПАМ'ЯТНИКА ПЛЕСНА

Стаття присвячена палеогеографічному і археологічному дослідженняю нової верхньопалеолітичної стоянки біля м. Шепетівка Хмельницької області. Показана роль мікроморфологічного методу для відтворення природних обстановок протягом палеогеографічних етапів плейстоцену і реконструкцій умов проживання давньої людини. У місцевому кар'єрі були дослідженні залишки культурного шару, що вміщували кістки тварин, кам'яні артефакти, voxru та малакофауну.

Ключові слова: мікроморфологія, ґрунти, культурний шар.

На сьогоднішній день у спільніх палеогеографічно-археологічних дослідженнях намітились два напрямки: 1) використання ґрунтів і відкладів археологічних об'єктів для вивчення еволюції і генезису давніх ґрунтів; 2) використання дослідження ґрунтів археологічних місцезнаходжень для з'ясування умов проживання давньої людини та вирішення питань генезису і еволюції людського суспільства. Об'єктом таких досліджень є викопні ґрунти місць проживання давньої людини, а предметом — розшифрування інформації про природне середовище мешкання і діяльності людини, що закодована в «пам'яті» цих ґрунтів [Дергачева, 1997]. Для розшифрування цієї інформації можна використовувати багато методів. Ми використовували мікроморфологічний метод суть якого полягає у вивчені зразків ґрунту під мікроскопом у тонких зразках з непорушену структурою товщиною 0,02—0,04 мм, коли зберігається природна структура і співвідношення окремих компонентів мікробудови [Методика палеопедологических исследований, 1979; Матвіїшина, 1982; 1992; Герасимова, 1992; Гагарина, 2004; Кармазиненко, 2010; та ін.].

Головним завданням мікроморфології є вивчення мікробудови (складення, текстури, агрегованості, пористості та ін.) і речовинного складу (гумусу, високо- і грубодисперсної частини, новоутворень, включень, біолітів та ін.) ґрунтів у їхній природній генетичній єдності без розчленування у процесі аналізу шляхом фізичного і хімічного впливу на стан компонентів. Це дає можливість на мікроскопічному рівні розглядати ґрунт як систему і при знанні діагностичних ознак спостерігати природний прояв ґрунтоутворювальних процесів у їх взаємодії і співвідношенні, як у мікроскопічно малих об'ємах ґрунтової маси, так і у межах генетичних горизонтів і ґрутового профілю загалом [Методика палеопедологических исследований, 1979; Матвіїшина, 1982; 1992; Кармазиненко, 2010; та ін.].

Метою палеогеографічного (палеопедологічного) вивчення було дослідження археологічного розрізу додатковими методами, зокрема мікроморфологічним. Основними завданнями були: уточнення стратиграфії і послідовності відкладів у розрізі; дослідження додаткових розрізів та їх кореляція; уточнення генезису і типів ґрунтів; відтворення умов проживання давньої людини палеоліту.

Для уточнення генезису відкладів і реконструкцій умов проживання людини використовувався палеопедологічний метод, що базується на вивчені макро- і мікроморфологічних особливостей викопних ґрунтів і відкладів. Хотілося б відзначити, що палеогеографи і археологи мають досвід співпраці на археологічних пам'ятках, що відображені в їх чисельних публікаціях [Матвіїшина, 2009; Степанчук та ін., 2009; 2010; Matviishyna, 2008]. Проаналізувавши численні роботи і публікації [Kubiena,

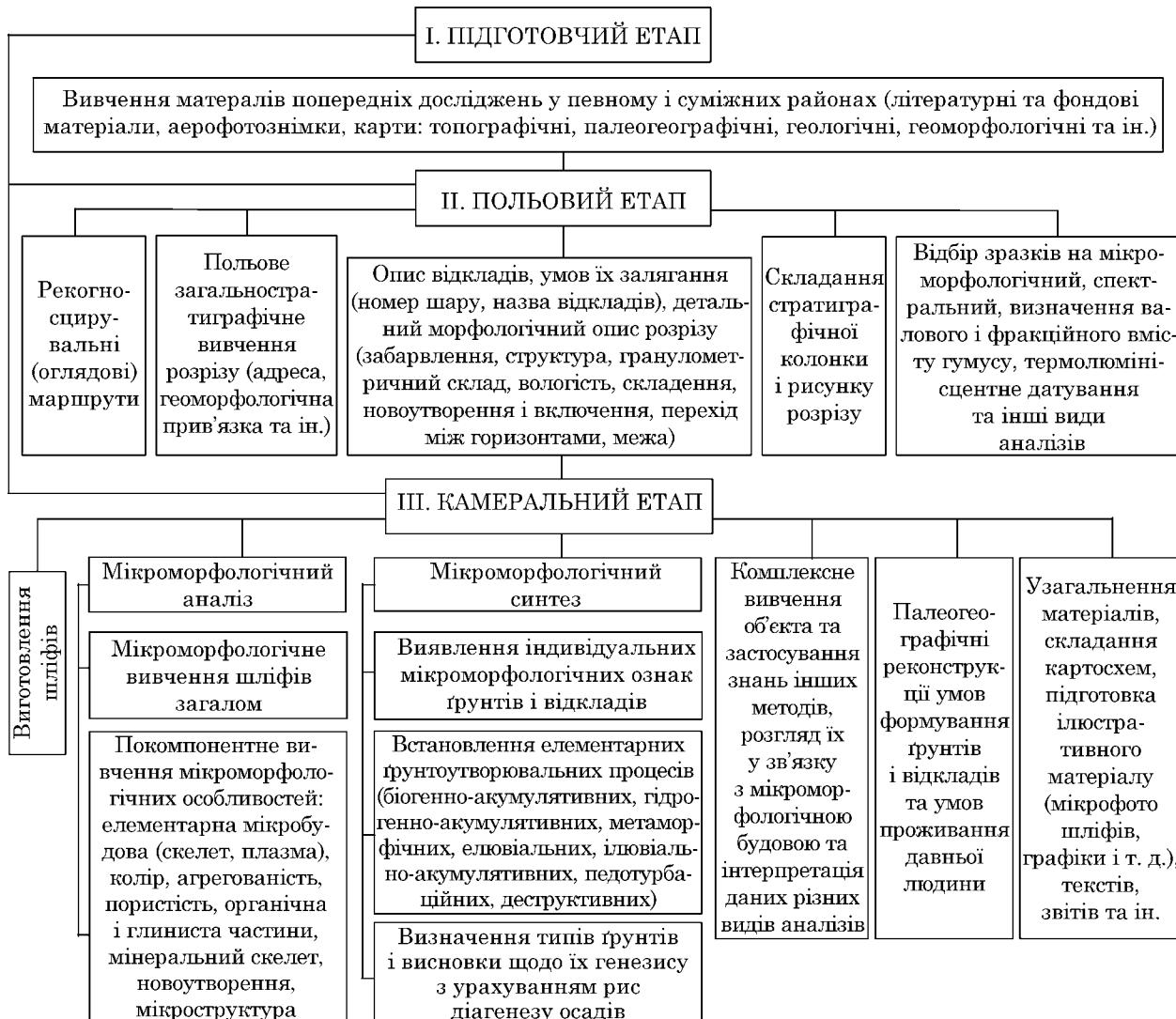

Рис. 1. Послідовність мікроморфологічного дослідження ґрунтів і відкладів

1938; Зонн, 1966; Парфенова, Ярилова, 1977; Методика палеопедологических исследований, 1979; Морозова, 1981; Матвішина, 1982; 1992; Ромашкевич, Герасимова, 1982; Добровольский, 1983; Таргульян, 1983; Белова, 1997; Герасимова, 1992; Гагарина, 2004; Розанов, 2004; Величко, 2005; Глушанкова, 2008; Кармазиненко, 2010; та ін.] ми використовували наступні етапи мікроморфологічних досліджень викопних ґрунтів і відкладів — підготовчий, польовий і камеральний (рис. 1.).

Стоянка Плесна була знайдена ще весною 2008 року співробітниками Інституту археології НАН України докт. іст. наук В.М. Степанчуком, канд. іст. наук Ю.В. Кухарчуком і доцентом кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка С.М. Рижовим. Детальне вивчення археологічного розрізу із зачлененням палеогеографів (Ж.М. Матвішиної, С.П. Кармазиненка, С.П. Дорошкевича) і археологів (В.М. Степанчука, С.М. Рижова) відбулося літом 2009 року.

Археологічний розріз де був виявлений культурний шар із рештками обпаленої кістки та вугілля розташований в одному з бортів піщаного кар'єру біля перехрестя доріг Шепетівка-Староконстантинів та Шепетівка-Ізяслав за 1 км від південної околиці села Плесна Шепетівського району Хмельницької області. Розріз розташований на лівому березі річки Припутинки правої притоки річки Горинь (басейн Дніпра), за фізико-географічним районуванням стоянка розташована на перехресті Волинської та Подільської височин, Малого та Житомирського Полісся. За своїм геоморфологічним розподілом стоянка Плесна розташована в районі Хмельницької структурно-денудаційної плоскої та увалистої середньорозчленованої височини з карстовою морфоскульптурою [Національний атлас України, 2007].

Кар'єр на даний момент не використовується, а раніше тут видобувався пісок, залягаючого в основі алювію завадівсько-дніпровської (zv—dn) тераси. В частині кар'єру, де знаходиться археологічний пам'ятник представлена ґрунти і леси

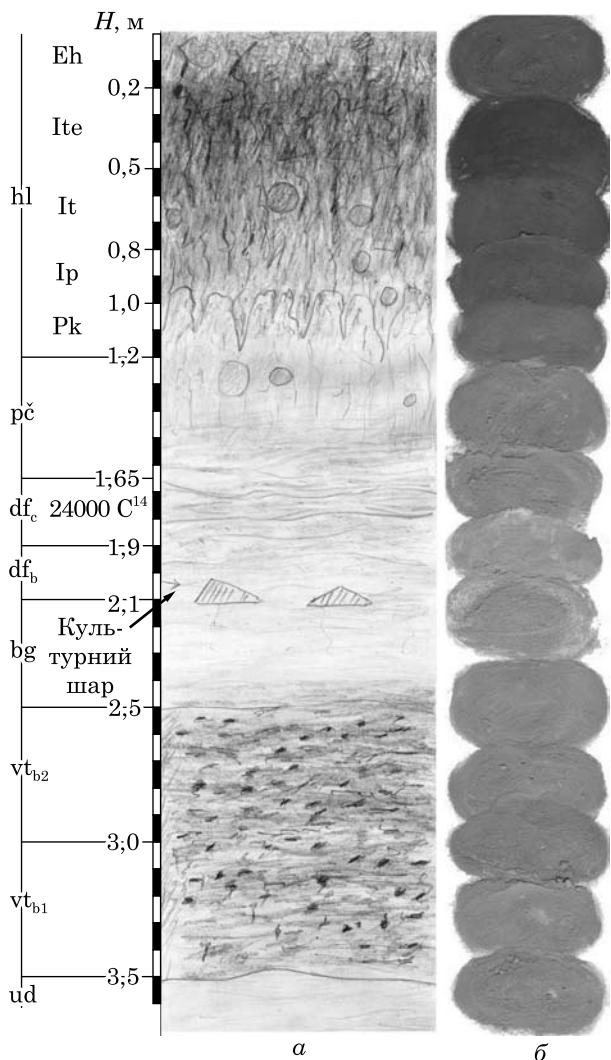

Рис. 2. Замальовки (а) і примазки (б) натурального матеріалу плейстоценових відкладів археологічного розрізу (розчистка № 1) біля с. Плесна (за Ж.М. Матвійшиною)

від голоценового (hl) до удайського (ud) стратиграфічних горизонтів, де і була закладена розчистка № 1 (рис. 2). В 10 м західніше від першої розчистки, розкрита більш повна товща плейстоценових відкладів. Для їх дослідження саме тут і була закладена розчистка № 2 (рис. 3) і детально охарактеризовані відклади від удайських (ud) до дніпровських (dn) стратиграфічних горизонтів [Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины, 1993].

Зупинимось на висвітленні результатів палеопедологічного (макро-, мікроморфологічного) і археологічного дослідження розрізу біля с. Плесна.

В розчистці № 1 простежені стратиграфічні горизонти — голоценового, причорноморського, дофінівського, бузького, витачівського і удайського часу.

Голоценовий стратиграфічний горизонт — 0,0—1,20 м — представлений лісовим ґрунтом з наступними генетичними горизонтами.

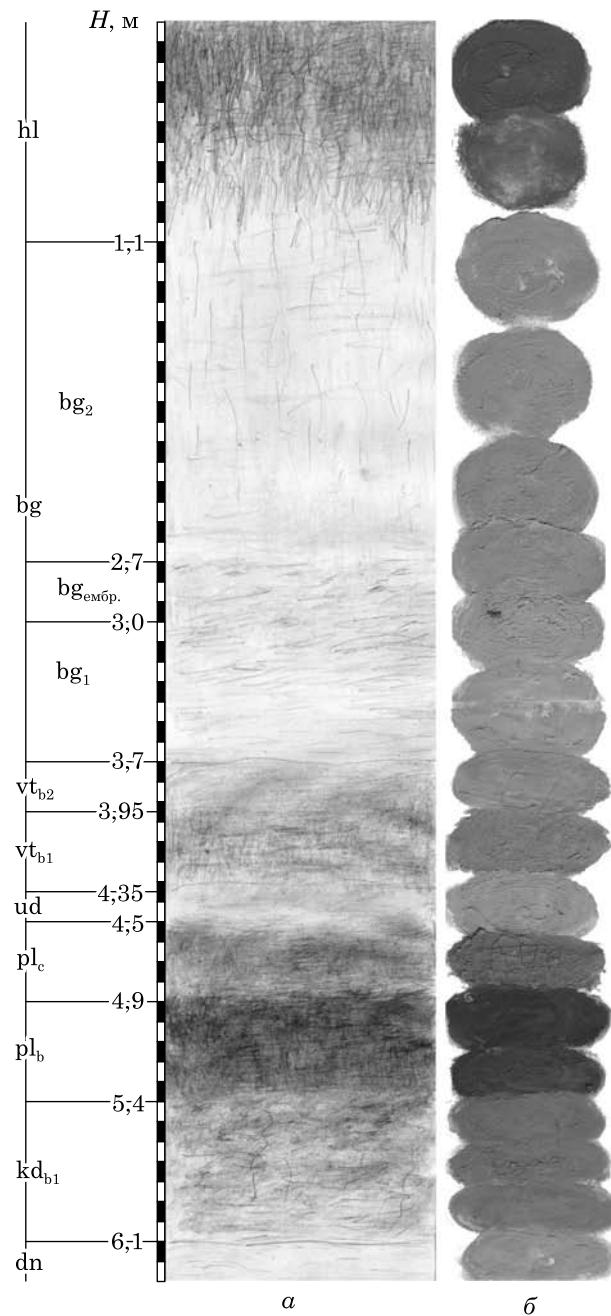
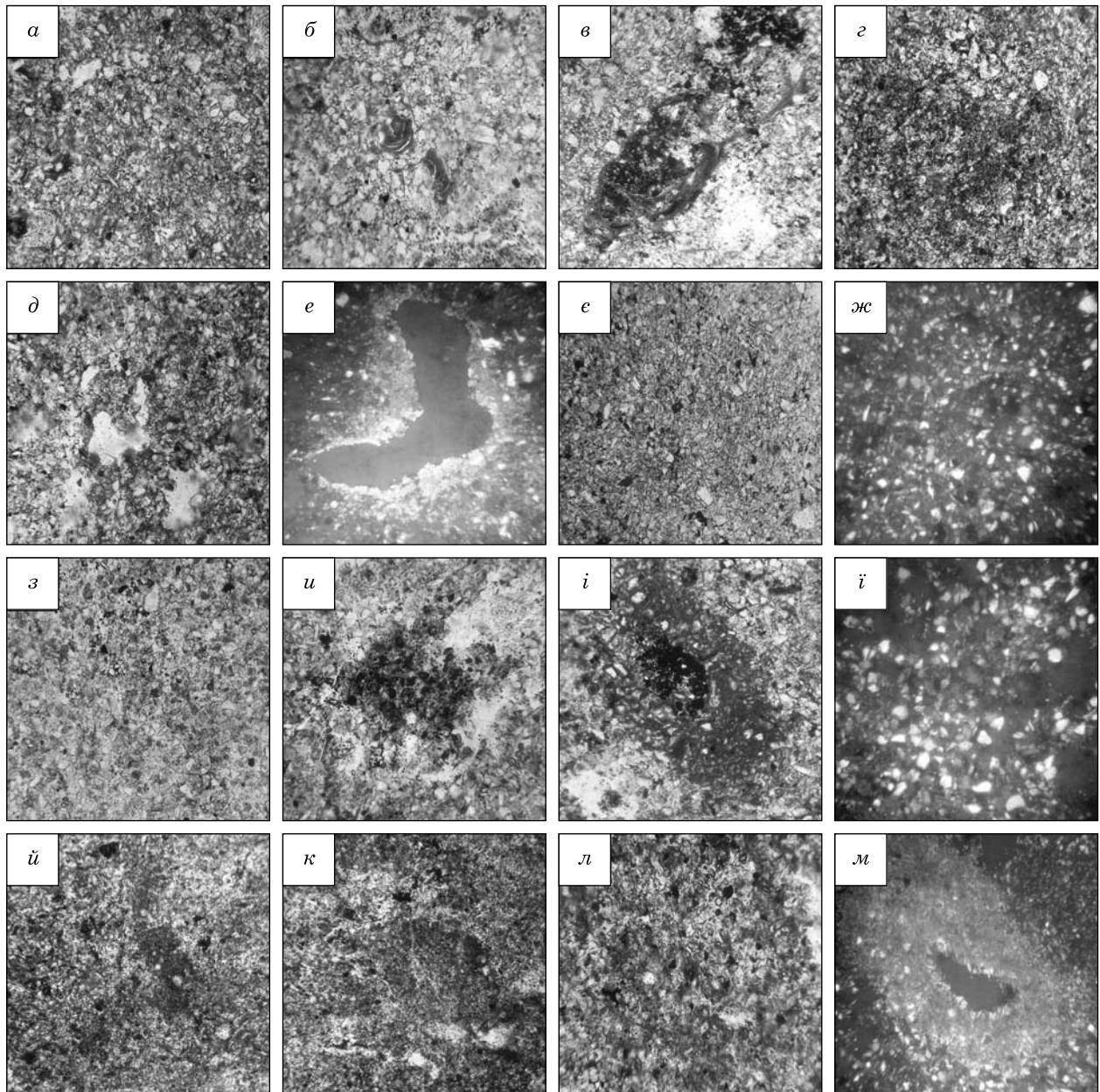

Рис. 3. Замальовки (а) і примазки (б) натурального матеріалу плейстоценових відкладів археологічного розрізу (розчистка № 2) біля с. Плесна (за Ж.М. Матвійшиною)

Eh — 0,0—0,20 м — бурувато-світло-сірий за кольором, дуже пухкий, грудкуватий піщано-пилуватий легкий суглинок з великою кількістю присипки SiO_2 , червоні і коренів рослин.

Ite — 0,20—0,50 м — темно-бурий, мармуроподібний за кольором, щільний з пухкими ділянками збагаченими на присипку SiO_2 з горіхуватими відокремленнями по межах яких проявляються гідрооксиди заліза і марганцю. Наявна одна велика кротовина, виповнена сірим матеріалом. Переход поступовий, межа дрібнозатічна.

It — 0,50—0,80 м — бурий, жовтувато-бурий, дуже щільний, з призматичними і крупногорі-

*Rис. 4. Мікробудова: (за С.П. Кармазиненком) голоценового ґрунту: а — чергування «відмитих» ділянок плазми із ділянками слабко просоченими гумусово-глинистою речовиною в Eh горизонті; б — невеличкі лускуваті натеки коломорфних глин в Itе горизонті; в — лускуваті натеки і плівки коломорфних глин, що заповнюють пору в It горизонті; г — компактне складення, нерівномірне забарвлення плазми за лізисто-глинистою речовиною; д — тонкі лускуваті натеки коломорфних глин навколо пор і зерен скелета в горизонті Ip; е — скупчення мікрокристалічного кальциту навколо пори в карбонатному горизонті; *причорноморського горизонту*; ж — пухке упакування зерен мінерального скелета в карбонатно-глинистій плазмі; жс — пилувато-плазмова мікробудова матеріалу із зернами дрібнокристалічного кальциту; *дофінівського ґрунту заключної df_c стадії*; з — прості мікроагрегати розділені звивистими порами; и — екскременти ґрунтової фауни; і — скupчення мікрокристалічного кальциту навколо пори заповненої частково оксидами марганцю; ѹ — пилувато-плазмова мікробудова; *дофінівського ґрунту оптимальної df_b стадії*; ѹ — прості округлі мікроагрегати, майже не профарбовані гумусом; к — складні мікроагрегати I-II порядку розділені тонкими звивистими порами; л — рівномірне просочення плазми органо-карбонатно-глинистою речовиною; м — скupчення дрібно- і мікрокристалічного кальциту навколо пори; (а, б, в, г, д, е, з, и, ѹ, к, л — нік. ||, е, жс, і, ѹ, м — нік. +, збільшення 100)*

хуватими відокремленнями. Матеріал горизонту більш рівномірно профарбований оксидами заліза і марганцю. За структурою вертикально-призматичний, крупногоріхуватий, з поодинокими сірими кротовинами 5—6 см в діаметрі.

Ip — 0,80—1,0 м — жовтувато-бурий, крупногрудкуватий, рівномірно профарбований ок-

сидами заліза, з окремими сірими кротовинами. Перехід поступовий, межа по затьоках.

Pk — 1,0—1,20 м — бурувато-палевий, грудкувато-розсипчастий, пилуватий легкий суглиник, з поодинокими світло-сірими кротовинами. Багато карбонатного міцелю, що скипає з 10 % розчином соляної кислоти.

Мікроморфологічний аналіз шліфів з непорушену структурою вказує на належність даного ґрунту до сірих лісових, профіль — з чіткими ознаками перерозподілу органо-глинистої речовини. Так для елювіального (Eh) горизонту характерним є чергування «відмитих» ділянок плазми із ділянками слабко просоченими гумусово-глинистою речовиною (рис. 4, а) з невеликою кількістю невеличкіх натеків полініту. В горизонтах Ite і It простежена велика кількість натеків і лусочек коломорфних глин (рис. 4, б, в) як навколо пор і зерен мінерального скелету, так і у плазмі. Горизонт Ip визначається компактним складенням і нерівномірним забарвленням плазми зализисто-глинистою речовиною (рис. 4, г), зменшенням вмісту лускуватих натеків і проявів коломорфних глин навколо пор і зерен скелета (рис. 4, д). В карбонатному горизонті зустрічаються прості карбонатно-глинисті мікроагрегати і з'являються карбонати. Переважає мікрокристалічний кальцит, який часто концентрується навколо пор (рис. 4, е).

Розвиток профілю за елювіально-ілювіальним типом профілю свідчить про лісові умови формування ґрунту. Це мікроморфологічно підтверджується чергуванням «відмитих» ділянок із ділянками плазми просоченими гумусом в елювіальних горизонтах, у формуванні численних натеків і лусочек коломорфних глин в ілювіальних, зосередження мікрокристалічного кальциту лише в нижній частині профілю. Тому ґрунт за макро- і мікроморфологічними ознаками близький за ознаками до сірих лісівих.

Причорноморський стратиграфічний горизонт — 1,20—1,65 м — жовтувато-сірувато-палевий, однорідний, нечітко шаруватий, скипає з 10 % розчином HCl. Карбонати у формі трубочок, з дрібною марганцевою пунктацією. Грудкувато-розсипчастий однорідний, пилуватий легкий суглиник. Перехід і межа за посиленням шаруватості відкладів, що нарощає до низу. Зустрічаються поодиноко кротовини із світло-сірим матеріалом.

Мікроморфологічно матеріал лесового горизонту визначається пухким складенням (рис. 4, е) і рівномірним просоченням матеріалу дрібнокристалічним кальцитом з пилувато-плазмовою мікробудовою матеріалу (рис. 4, ж), наявністю лесових часточок, розділених звивистими порами. Значну частину матеріалу складає мінеральний скелет з пилуватих зерен.

Матеріал причорноморського часу відображає перигляціальні умови його утворення (лесові часточки співрозмірні із зернами первинних мінералів з карбонатно-глинистими плівками), субаеральне його походження з елементами перевідкладення.

Дофіновський стратиграфічний горизонт — 1,65—2,10 м — два прошарки (df_c і df_b), простежуються як горизонти оглеення [Морозова,

1981], з червориїнами і одинокими кротовинами.

Грунт заключної стадії df_c — 1,65—1,90 м — виражений слабко, у вигляді хвилястих прошарків в 1—2 см. Матеріал світло-бурий із сизуватістю, досить гарно відсортований, пилуватий, шаруватий, з дрібною марганцевою пунктацією.

В мікробудові для ґрунту характерним є наявність простих мікроагрегатів розділених порами (рис. 4, з). Зустрічаються невелика кількість екскрементів ґрунтової фауни (рис. 4, и), поодиноко зустрічається мікрокристалічний кальцит навколо пор, які часто заповнені оксидами марганцю (рис. 4, і). Для матеріалу ґрунту характерна пилувато-плазмова мікробудова (рис. 4, і).

За макро- і мікроморфологічними ознаками видно, що ґрунт сформувався в досить посушливих умовах помірного клімату і скоріше за все близький до дернового глеевого світло-бурого за кольором, схожого на ґрунтові відклади.

Грунт кліматичного оптимуму df_b — 1,90—2,10 м — сизо-світло-сірий, оглинений, з бурами, ржаво-бурами плямами. В цьому горизонті як раз дуже багато знахідок артефактів, які мають визначення віку (23200 + 400 років тому).

Мікроморфологічно для ґрунту характерним є слабка перетвореність матеріалу ґрунтовими процесами, досить рівномірна, але слабко проявляється мікроагрегованість — із наявністю простих (рис. 4, ї) світлих мікроагрегатів. Також проявляються де інде складні мікроагрегати I—II порядку розділені тонкими звивистими порами (рис. 4, к). Матеріал більш менш рівномірно просочений органо-карбонатно-глинистою речовиною (рис. 4, л). Навколо пор, що частково заповнені дрібнокристалічним кальцитом, зосереджений мікрокристалічний кальцит (рис. 4, м).

Порівняно рівномірне просочення плазми гумусом його добра мікроагрегованість і карбонатність дозволяє нам стверджувати, що ґрунт за макро- і мікроознаками близький до короткокпрофільного глеевого, слабко перетвореного ґрунтоутворенням.

Бузький стратиграфічний горизонт — 2,10—2,50 м — білясто-світло-палевий, найсвітліший у розрізі легкий лесоподібний суглиник, шаруватий, тонковідсортований. У верхній частині горизонту зустрічаються артефакти.

Витачівський стратиграфічний горизонт — 2,50—3,50 м — представлений бурами із жовтуватими прошарками ґрунтовими відкладами ($vt_{b2} + vt_{b1}$) зі слабко озалізненими бурами і менш озалізненими відкладами. Перехід і межа різкі за кольором, за структурою грудкувато-пористий з дрібною марганцевою пунктацією.

Грунтові відклади кліматичного оптимуму vt_{b2} — 2,50—3,0 м — більш світлі за кольором, світло-бури із чергуванням жовтуватих прошарків із озалізненими.

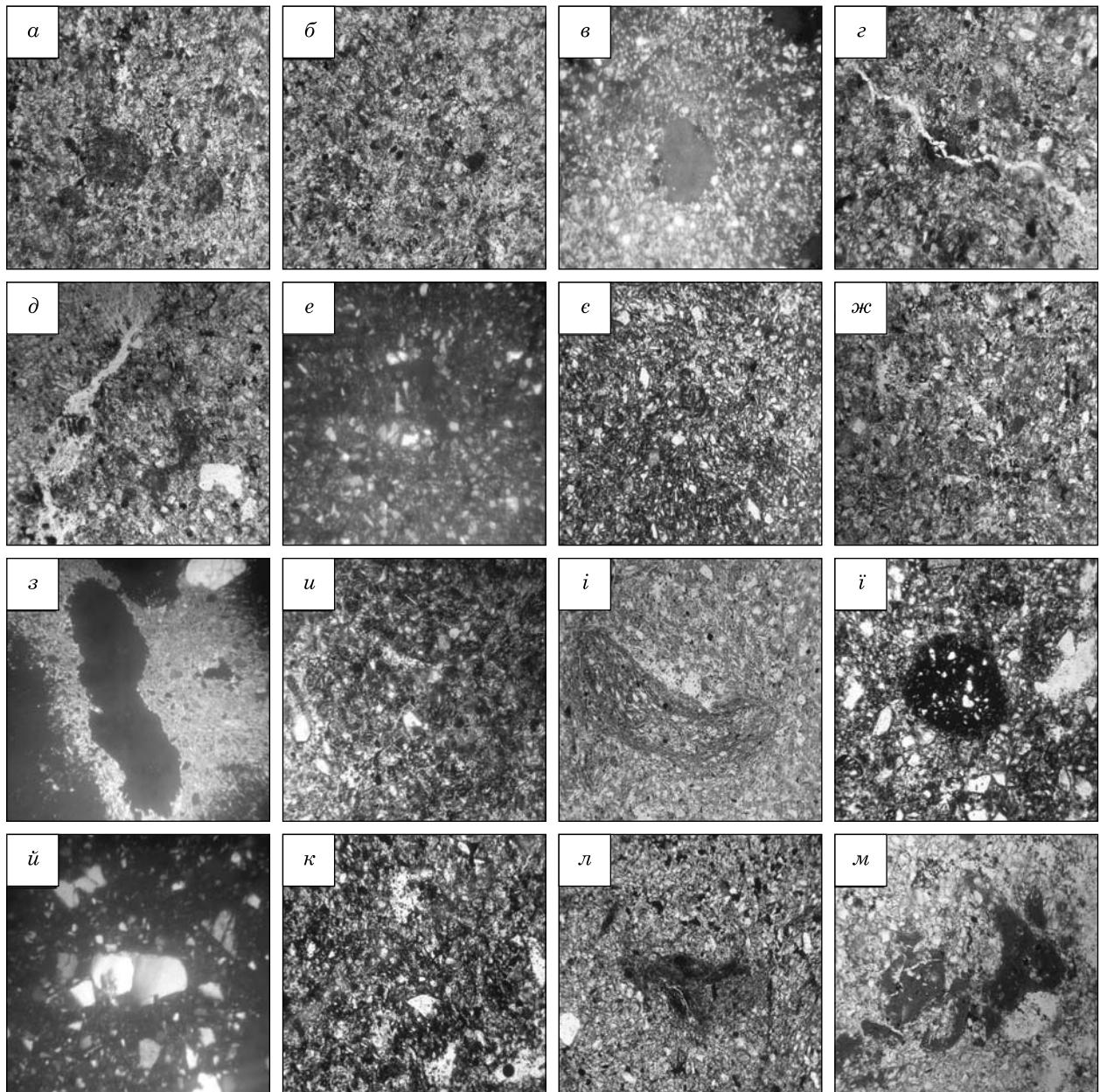

Рис. 5. Мікробудова: (за С.П. Кармазиненком) витачівського ґрунту кліматичного оптимуму vt_{b2} : а — округлі нечіткі сегрегації органо-глинистої речовини; б — нечіткі мікроагрегати розділені тонкими звивистими порами і зерна гетиту; в — скupчення дрібно- і мікрокристалічного кальциту навколо пори; витачівського ґрунту кліматичного оптимуму vt_{b1} ; г — поодинокі лускуваті натеки полініту в тріщиноподібній порі; д — неоднорідність забарвлення плазми і лускуваті натеки коломорфних глин у плазмі; е — пилувато-плазмова мікробудова; прилуцького ґрунту заключної стадії pl_c ; ж — нечіткі складні мікроагрегати І-ІІ порядку розділені порами; жс — рівномірне просоченням плазми бурим гумусом; з — зосередження мікрокристалічного кальциту навколо пори; прилуцького ґрунту кліматичного оптимуму pl_b ; и — складні мікроагрегати ІІ-ІІІ порядку з нечіткими контурами, розділені звивистими і паралельними порами; і — переорієнтація матеріалу і неправильної форми скупчення органо-залізисто-глинистої речовини; і — щільний округлий залізисто-марганцевий мікроорштейн; ѹ — піщано-плазмова мікробудова; кайдацького ґрунту кліматичного оптимуму kd_{b1} ; к — «відмиті» ділянки плазми і лускуваті натеки коломорфних глин в Eh горизонті; л — переорієнтація органо-глинистої речовини в іловіальному (Ihgl) горизонті; м — натеки коломорфних глин в плазмі в Ipgl горизонті; (а, б, г, д, е, жс, и, і, ѹ, к, л, м — нік. | |, в, е, з, і — нік. +, збільшення 100)

Аналіз шліфів під мікроскопом матеріалу ґрунту vt_{b2} показує, що мікроагрегованість майже не проявляється, лише наявні невеликі округлі нечіткі сегрегації органо-глинистої речовини (рис. 5, а). Зустрічаються складні мікроагрегати І—ІІ порядку розділені тонки-

ми звивистими порами і багато зерен гетиту (рис. 5, б). Для ґрунту характерним є пилувато-плазмова мікробудова, а весь матеріал просочений карбонатами (рис. 5, в).

Грунтові відклади кліматичного оптимуму vt_{b1} — 3,0—3,50 м — відрізняються від ґрунто-

вих утворень vt_{b_2} темнішим буруватим забарвленням, меншою озализненістю і омарганцюваністю.

Мікроморфологічно ґрунт оптимуму vt_{b_1} характеризується наявністю невеликих натеків і лусочек коломорфних глин (рис. 5, *г*, *д*), що може бути пов'язано з його лісовими умовами. Характерна пилувато-плазмова мікробудова (рис. 5, *е*).

Грунти $vt_{b_2} + vt_{b_1}$ в даній розчистці виглядають як ґрутові відклади, або ґрунти-педосименти, які є місцевим водоупором. Тому в них зустрічається велика кількість марганцевих бобовин. Порівняно з лісовими і дофінівськими відкладами вони більш важчого гранулометричного складу, озализнені, ймовірно сформовані на перевозложених ділянках, можливо з низькорослою чагарниковою рослинністю, що потребує уточнення за палінологічними даними.

Удайський стратиграфічний горизонт — 3,50—3,70 м (видно) — сірувато-палево-буруваті шаруваті відклади із ржавими горизонтами, прошарками марганцевих пунктації і 2 крупними кротовинами з чорним, скоріше за все прилуцьким матеріалом. На відміну від бузького матеріалу він більш шаруватий і сіруватіший, аерально-делювіального походження.

Для дослідження більш давніх відкладів була зроблена розчистка № 2, що розміщена на 10—12 м західніше основного розкопу стоянки (розчистка № 1). Коротко охарактеризуємо відклади hl , rc , df , bg , vt , ud часу, що вже описані в розчистці № 1 і детальніше зупинимося на описі прилуцького (pl) і кайдацького (kd) стратиграфічних горизонтів (рис. 3).

Голоценовий стратиграфічний горизонт — 0,0—1,10 м — представлений сірим лісовим легкосуглинковим ґрунтом.

Бузький стратиграфічний горизонт — 1,10—3,70 м — світло-палевий легкий лесоподібний суглинок, в інтервалі 2,70—3,0 м простежується ініціальний ґрунт.

Витачівський стратиграфічний горизонт — 3,70—4,35 м — чітко фіксується дві товщи: vt_{b_2} — 3,70—3,95 м — жовтувато-світло-бурий глеевий лісовий слабко розвинений ґрунт; vt_{b_1} — 3,95—4,35 м — сизо-бурий лісовий ґрунт. На відміну від розчистки № 1, профілі цих ґрунтів більш монолітні і виражені чіткіше.

Удайський стратиграфічний горизонт — 4,35—4,50 м — жовтувато-світло-бурий легкий лесоподібний суглинок.

Прилуцький стратиграфічний горизонт — 4,50—5,40 м — представлений ґрунтом заключної (pl_c) і оптимальної (pl_b) стадій.

Грунт заключної стадії pl_c — 4,50—4,90 м — сірувато-бурий, з розбитою соліфлюкційними процесами верхньою межею. Зустрічається одна велика кротовина (діаметром 10 см) із удайським матеріалом. Маса слабко оглинена,

з прошарками лесового матеріалу, грудкувата за структурою. Переход поступовий за кольором, межа відносно рівна.

В мікробудові відзначається бурі кольори забарвлення, наявні складні мікроагрегати I—II порядків, які розділені системою відносно звивистих пор (рис. 5, *е*). Органо-карбонатно-глиниста маса має пилувато-плазмову мікробудову і рівномірно просочена бурою органічною речовиною (рис. 5, *ж*). В нижній частині ґрунту вміст гумусу різко зменшується, а зерна мінерального скелета оточені карбонатно-глинистими оболонками. У порах зустрічаються рештки ґрутової фауни, переважно червів. Весь матеріал просочений мікрокристалічним кальцитом, який часто концентрується навколо пор (рис. 5, *з*).

Грунт заключної стадії (pl_c) прилуцького ґрутоутворення за такими ознаками — як короткий профіль, досить різке зменшення вмісту гумусу з глибиною, округлі і відносно прості, іноді складні (низьких порядків) мікроагрегати розділені порами, карбонатність всього профілю. Ґрунт є короткопрофільний, з елементами деякого оглеення і освітлений до низу. За своїми ознаками він близький до дернових, що сформувався на півночі лісостепової зони України, але застій вод над шарами більш важчого гранулометричного складу призводить до його діагенетичного оглеення.

Грунт кліматичного оптимуму pl_b — 4,90—5,40 м — коричнювато-темно-сірий, в сухому стані бурувато-коричнювато-сірий. Найтемніший ґрунт в розрізі, особливо контрастно виділяється на фоні бурого за кольором кайдацького ґрунту. Можна виділити такі генетичні горизонти.

Ne — 4,90—5,10 м — коричнювато-темно-сірий, пухкий, грудкуватий, піщано-пилуватий, середньосуглинковий. Наявна незначна кількість присипки SiO_2 . Переход поступовий за посвітленням кольору, межа рівна.

Ih — 5,10—5,30 м — коричнювато-сірий з буруватим відтінком, світліший за Ne горизонт, дещо ущільнений, горіхувато-грудкуватий, окремі черворийни, поодинокі ходи землерійів, піщано-пилуватий легкий суглинок.

Pi — 5,30—5,40 м — переходій горизонт між pl_b і kd_{b_1} , виділяється дуже нечітко. Сірувато-бурий, грудкуватий, слабко і нерівномірно гумусований, рідкі «кротовини», переход різкий за кольором, межа хвиляста.

В шліфах матеріал із горизонту Ne темно-сірий, коричнюватий, з пухкою листкуватою мікробудовою. Характерна наявність нечітких округлих складних гумусово-глинистих мікроагрегатів II—III порядку з розвиненою системою паралельно розташованих звивистих пор (рис. 5, *и*). Основою складних агрегатів є екскременти червів, а також згустки і грудочки глин і гумусу. Темнозабарвлений ізотропний мулевий гумус розподілений нерівномірно, є ознаки

його рухливості — частково «відмиті» мікроділянки, де плазма знебарвлена. В Іh горизонті матеріал коричнювато-сірий (світліший ніж попередній) неоднорідний за кольором, компактної злитої будови, озализнений і частково оглинений. Помітні характерні ознаки переміщення органо-глинистих речовин всередині маси у вигляді плівок на мінеральних зернах, а також у вигляді своєрідних нечітких округлих і овальних стяжінь органо-залізисто-глинистої речовини (рис. 5, i). Для всього ґрунту характерним є наявність щільних залізисто-марганцевих мікроорштейнів (рис. 5, ii). Для нижньої частини ґрунту (Pi горизонт) характерна піщано-плазмова мікробудова (рис. 5, iii), без видимих форм карбонатів з підвищеним вмістом крупнопилуватих зерен і дрібного піску.

Грунт (pl_b) в свіжому стані чорний, але у звітрений стінці — коричнювато-бурий із сіруватим відтінком. Він чітко відповідає стратиграфічному положенню прилуцького ґрунту, але дещо змінений формуванням на схилі, вилужений від карбонатів. Його риси — сірувато-коричнювато-бури кольори, оглиненість по всьому профілю, деякі озализненість, оглиненість матеріалу свідчать про формування ґрунту в режимі деякого перезволоження при розвитку процесів лесиважу, які характерні для формування бурих, або темно-бурих лісових опідзолених ґрунтів заходу України, зокрема Передкарпаття. В порівнянні із сучасними ґрунтами вони формувалися в умовах дещо теплішого і рівномірно вологішого клімату помірної зони, під буково-грабовими лісами [Сіренко, 1986].

Кайдацький стратиграфічний горизонт — 5,40—6,10 м — представлений жовтувато-бурим за кольором лісовим ґрунтом кліматичного оптимуму kdf_{b_1} з наступними генетичними горизонтами.

Eh — 5,40—5,60 м — світло-сірий, грудкуватий, має присипку SiO_2 , слабко ущільнений з чітким переходом за кольором.

Ihpgl — 5,60—5,80 м — білясто-бурий, із сизими плямами і прошарками, озализнений, призматично-горіхуватий, ущільнений, має багато присипки SiO_2 . Переход помітний за кольором, межа дрібнозатична.

Ipgl — 5,80—6,0 м — бурий, горіхувато-призматичний, піщано-пилуватий середній суглиник, ущільнений з помітним переходом до нижче лежачого горизонту.

Pi — 6,0—6,10 м — світло-бурувато-палевий, добре помітний за кольором, без видимих форм карбонатів.

Мікроморфологічно для Eh горизонту характерним є наявність майже дезагрегованих ділянок, іноді зустрічаються складні мікроагрегати I-II порядку з розплівчастими обрисами і розділені тонкими звивистими порами. Переважає гумус типу мулль. Наявна велика кількість «відмитих», світлих ділянок, збіднених на гумус, а в нижній частині зустрічаються

поодинокі натеки коломорфних глин (рис. 5, k). В ілювіальних горизонтах (Ihpgl, Ipgl) і горизонті (Pi) відбувається деяка переорієнтація органо-залізисто-глинистої речовини (рис. 5, l), що «вмита» сюди із верхніх горизонтів. Зустрічається велика кількість натеків полиніту (рис. 5, m), бурих, темно-бурих з вкрапленнями цяточок грубого гумусу і глин (лесиваж). Частина натеків мають солом'яно-жовтий колір, що є ознакою процесу опідзолювання.

Мікроморфологічний аналіз кайдацького ґрунту свідчить про значну участь в його формуванні процесів опідзолювання (збіднений глиною і гумусом горизонт Eh, лускуваті солом'яно-жовті прозорі натеки коломорфних глин в ілювіальному горизонті, озализненість і збагаченість його на глину) і лесиважу (наявність цяточок грубих глин і гумусу у складі лускуватих натеків). За такими макро- і мікроморфологічними ознаками, як профіль елювіально-ілювіального типу, озализненість і оглиненість матеріалу в ілювіальному горизонті з чіткою горіхуватою структурою, наявність відмитих зерен скелету в елювіальному горизонті і велика кількість різноманітних натеків і утворень глинистої речовини — в ілювіальному, свідчать про формування ґрунту у теплих і вологих умовах. Тому ґрунт кайдацького часу скоріше за все є бурим опідзоленим, що сформувався під впливом процесів лесиважу і опідзолювання. Порівнюючи його з сучасним ґрунтом розрізу можна відмітити, що в кайдацький час відбулося зміщення природних зон на південь. Ґрунти були рівномірно-вологішого режиму формування (західний варіант ґрунтів у порівнянні із сучасними).

Як було відзначено раніше, основні знахідки археологічного матеріалу приурочені до нижньої частини дофінівського (df_b) та верхів бузького стратиграфічних горизонтів і за результатами радіокарбонового датування Київської лабораторії їх вік становить $23200 + 400$ років тому.

Зупинимось на детальній характеристиці культурного шару, рештки якого були виявлені у західній частині кар'єру у вигляді чорної лінзи, що вміщувала вугілля та кістку. При легкій горизонтальній та вертикальній зачистці розрізу, були виявлені сильно обпалені та потрощені кістки давніх тварин та дві кременеві лусочки. Товщина культурного шару складала 0,02—0,07 м, а його горизонтальна протяжність від північного до південного краю стінки складала 5 м, ширина 1,5—2 м, з ухилом 10—15 градусів на південь. Також в процесі промивки залишки шару, були знайдені маленькі потрощені та обпалені рештки недіагностованих кісток та прісноводних раковин річних молюсків.

Під час розкопок було виявлено дві концентрації обпаленої кістки, які простежувалися на темно-сіруму фоні — вугільні плями (рис. 6). Вугільні розводи можна було побачити також в

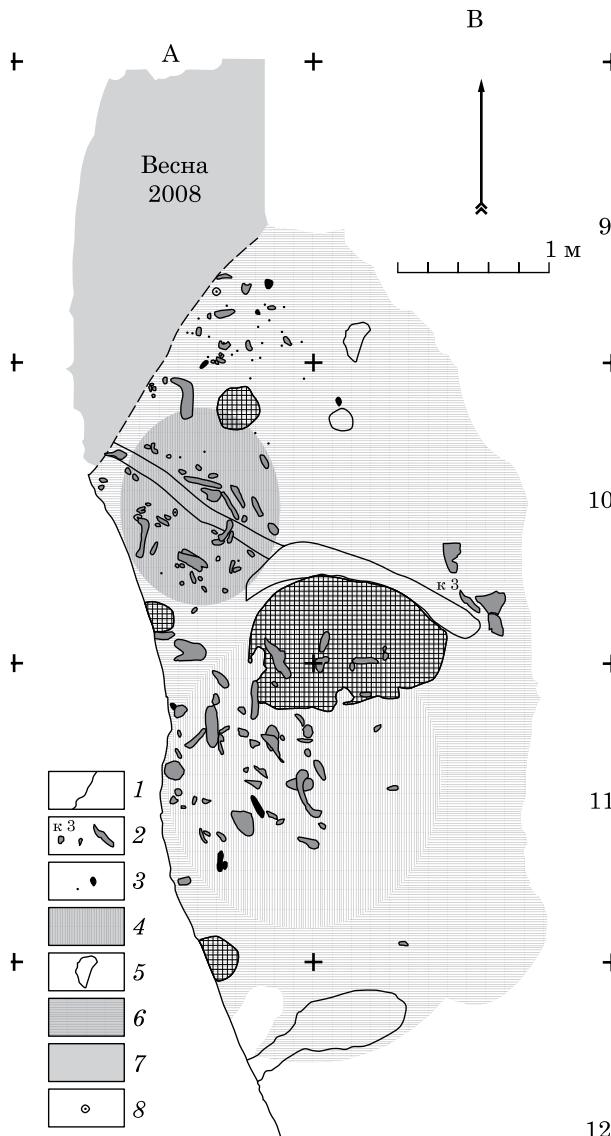

Рис. 6. Планіграфія культурного шару стоянки Плесна (за С.М. Рижовим, В.М. Степанчуком): 1 — лінія обриву кар'єру, 2 — кістки тварин, 3 — кремінь, 4 — вохристі плями, 5 — кrotovини, 6 — вугільні розводи, 7 — ділянка вибрана під час розведки, 8 — сланець?

квадратах 9А, 10А, 11А, 11В, 12В. Були також простежені вохристі плями діаметром від 0,2 м до 0,5 м. Одне таке заповнення на межі квадратів 11А та 12А було детально досліджено і в ньому були простежені горизонтальні червоно-вохристі та чорні прошарки вугілля з органічними вкрапленнями сріблястого кольору.

Загалом товщина культурного шару сягала від 2 до 5 см, в деяких місцях до 10 см (кrotovини), глина залягання над рівнем сучасної поверхні від 2,04 до 2,15 м. Більшість археологічних знахідок ($-2,05$, до $-2,10$ м) — це потрощені і обпалені кістки тварин (128 шт.) довжиною не більше 20 см. За визначенням О.П. Журавльова, більшість кісток не діагностичні (скоріше за все рештки великих ссавців (мамонт?)), хоча на деяких кістках простежуються подряпини та сліди обробки.

Крім того в ході розкопок в культурному шарі були виявлені кам'яні артефакти (26 шт.): кременеві пластини — 4, відщепи — 2, лусочки — 6, скалки — 14 (рис. 7). При подальшій промивці в камеральних умовах було виявлено ще 109 решток кременю менше 2 см (20 лусочек). Серед пластин виділяються дві пластини з перлинною ретушшю на правій дорсальній стороні в районі відбивної площинки та одна пластинка зі слідами від віджимника.

Також в процесі розбирання вогнища в квадраті 11А (південно-східна частина) було простежено нижній горизонт кісток, який залягав на світло-сіруму супіщаному суглинку із ржавими коріннями. Різкого переходу між нижнім та верхнім горизонтом не було зафіксовано, але схоже на те, що це скupчення кісток пов'язане з іншим перебуванням людей. До цього слід додати, що знайдені ретушовані пластини лише в одному квадраті — 11А і залягали під попільним шаром нижче червоно-вохристих замивів на сірувато-сизому лесоподібному супіску бузького горизонту. Скоріше за все, виробництво та викид цих виробів був раніше ніж виник попільний шар.

Слід зазначити, що на мікросхилі у південно-східному напрямку в квадраті 11А простежені три мікрогоризонти верхній — чорний з вохристими розводами, середній — світло-сірий товщиною 1,5 см без вугілля (в ньому залягали кремені), нижній — сіруватий з вохристими розводами. Скоріше за все, це пов'язане з різними стадіями освоєння ділянок і лише подальші дослідження можуть з'ясувати цю ситуацію. До цього треба додати, що в західному напрямку в районі майбутнього квадрату 15А, на глибині — 2,33 м в стінці кар'єру була зафіксована невизначена кістка. Скоріше за все, вона належить іншому, більш давньому стратиграфічному горизонту (бузькому?).

Проведені спільні палеографічні (макро-, мікроморфологічні) і археологічні дослідження дозволяють зробити наступні висновки.

Загалом розріз е досить типовим і характеризується підвищеними потужностями лесових товщ, нечітким проявом дофінівських ґрунтів, що часто проявляються як горизонти оглеення. В цих районах чітко визначаються товщі потужного легкосуглинкового бузького лесу, що відповідає максимуму пізньоплейстоценового похолодання (перигляціальним обстановкам). Витачівські ґрунти нерідко проявляються тут як бурі товщі, збагачені на оксиди заліза і марганцю, а іноді і бурі прошарки. Спостерігається заміщення витачівських ґрунтів ґрунтовими відкладами і перевідкладення останніх. Прилуцькі ґрунти відрізняються коричнево-сірими відтінками забарвлення, представлені лучними, або сірими опідзоленими ґрунтами і в цій зоні нерідко заміщуються темно-сірими, сірими, або бурими торф'янниками, болотними ґрунтами, а іноді і шаруватими ґрунтовими

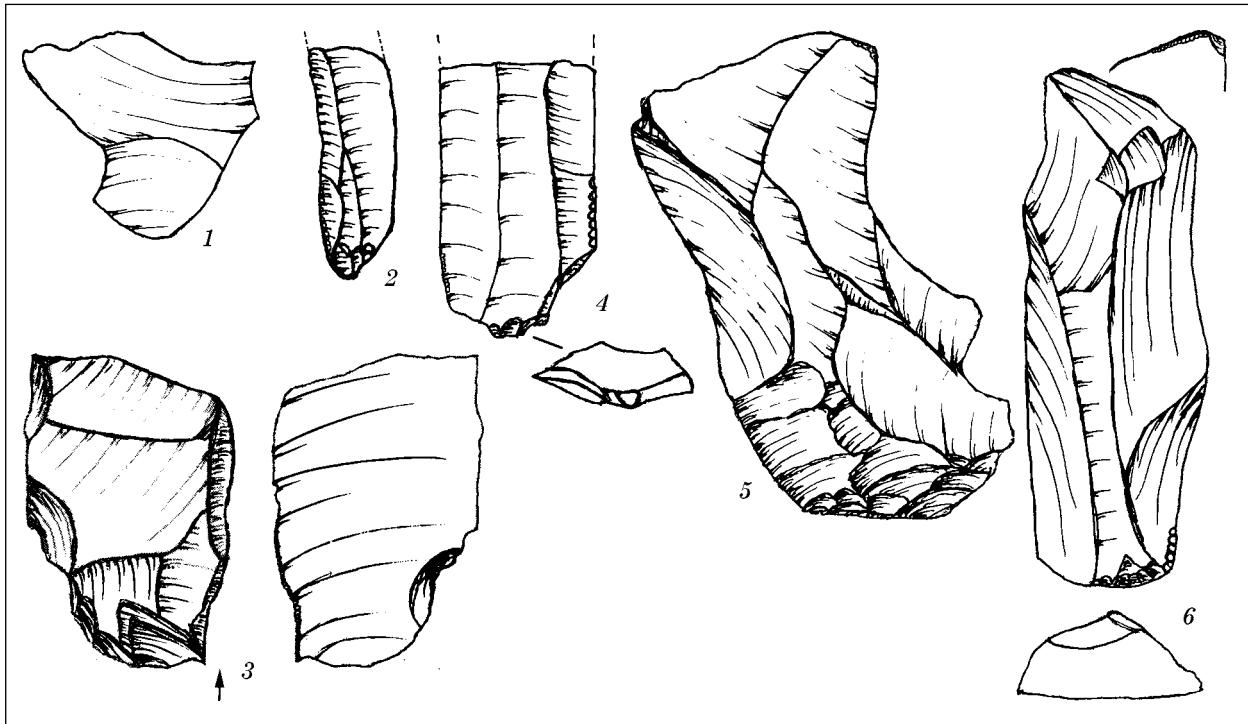

Рис. 7. Кам'яні артефакти стоянки Плесна (за С.М. Рижовим, В.М. Степанчуком): 1 — відщеп, 2 — пластина з ретушшю, 3 — різець, 4 — пластина з ретушшю, 5 — відщеп від ретуші, 6 — пластина з ретушшю

відкладами. В прилуцький час лісостепова зона зміщувалася на північ, а давні фізико-географічні обстановки відповідали середній частині сучасної лісостепової зони, але умови формування ґрунтів були рівномірно-вологішими і відповідали обстановкам західніших регіонів. Порівнюючи з сучасними ґрунтами розрізу можна відмітити, що в кайдацький час відбулося зміщення природних зон на південний. Ґрунти були рівномірно-вологішого режиму формування. Лесові відклади мають потужні товщі, перешаровуються ґрунтами, ґрунтовими відкладами, або озалиненими і омарганцюваними прошарками. Леси мають переважно легкосуглинковий гранулометричний склад і опіщанені, внаслідок чого майже відсутні морозобійні тріщини по верхів'ям ґрунтових горизонтів.

Знахідки культурного шару ($23200 + 400$ років тому), приурочені до часу початку формування нижнього дофінівського (df₁) ґрунту, або переходного відрізу часу від холодного бузького інтервалу до ненабагато тепліших умов дофінівського часу. Обстановки були холodними, або помірно-холодними, але вже не настільки суровими, як в максимум похолодання. Ґрунти показують дуже слабку перетвореність матеріалу ґрунтовими процесами, формування в умовах підвищеного зволоження. Скоріше за все це були не постій-

ні умови проживання людини, а сезонне житло, куди людина переміщалася на літо для рибальства, збирання ягід, тимчасового перебування на пасовищах.

Сам культурний шар має два коротких епізоди (мікрогоризонти) освоєння представленої ділянки: нижній — ретушовані пластиини та лусочки, що залягали на світло-сіром лесоподібному супіску, верхній — дві плями з концентраціями обпаленої, потрощеної кістки та залишками вугілля і вохри.

Крім того, в бузькому горизонті простежені супіщані темно-сірі лінзи з поодинокими залишками кістки. Визначити, що цей горизонт є ще одним культурним шаром, на даний момент, не можливо.

Стратиграфічні умови залягання, абсолютне датування кістки та кам'яний інвентар вказують на принадлежність двох мікрогоризонтів культурного шару до періоду пізнього палеоліту, хоча невелика кількість обробленого кременю поки, що не дає чітких підстав визначити чітку культурну принадлежність даної стоянки. Встановлено, що культурний шар має своє продовження, тому, вважаємо за потрібне поставити цю археологічну пам'ятку під державну охорону. Отримання більш детальної культурно-історичної інформації потребує подальших археологічних досліджень.

- Белова Н.А. Экология, микроморфология, антропогенез лесных почв степной зоны Украины — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1997. — 264 с.
- Величко А.А., Морозова Т.Д. Эволюция почвообразования в плейстоцене // Многоликая география. Развитие идей И.П. Герасимова (к 100-летию со дня рождения). — М.: 2005. — С. 65—75.
- Гагарина Э.И. Микроморфологический метод исследования почв. — СПб: Изд-во СПб ун-та, 2004. — 156 с.
- Герасимова М.И., Губин С.В., Шоба С.А. Микроморфология почв природных зон СССР. — Пущино: ОНТИ, 1992. — 200 с.
- Глушанкова Н.И. Палеопедогенез и природная среда Восточной Европы в плейстоцене. — Смоленск; Москва: Магента, 2008. — 348 с.
- Добровольский Г.В. Методическое пособие по микроморфологии почв. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — 80 с.
- Дергачева М.И. Археологическое почвоведение. — Новосибирск: Изд-во СО РАН, 1997. — 228 с.
- Зонн С.В. Микроморфологический метод в исследовании генезиса почв. — М.: Наука, 1966. — 172 с.
- Кармазиненко С.П. Мікроморфологічні дослідження викопних і сучасних ґрунтів України — К.: Наук. думка, 2010. — 120 с.
- Матвіїшина Ж.Н. Микроморфология плейстоценовых почв Украины. — К.: Наук. думка, 1982. — 144 с.
- Матвіїшина Ж.Н. Микроморфология и педогенез верхнекайнозойских ископаемых почв Украины: Дисс. ... д-ра геогр. наук: 11.00.04 — К., 1992. — 439 с.
- Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П., Степанчук В.Н. Дрібна ритміка лесово-грунтових відкладів Побужжя та основі вивчення археологічних пам'яток // Фізична географія та геоморфологія. — 2009. — Вип. 56. — С. 272—282.
- Методика палеопедологических исследований / М.Ф. Веклич, Ж.Н. Матвіїшина, В.В. Медведев и др. — К.: Наук. думка, 1979. — 176 с.
- Морозова Т.Д. Развитие почвенного покрова Европы в позднем плейстоцене. — М.: Наука, 1981. — 281 с.
- Національний атлас України / М.С. Барщевський, С.Ю. Бортник, Б.О. Вахрушев та ін. — К.: Картографія, — 2007. — 440 с.
- Парфенова Е.И., Ярилова Е.А. Руководство к микроморфологическим исследованиям в почвоведении. — М.: Наука, 1977. — 198 с.
- Розанов Б.Г. Морфология почв: учебник для высшей школы — М.: Академический Проект, 2004. — 432 с.
- Ромашкевич А.И., Герасимова М.И. Микроморфология и диагностика почвообразования. — М.: Наука, 1982. — 125 с.
- Сиренко Н.А., Турло С.И. Развитие почв и растительности Украины в плиоцене и плейстоцене. — К.: Наук. думка, 1986. — 188 с.
- Степанчук В.Н., Рыжов С.Н., Матвіїшина Ж.Н., Кармазиненко С.П. Новые данные к изучению палеолитических памятников в бассейне Южного Буга // С.Н. Бибиков и первобытная археология. — СПб, 2009. — С. 114—119.
- Степанчук В.М., Рыжов С.М., Матвіїшина Ж.М., Кармазиненко С.П. Поновлення робіт на місцезнаходженні Меджібіж: результати 2008—2009 рр. // Кам'яна доба. — К., 2010. — С. 33—44.
- Стратиграфическая схема четвертичных отложений Украины. Объяснительная записка / М.Ф. Веклич, Н.А. Сиренко, Ж.Н. Матвіїшина и др. — К.: Госкомитет геологии Украины, 1993. — 40 с., 8 табл.
- Таргульян В.О. Микроморфологическая диагностика почв и почвообразовательных процессов. — М.: Наука, 1983. — 228 с.
- Kubiena W.L. Micropedology — Iowa: Collegiate Press, 1938. — 243 р.
- Matviishyna Zhanna. Record of paleoenvironment in the loess-soil key section of Pobuzhye (Ukraine) // Zapis zmian srodowiskowych w poznoplristocenskich sekwencjach lessowo-glebowych. — Wroclaw, 2008. — P. 203—211.
- Ж. Н. Матвіїшина, С. П. Кармазиненко, В. Н. Степанчук, С. Н. Рыжов
- ## РЕЗУЛЬТАТИ ПАЛЕОГЕОГРАФІЧНИХ І АРХЕОЛОГІЧНИХ ИССЛЕДОВАНЬ ПОЗДНЕПАЛЕОЛІТИЧЕСКОГО ПАМЯТНИКА ПЛЕСНА
- Статья посвящена палеогеографическому и археологическому исследованию новой верхнепалеолитических стоянки возле г. Шепетовка Хмельницкой области.
- Показана роль микроморфологического метода для реконструкции природных обстановок в течение палеогеографических этапов плейстоцена и реконструкций условий проживания древнего человека.
- В местном карьере были исследованы остатки культурного слоя с костями животных, каменными артефактами, охрой и малакофауной.
- J. M. Matviishina, S. P. Karmazynenko
V. N. Stepanchuk, S. N. Ryzhov
- ## THE RESULTS OF RESEARCHES THE UPPER PALEOLITHIC SITE OF PLESNA
- Paper deals the new Upper Paleolithic site in Khmelnytsky region paleogeographical and archaeological investigation. It is shown the role of the micromorphological methods for the restoring of the nature situation and reconstruction of the ancient men live condition during the Pleistocene paleogeographical stages. In quarries for extraction of loess were found the remains of the cultural layer placed animal bones, stone artifacts, ochre and mollusks.

B. K. П я с е ц ь к и й

(Р і в н е)

ГЕОЛОГІЧНИЙ ВІК ПОХОВАНИХ ГРУНТІВ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ СОКИРНИЦЯ I У ЗАКАРПАТТІ ЗА ПАЛІНОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

На основі палінологічних даних Н.П. Герасименко, автор доводить помилковість поглядів цієї дослідниці на геологічний вік похованих ґрунтів палеолітичної стоянки Сокирниця 1.

К л ю ч о в і с л о в а: палінологія, пилок, стратиграфія, палеолітична стоянка, прилуцький горизонт.

У 2003 році В.І. Усик зі співавторами опублікував дуже цікаві верхньопалеолітичні матеріали культурного шару 3 багатошарової палеолітичної стоянки Сокирниця I на Закарпатті [Usik, Monigal, Kulakovska, 2003, p. 247—255]. В.І. Усик відмічає, що інвентар шару має цілком верхньопалеолітичні ознаки, практично не містить мустьєрських компонентів. Знайдений оріньякського типу дуже мало (3,1%). Цей автор припускає можливість місцевого походження комплексу і ставить риторичне питання — чи може цей комплекс розвинутися в оріньяк.

Автори пишуть, що 3-й культурний шар залягає в нижній частині верхнього похованого ґрунту [Usik, Monigal, Kulakovska, 2003, p. 247], хоч на досить схематичному геологічному розрізі [Usik, Monigal, Kulakovska, 2003, p. 251, fig. 1] цей шар зображеній ближче до покрівлі цього ґрунту.

Пізніша стаття про Сокирницю I присвячена стратиграфії цієї пам'ятки [Усик, Кулаковська, Монігал, Герасименко, Матвіїшина та ін., 2004, с. 99—104]. Знову повідомляється, що культурний шар 3 залягає в нижній частині верхнього похованого ґрунту (на 10 см вище шару За, який лежить теж в нижній частині цього ґрунту в розкопі 1). На геологічному розрізі [Усик, Кулаковська, Монігал, Герасименко, Матвіїшина та ін., 2004, с. 106], однак не показано де саме залягає цей шар.

Дати по визначеню абсолютноого віку шару 3 в розкопах 1 і 2 коливаються від 38200 ± 400 років до 39800 ± 400 . Ці дати прийнятні, бо вони серійні (11 дат) і мають для такого досить давнього віку невеликі статистичні похибки. Дата для шару За здається занадто задавненою [Усик, Кулаковська, Монігал, Герасименко, Матвіїшина та ін., 2004, с. 103, табл. 1].

В.І. Усик, як ми бачили вище, можливо ще не знаючи про точне датування культурного шару 3, правильно ставив питання про його дооріньякський вік. І дійсно, ранній оріньяк у Європі датується часом приблизно 35 тис. р. тому [Монгайт, 1973, с. 129, табл. 1]. Приміром, оріньяк О в навісі Коттес має дату 34250 ± 675 років (GrN — 4507) [Долуханов, 1972].

Але повернемось до статті В.І. Усика зі співавторами 2004 року. Тут, на ст. 106, наведено чіткий геологічний розріз стоянки Сокирниця I по розкопу 1, де верхній похований ґрунт датується витачівським часом, який, згідно з поглядами Н.П. Герасименко, відповідає, в цілому, денекампу і хенгело [Герасименко, 2004, с. 21], іншими словами — штильфриду В. Далі у згаданих авторів просто: середній похований ґрунт, нібито, прилуцький, а третій зверху — кайдацький. Ці погляди спростовані. Верхній похований ґрунт, безперечно, дофіновський (дійсно штильфрид В), нижче залягає витачівський, а ще нижче — прилуцький [Пясецький, 2007, с. 70]. Спробуємо довести, що це дійсно так і за палінологічними даними, які з'явилися по розрізу Сокирниця I [Герасименко, 2006, с. 132—151].

Тут потрібно зробити деякий відступ, щоб читач зінав, так би мовити, про «методику» чи навіть «методологію», яку використовує в своїх статтях Н.П. Герасименко. Потрібно та-

кож пояснити, чому автор взявся за палеоботанічну тему. Н.П. Герасименко повністю ігнорує висновки своїх українських колег-попередників, ніби цих попередників ніколи не існувало. Деякі з палінологів, на превеликий жаль, уже пішли з життя. Це А.Т. Артюшенко і С.І. Паршикура. У доброму здоров'ї знаходиться Г.О. Пашкевич, але вона давно відійшла від проблематики, яка тут розглядається, і тому навряд чи знає про сучасний, скажемо прямо, жалюгідний стан дослідження стратиграфії верхнього і частково середнього плейстоцену України. От і немає кому опонувати Н.П. Герасименко, і вона користується цим, повністю замовчуючи дані не тільки М.Ф. Веклича (хоч іноді і формально, а не по суті посилається на нього), а й таких провідних свого часу палінологів, як А.Т. Артюшенко, С.І. Паршикура, Г.О. Пашкевич. Н.П. Герасименко, очевидно, думає, що ці дані вже нікому не відомі.

Ну що ж, опонувати доведеться автору, який не є палінологом, а являється геологом, якому, проте, довелося свого часу під час пошуку ільменітових розсипів Житомирщини відбирати, за власною ініціативою, зразки на палінологічний і карнологічний аналізи (див.: [Величкевич, 1982, с. 9]), нерідко займаючись інтерпретацією палінологічних аналізів.

Повернемось до нашої теми. Якщо В.І. Усик в 2003 р. писав, що шар З залягає в нижній частині верхнього похованого ґрунту, а на розрізі, очевидно помилково, зобразив його в верхній частині (див. вище), то Н.П. Герасименко пише [2006, с. 135], що цей шар залягає у верхній частині цього ґрунту, де його і зображає [Герасименко, 2006, с. 149, рис. 1]. Авторка, очевидно, неуважно прочитала текст англійської статті В.І. Усика і співавторів 2003 року, а взяла помилкові дані з розрізу в цій статті. А між тим, дуже важливо, що культурний шар 3, з відповідними точними датами, залягає саме в нижній частині ґрунту, бо ці дати близькі до тієї (38 тис. р.), яку з допомогою перехресної кореляції встановлено для підошви дофіновського горизонту [Пясецький, 2005а, с. 23—28; 2009, с. 24]. Не виключена й вірогідність того, що Н.П. Герасименко свідомо помістила культурний шар 3 у верхню половину нібито витачівського ґрунту, щоб мати «запас часу» для датування його підошви часом 55 тис. років, бо саме так вона датує підошву витачівського горизонту [Герасименко, 2004, с. 20]. У дійсності покрівля цього горизонту має вік >55 тис. р. (див.: [Пясецький, 2006, с. 47, 59, рис. 7]).

Перейдемо до результатів палінологічних аналізів похованих ґрунтів стоянки [Герасименко, 2006, с. 132—151]. Позитивним є те, що зразки на аналіз відбиралися через 5 см, а в більшості зразків виділено від 100 до 200 зерен пилку і спор. Це не так уже й мало, хоч є дані, отримані з допомогою математичної статистики, які свідчать, що в одному препараті

цих мікрофосилій має бути набагато більше, і тільки в такому разі результати аналізу будуть надійними [Сладков, 1967, с. 197].

Витачівський, за Н.П. Герасименко, ґрунт характеризується спорово-пилковим комплексом (далі СПК) VI, спектрами (СПС) лісостепового типу. Характеризувати ці спектри детально не будемо, бо це зробила Н.П. Герасименко. У складі АР (дерева і кущі) є пилок широколистяних порід (1—5 %) — дуба, липи, зрідка в'язу. Цього пилку по відношенню до суми пилку дерев — 2—9 %. До складу СПК VI входить також пилок ліщини, зрідка бересклету і крушини, проте немало пилку сосни, берези і вільхи. Багате різnotрав'я.

Ці дані близькі до СПК нижнього похованого ґрунту Жорнова, який відноситься до оптимальної кліматичної фази дофіновського часу. Щоправда в Жорнові *Quercetum mixtum* (пилку дуба, в'язу і липи) набагато більше, ніж у Сокирниці (в Жорнові 31,2 %). Це можна пояснити набагато кращою збереженістю пилку в жорнівському розрізі. У Сокирниці I не виявлене значне похолодання після кліматичного оптимуму і ґрунт заключної фази, при формуванні якого в Жорнові існував бореальний і вологий клімат [Пясецький, 1999, с. 8, 12, 13]. У Сокирниці верхня частина дофіновського розрізу очевидно знесена ерозією.

За допомогою палінологічних даних поки що не доведено, що верхній похований ґрунт Сокирниці I потрібно датувати дофіновським часом. Проте це буде доведено нижче.

СПК VII характеризує нібито удайський горизонт, а в дійсності — бузький. Відмітимо тільки наявність спор аркто-альпійських видів плавунів і гродзовника.

Другий зверху похований ґрунт Сокирниці I Н.П. Герасименко відносить до прилуцького часу, тоді як у дійсності цей ґрунт витачівський, як це побачимо далі за стратиграфічною схемою М.Ф. Веклича. У цьому ґрунті авторка виділяє СПК VIII, IX і X. Охарактеризуємо ці СПК за даними Н.П. Герасименко більш детально. СПК VIII ділиться на два підкомплекси. Верхній VIII В має СПС лісового типу, нижній VIII A — лісостепового. Для СПК VIII характерне переважання пилку сосни, присутній пилок ялини, в деяких зразках різко піднімається кількість пилку вільхи (до 20 %). Пилок широколистяних 0,5—1 % дуба, в'язу, буку, 1—5 % ліщини. Трави представлені осоками і різnotрав'ям. Н.П. Герасименко характеризує клімат, який вона виявила з допомогою СПК VIII, як вологий бореальний.

СПК IX (1,35—1,45 м) характеризує різке похолодання, обезліснення території. Росла тільки кущова береза, ксерофітні трави, поширювалися аркто-альпійські види плавунів і гродзовника.

СПК X — знову спектри лісового типу, участь широколистяних порід вища ніж у верхній час-

тині горизонту (5—7 %). Серед них переважають дуб і бук (по 2—4 %), поодинокі пилинки граба і в'язу, різноманітність кущів, ліщини, бересклету, крушини і особливо деревоподібних родини розанових. Істотною є кількість пилку вільхи (6—9 %), натомість участь сосни (26—47 %) і особливо берези відносно низька. У самому нижньому зразку є пилок ялини. В групі трав — осоки і різнотрав'я, а серед спор різко переважають папороті (24—33 %). Н.П. Герасименко робить висновок, що клімат при нагромадженні нібито прилуцького ґрунту був помірно теплим і вологим (крім виявленого нею похолодання), але холоднішим від голоценового, тобто інтерстадіальним.

З усіма висновками щодо кліматичних умов, в яких формувався ґрунт, про який іде мова, потрібно погодитись. За даними палінологічних аналізів, реконструюються сосново-березові ліси з домішкою широколистяних порід дерев, (тут і далі курсив наш — В. П.).

Є свідчення, що «в спорово-пильцевих спектрах витачевського горизонта лесостепної зони України пильца древесних пород становить 31—43, трав — 47—69 %. В групі деревесних пород домінує пильца сосни, обнаружена пильца берези, ольхи, дуба, вяза, граба, липи, лещини. Во время климатического оптимума увеличивается пильца широколиственных пород. Среди травянистых растений господствуют полыни, маревые, злаки. Состав разнотравья разнообразен. Больше всего спор папоротников и настоящих мхов. Лесные массивы... состояли главным образом из сосновых, березово-сосновых с небольшой примесью широколиственных пород» [Паришкура, 1974, с. 116].

З наведеної цитати очевидно, що рослинність і клімат витачівського часу на території Україні тотожні тим характеристикам, які дає Н.П. Герасименко нібито прилуцькому ґрунту Сокирниці I. Росли ті самі сосново-березові ліси з домішкою широколистяних порід дерев (див. вище дані по Сокирниці). Отже, другий зверху похований ґрунт цієї стоянки є не прилуцьким, а витачівським.

Стратиграфія Сокирниці I, як вона уявляється Н.П. Герасименко, тріщить по швам і за палінологічними даними. Як побачимо далі, ця стратиграфія і зовсім розвалиться. Цікаво, однак, що у витачівському ґрунті чи не вперше виявлено сліди значного похолодання.

А тепер перейдемо до палінологічної характеристики дійсно прилуцьких ґрунтів України. Ці характеристики якраз старанно замовчуються Н.П. Герасименко. Потрібно тільки відзначити, що раніше зразки на палінологічний аналіз з похованих ґрунтів навряд чи відбиралися достатньо густо, тому отримувались тільки загальні дані, без вказівки як розвивались флори при нагромадженні прилуцьких ґрунтів. Та й методи сепарації мікрофосилій були напевне менш ефективні ніж тепер. І все ж для

прилуцьких ґрунтів тоді були отримані досить яскраві результати.

Почнемо з даних А.Т. Артюшенко. Вона зробила багато аналізів по болотним відкладам. Розглядати результати цих аналізів тут не будемо, бо порівнювати їх з результатами, отриманими в субаеральних похованих ґрунтах, було б не зовсім коректно.

Розглянемо тільки результати, отримані по прилуцькому ґрунту з околиць с. Загороднє Харківської області, бо вони видаються найбільш представницькими [Артюшенко, 1970, с. 27]. Виявлено значну кількість пилку сосни, ялини, берези, вільхи, дуба, в'язу, граба, крушини. Серед трав злакові і лободові, багате різнотрав'я.

Далі йдуть дані С.І. Паришкури [1974, с. 115]. Вона пише: «В спорово-пильцевых спектрах прилукского горизонта территории лесостепной Украины (г. Прилуки, сс. Вьюнище, Вязовок, Чигирин, Ломаное, Загороднее, Борщевое, Левковка) пильца деревьев и кустарников составляет 20—42 %. Группа древесных довольно разнообразна: сосна, ель, береза (*Betula pubescens* и *B. verrucosa*), ольха (*Alnus incana*), граб (*Carpirms betulus*), вяз (*Ulnus sp.*), липа (*Tilia cordata* и *T. platyphyllos*), значительный процент лещины.

Травянистый покров состоял из степной и луговой растительности... Климат вероятно, был умеренно теплым и умеренно влажным».

Як бачимо, за даними А.Т. Артюшенко і С.І. Паришкури в спектрах присутній, крім усього іншого, пилок міжльдовикової липи крупнолистної. Взагалі-то тільки за даними палінології субаеральних ґрунтів повністю відновити клімат прилуцького часу неможливо. Більш точно клімат встановлюється за даними палінологічних і особливо карнологічних аналізів озерно-болотних відкладів мікулинського міжльдовиків'я, з якими потрібно корелювати прилуцький горизонт. А ці аналізи свідчать, що доволі далеко на північ Східної Європи просунулась так звана бразенієва озерно-болотна теплолюбива флора, відсутня на цій території тепер. Отже, клімат був тепліший за сучасний. Що саме з мікулинськими відкладами потрібно зіставляти прилуцький ґрунт, автор довів застосувавши різні методи, не останнім із яких був геоморфологічний [Пясецький, 2006, с. 48—49]. Це буде буде підкріплено далі і даними палінології. Як ми бачили вище, А.Т. Артюшенко і С.І. Паришкура виявили в прилуцьких похованих ґрунтах України значну кількість (як пише С.І. Паришкура) пилку теплолюбивих порід дерев, в тому числі граба й липи крупнолистої, а також ліщини, що характерно для міжльдовиків'я і ніяк не в'яжеться з палінологічною характеристикою й кліматом нібито прилуцького ґрунту Сокирниці I.

Отже, вже вдруге доведено (див. вище), що другий зверху похований ґрунт Сокирниці I є

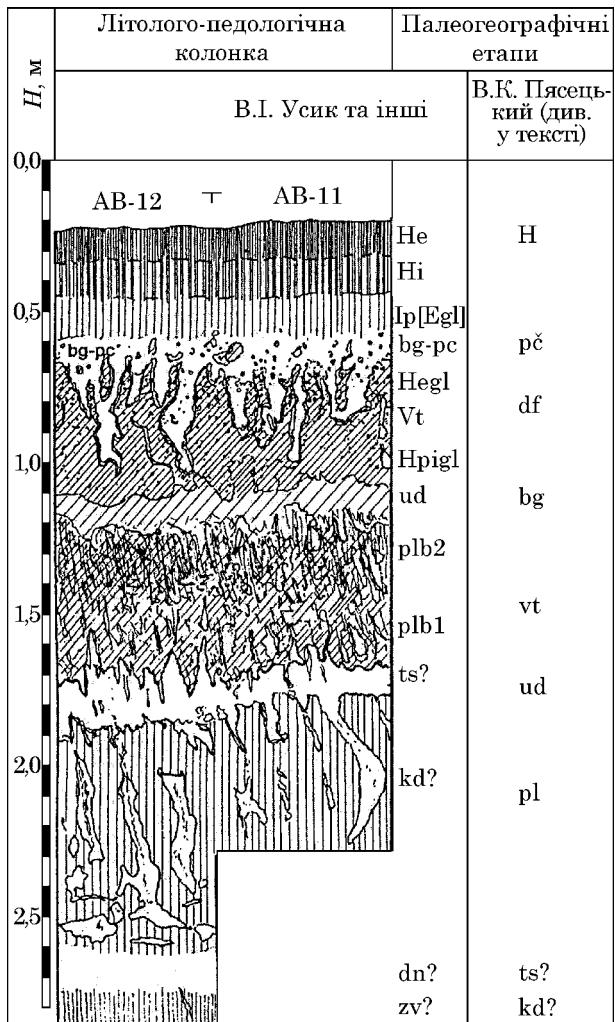

Рис. 1. Сокирниця I. Розкоп 1, північна ділянка, розріз східної стінки (за: [Усик, Кулаковська, Монігал, Герасименко, Матвіїшина, Кононенко, Ковалюх, 2004, с. 106, рис. 1])

не прилуцьким, а витачівським. Цим самим стратиграфічні дані цієї стоянки за Н.П. Герасименко спростовані результатами її ж палінологічних аналізів. Якщо другий зверху похований ґрунт є витачівським, то перший дофіновським, а третій — прилуцьким (рис. 1). Ще потрібно подивитись чи відповідає в цілому палінологічна характеристика прилуцьких ґрунтів України прилуцькому (за Н.П. Герасименко — кайдацькому) ґрунту Сокирниці I.

Розглянемо СПК лайдацького, за Н.П. Герасименко, а в дійсності прилуцького ґрунту стоянки [Герасименко, 2006, с. 131].

Спорово-пилкові спектри тут лісового типу. СПК XII виділяється за наявністю пилку ялини і ялиці (*Abies alba*). Це верхи похованого ґрунту. У нижній частині цей СПК можна розділити на підкомплекси XHA і XIB. В групі пилку широколистяних переважає бук (2—5 %) і граб (1—4 %), у підкомплексі XIA зустрінуті в'яз і липа. Пилок дуба поодинокий. Значною є участь ліщини, присутній пилок крушини. Трави — майже виключно різnotрав'я.

Нижче виділений СПК XIII. Підвищується участь широколистяних порід (15—20 %) і вільхи (до 18 %), знижується роль сосни (13—30 %), зникає пилок берези і ялини. В групі широколистяних чітко виступає максимум граба (7—12 %) і ліщини (5—10 %). Постійно є присутність липи і дуба, багато пилку різних кущів. У підкомплексі XIII В роль граба, липи широколистяної, ліщини більш висока.

СПК XIV. Знижується участь пилку широколистяних, як і взагалі ролі дерев і кущів. Різко знижується роль граба, ліщини (1—3 %), переважає дуб (3—16 %), у кількості 1—2 % присутній бук, в'яз, липа.

СПК XV. Подальше зниження пилку широколистяних, зникнення граба, букі, появи берези, окремих пилинок ялини. Група широколистяних представлена дубом (1—4 %), подекуди в'язом і липою. Рівномірна участь різnotрав'я, осок і злаків.

Отже, кульмінація широколистяних (СПК XIII) — це кліматичний оптимум міжльодовиків'я. Н.П. Герасименко [Герасименко, 2006, с. 139] робить висновок, що у відкладах цього горизонту спостерігається зміна кліматичних умов від більш прохолодних ранніх стадій до оптимуму міжльодовиків'я і до більш прохолодних пізніх стадій. Підкреслимо, що ці зміни досить плавні.

Якщо взяти в цілому, то потрібно сказати, що палінологія справжнього прилуцького (третіого зверху) ґрунту Сокирниці відповідає палінології прилуцьких ґрунтів України в інших місцях (див. вище наведені дані А.Т. Артюшенко, С.Н. Паришкури).

Слід погодитись з Н.П. Герасименко, що послідовність кульмінації широколистяних порід дерев у ґрунті, про який іде мова, подібна до тієї, яка встановлена для мікулинських озерно-болотних утворень (зони Mi—Mg В.П. Гричука), хоч є й деякі нюанси. Ще раз підкреслимо, що третій зверху похований ґрунт стоянки, як доведено автором вище, є не кайдацьким, а прилуцьким. Отже, сама того не бажаючи, Н.П. Герасименко «довела» (але з суттєвою допомогою автора), що з мікулинським міжльодовиків'ям (R-W) потрібно, як і раніше, корелювати прилуцький похований ґрунт, попри те, що ця дослідниця разом з Ж.М. Матвіїшиною хотіли б корелювати з R-W кайдацьким горизонтом [Матвіїшина, Герасименко, 2005, с. 136].

У зв'язку з тим, що кайдацького ґрунту в Сокирниці немає, то про нього скажемо коротко. Рослинність кайдацького часу була практично така ж сама, що і в прилуцький час. Щоправда, в кайдацький час не виявлено такої великої кількості пилку ліщини, як у прилуцький. В мікулинських озерно-болотних відкладах, які відповідають прилуцьким ґрунтам, як це в черговий раз доведено вище, пилок ліщини іноді складає 200—300 % від суми пилку дерев і кущів. Послідовність розвитку рослинності

кайдацького часу має бути інша, складніша, бо кайдацька світа ґрунтів, має більш складну будову — навіть з прошарками делювіальних суглинків і лесу [Веклич, 1982, с. 68—69]. Тут не виключена наявність двох чи трьох кліматичних оптимумів, як в одинцовських озерно-болотних відкладах [Москвітин, 1976, с. 44—121], з якими корелюється кайдацький горизонт.

Залишається чекати того часу, коли будуть виконані детальні палінологічні аналізи по дійсно кайдацьких ґрунтах України, але по тих ґрунтах, які виділені не тепер, а десь у 60—80-і роки минулого століття. А якщо кайдацькі ґрунти визначені тепер, то тими дослідниками, які користуються стратиграфічною схемою М.Ф. Веклича (якою вона є в дійсності, а не її перекрученим варіантом, який намагається впровадити Н.П. Герасименко і не тільки вона).

Попри такі невеселі справи з сучасною стратиграфією, є, однак, і деякі позитивні зрушенні. У листі від М.С. Комар (Інститут геологічних наук НАНУ), отриманого автором 18.02.2008 року, сповіщається, що ця дослідниця і ще дехто вважають (на відміну від Н.П. Герасименко і Ж.М. Матвійшиної), що прилуцькі і кайдацькі поховані ґрунти відносяться до двох самостійних міжльодовиковів. Це саме, зокрема, доводить і автор у низці своїх статей. А втім, М.Ф. Веклич, а в Росії — О.І. Москвітін та інші вже давно все розставили на свої місця.

Артюшенко Т.А. Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде. — К.: Наук. думка, 1970. — 174 с.

Веклич М.Ф. Палеоэтапность и стратотипы почвенных формаций верхнего кайнозоя. — К.: Наук. думка, 1982. — 208 с.

Величкевич Ф.Ю. Плейстоценовые флоры ледниковых областей Восточно-Европейской равнины. — Минск: Наука и техника, 1982. — 228 с.

Герасименко Н.П. Развитие зональных ландшафтов четвертичного периода на территории Украины: Автoref. дисс. ... докт. геогр. наук / 11.00.04 / НАН Украины. Ин-т геогр. — К., 2004. — 40 с.

Герасименко Н. Динамика палеоэкологических обстановок на стоянке Сокирница (Закарпатье) // Європейський середній палеоліт. — К., 2006. — С. 132—151.

Долуханов П.М. Хронология палеолитических культур // Проблемы абсолютного датирования в археологии. — М., 1972. — С. 11—28.

Матвійшина Ж., Герасименко Н. Еволюція природного середовища України протягом кайдацького та прилуцького етапів // Гляціал і перигляціал Волинського Полісся. — Львів, 2005. — С. 132.

Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век. — М.: Наука, 1973. — 368 с.

Москвітин А.И. Опорные разрезы плейстоцена Русской равнины. — М.: Наука, 1976. — 240 с.

Паршикура С.И. Палинологическая характеристика врхнеплиоценовых и антропогеновых почв Украины // Палеопедологія. — К., 1974. — С. 108—119.

Пясецький В.К. Палеоліт східної частини Волинської височини // Vita antiqua. — 1999. — № 2. — С. 8—17.

Пясецький В. К. Що собою насправді являє стратиграфічна схема М.Ф. Веклича для верхнього плеїстоцену. Невдала спроба її перегляду // На пошану Софії Станіславівні Березанської — К., 2005а. — С. 23—29.

Пясецький В.К. До проблеми стратиграфії палеоліту (Поділля, Прикарпаття, Волинь, Крим) // Кам'яна доба України. — 2005б. — Вип. 7. — С. 40—60.

Пясецький В.К. Стратиграфія деяких палеолітических стоянок Криму, Донбасу, Придніпров'я, Житомирського Полісся, Закарпаття // Кам'яна доба України. — 2007. — Вип. 10. — С. 62—75.

Пясецький В.К. Палеоліт Волинської височини і Малого Полісся. — Рівне: Друк Волині, 2009.

Сладков А. Н. Введение в спорово-пыльцевый анализ. — М.: Наука, 1967. — 270 с.

Усик В.І. Кулаковська Л.В. Монігал К., Герасименко Н.П., Матвійшина Ж.М., Кононенко О.М., Ковалюх М.М. Верхній палеоліт Закарпаття // Кам'яна доба України. — 2004. — Вип. 5. — С. 99—111.

Usik V.I., Monigal K., Kulakovska L.V. Transcarpatiens: new investigations, new data // Кам'яна доба України. — 2003. — Вип. 4. — С. 247—255.

B. K. П я с е ц к и й

ГЕОЛОГИЧЕСКИЙ ВОЗРАСТ ПОГРЕБЕННЫХ ПОЧВ ПАЛЕОЛИ- ТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ СОКИРНИЦА В ЗАКАРПАТЬЕ ЗА ПАЛИНОЛОГИ- ЧЕСКИЕ ДАННЫМ

В статье по палинологическим данным Н.П. Герасименко, опровергаются представления относительно стратиграфии многослойной палеолитической стоянки Сокирница I в Закарпатье.

Доказано, что средняя ископаемая почва стоянки является не прилукской, как это, вопреки палинологическим данным, считает Н.П. Герасименко, а витачивской. Приводятся доказательства того, что верхний ископаемый грунт является дофиновским, а третий сверху — прилукским и что именно прилукскую почву нужно коррелировать с микулинским интегралом, с ееом, с рис-вюром.

V. K. Pyasetsky

GEOLOGICAL AGE BURIED SOILS PALEOLITHIC SITE OF SOKYRNYTSIA 1 IN TRANSCARPATHIA AND PALYNNOLOGICAL DATA

Based on palynological data N.Gerasimenko the author proves the fallacy of the views of the researcher to the geological age of the buried soils the Paleolithic site Sokirnitsa 1.

П. С. Шудловський, Д. Ю. Прядко
(Київ)

ПІЗНІЙ ПАЛЕОЛІТ КИЇВСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

У статті розглядаються пізньопалеолітичні пам'ятки, розташовані на території Київського плато.

Матеріали стоянок, досліджуваних з кін. XIX ст. різними вченими, вимагають сучасного аналізу в світлі нових даних з метою створення культурно-хронологічної схеми розвитку регіону в пізньопалеолітичних епохах.

Ключові слова: пізній палеоліт, Київське Правобережжя, крем'яні комплекси.

У географічному плані Київське Правобережжя є окремим ландшафтним біотопом, представленим високими лесовими формаціями правого берега Дніпра — Київського плато, що перерізається у напрямку з Пд-Зх на Пн-Сх його притоками — Здвижем, Ірпенем, Студеною та Красною. З півночі Київське плато обмежено зануреною рівниною Київського Полісся та долиною р. Тетерів, а з півдня — Канівськими дислокаціями та долиною р. Рось з притоками (рис. 1).

Територія Київського Правобережжя здавна цікавила дослідників палеоліту з огляду на непорівнянність як самих пам'яток, так і унікальність предметів культури виявлених на них, тим більше, що саме з вивченням всесвітньо відомої Кирилівської стоянки пов'язується становлення вітчизняного палеолітознавства та репрезентація об'єктів кам'яного віку України у світі. Дослідженням Київського Правобережжя займалась низка видатних науковців в галузі первісної історії, серед яких слід окремо назвати В.В. Хвойку, М.Я. Рудинського, П.Й. Борисковського, І.Г. Шовкопляса, М.І. Гладких [Ветров, 2005, с. 19—23; Прядко, 2011а, с. 12—14]. У перше десятиліття ХХІ ст. виявлено та досліджено нові пам'ятки палеолітичної епохи на території Київського Правобережжя, серед яких помітне місце займають Сущанківський комп-

лекс та Велика Бугайвка. З огляду на появу нових та необхідності систематизації вже відомих даних про Київське Правобережжя, в запропонованій статті проводиться аналіз доступних матеріалів, перш за все крем'яніх комплексів пам'яток, з метою створення в подальшому культурно-хронологічної схеми розвитку пізньопалеолітичної культури в означеному регіоні.

Кирилівська стоянка. Кирилівська стоянка, яку досліджував В.В. Хвойка в період з 1893 по 1900 р., розташовується на правому березі р. Дніпро в м. Києві. Місце стоянки являло собою частину берегової височини, що оперізувала долину Дніпра. Ця височина була перерізана двома глибокими ярами між якими тягнувся мис довжиною близько 150 м в довжину і 50 м ширину в основі. Палеолітичні культурні рештки залягали у двох культурних шарах — верхньому, розташованому на глибині 13—14 м і нижньому — 19—22 м [Хвойка, 2008, с. 7; Борисковский, Праслов, 1964, с. 31—32].

Недоцінюючи значення систематичної та докладної польової фіксації, В.В. Хвойка помилився в датуванні та інтерпретації виявлених решток, віднішши їх до міжльодовикової епохи [Колеснікова, 2007, с. 81—83]. З таким датуванням пам'ятки не погодився Ф.К. Вовк, який за стилістичним зображенням, технікою нанесення малюнків на бивнях мамонта та типологією крем'яніх знарядь, відносив нижній культурний шар до мадленського часу. Таку точку зору дослідника підтвердили Й.П.П. Єфименко, П.Й. Борисковський, та І.Г. Шовкопляс, розглядаючи матеріали пам'ятки незалежно один від одного [Єфименко, 1953, с. 539—543; Борисковський, 1953, с. 174—175; Шовкопляс, 1971]. Вивчаючи стоянки Середнього Подніпров'я, М.І. Гладких, слідом за П.П. Єфименко, від-

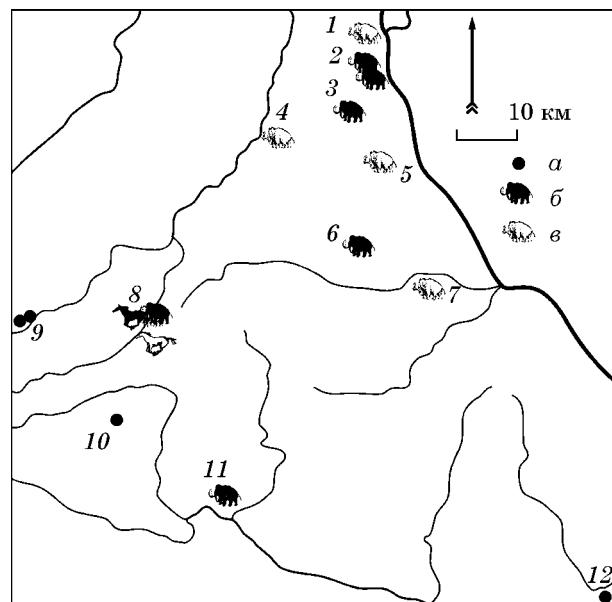
носить нижній культурний шар пам'ятки до середньої пори пізнього палеоліту, а верхній шар — до заключної пори льдовиків'я. За думкою дослідника, Кирилівська стоянка належить до межиріцької пізньопалеолітичної культури, наряду з Межиріцькою, Добранічівською, Гінцими та Фастівською [Гладких, 1991, с. 40].

Топографічні та стратиграфічні умови розташування пам'ятки, фауністичний комплекс обох шарів та унікальні предмети первісного мистецтва неодноразово розглядалися вітчизняними вченими [Хвойка, 2008, с. 7—12; Підоплічка, 1949; Борисковський, 1953, с. 153—155], тому, з огляду на значну кількість літератури з цих питань, більш докладно зупинимось на комплексі крем'яного інвентарю пам'ятки.

Слід відмітити, що на сьогоднішній день колекція з Кирилівської стоянки виявилась доволі розпорощеною — основний фонд зберігається в Національному музеї історії України, частина — в Музеї історії м. Києва, також частини колекції заходяться в музеях Франції та Росії, що значно утруднює аналіз крем'яного комплексу пам'ятки [Яковleva, 2000, с. 96; Радієвська, Біленко, 2010, с. 99]. Після II світової війни колекція крем'яних виробів тривалий час вважалась втраченою, але завдяки зусиллям співробітників музею частково депаспортізовані матеріали були повернуті для науки. Наукове визначення крем'яного комплексу було зроблене М.І. Гладких. На сьогоднішній день в колекції а10 НМІУ нараховується 542 одиниці зберігання основного та 82 одиниці науково-допоміжного фонду [Радієвська, Біленко, 2010, с. 101]. Найбільш повно опис матеріалів з обох шарів стоянки зроблено П.Й. Борисковським, за яким і подаємо основні кількісні показники знарядь праці.

Загалом, нижній культурний шар містив величезне скupчення кісток мамонта (67 особин за підрахунками нижніх щелеп), залишки вогнищ і близько 250 кременів, з яких 200 збереглося та були визначені П.Й. Борисковським. Заготовки представляли собою сколи невеликої довжини у 3—4 см і лише 15 % мало довжину 5—6,5 см [Борисковський, 1953, с. 156]. Переважна більшість знарядь представлена ретушованими пластинами — 32 екз. Другою за чисельністю категорією виробів з вторинною обробкою є різці — 10 екз., серед яких переважна більшість належить кутовим на пластинах і значно менше багатофасетковим серединним типам. Найменшу кількістю представлені скребки та ретушовані відщепи (по 2 екз.) [Борисковський, 1953, с. 157].

Сировиною для більшості виробів слугував темно-сірий крейдовий кремінь, іноді частково патинований, частина ж артефактів виготовлена з низькоякісного кварциту. Серед матеріалів нижнього шару, виявлених авторами в колекції НМІУ, слід відмітити два нуклеуси та чотири знаряддя, що не були описані та опубліковані і знаходились серед відходів виробництва. Обидва нуклеуси мініатюрні на невеликих

Rис. 1. Палеолітичні місцезнаходження Київського правобережжя: 1 — о-в Великий; 2 — Кирилівська, Протасів Яр; 3 — Караваєві Даї; 4 — Білогородка; 5 — Гатне; 6 — Велика Бугаївка; 7 — Копачів; 8 — Фастівська; 9 — Сущанка I, II; 10 — Яхни; 11 — парк «Олександрія»; 12 — Миронівка. Умовні позначки: а — стоянки і місцезнаходження, б — стоянки з фауністичними рештками, в — палеонтологічні знахідки

крем'яних гальках. Один — двоплощадковий з однією основною площею, підправленою сколами з боку робочої поверхні (рис. 3, 14); інший — одноплощадковий, також з підправкою площинки (рис. 3, 15). Знаряддя представлені ретушованою пластинкою (рис. 3, 11), кінцево-боковим скребком на пластині (рис. 3, 12), та масивним серединним різцем-стамескою (рис. 3, 16). До категорії мікроінвентарю можливо віднести пластинку з частково ретушованим краєм та тронкацією проксимального кінця (рис. 3, 13).

Колекція крем'яного комплексу верхнього шару представлена 3000, з яких близько 580 збереглись і визначені П.Й. Борисковським. Всього пластинок 188, з яких 40 коротких ретушин та 30 вузьких «пластинок-лусочек». Реберчасті пластинки представлені 10 екз. Загалом відщепів та уламків кременю 230, 20 різцевих сколів. В колекції 4 призматичні нуклеуси. Наявний 1 відбійник. Ретушовані пластини (50 екз.) є найчисельнішою категорією виробів з вторинною обробкою. Скребки, виготовлені як на пластинах, так і відщепах (19 екз.) становлять другу категорію серед знарядь. Наступна група представлена ретушованими відщепами (15 екз.). Незначною кількістю серед виробів з вторинною обробкою представлені різці (всього 3 вироби), з яких 1 серединний і 2 бокових. П.Й. Борисковський публікує також 2 трикутних вістря із обрубувальною латеральною ретушлю (1 з Геологічного музею Московського геологічно-розвідувального інституту).

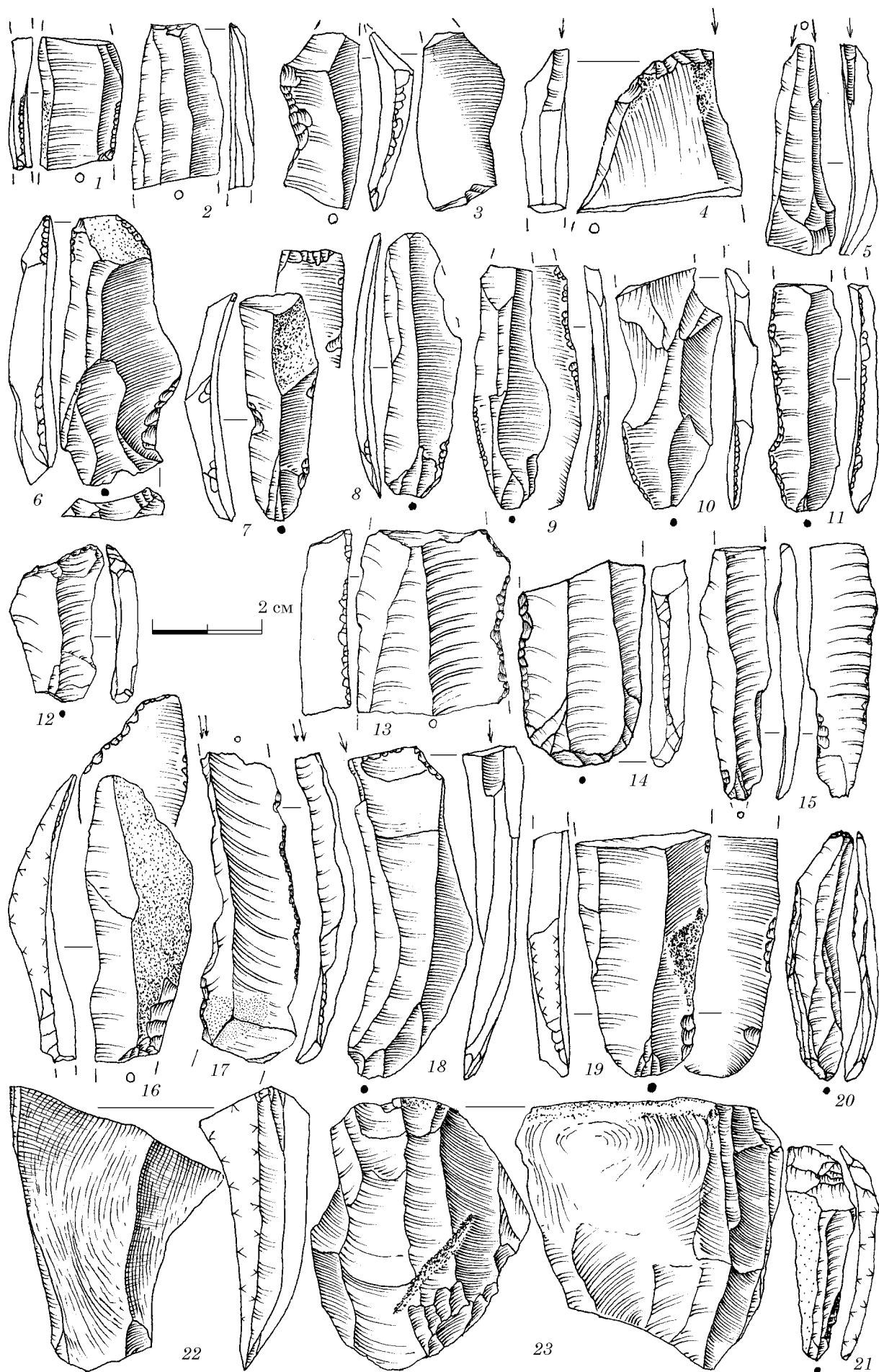

Рис. 2. Кирилівська стоянка, верхній культурний шар. Вироби з кременю

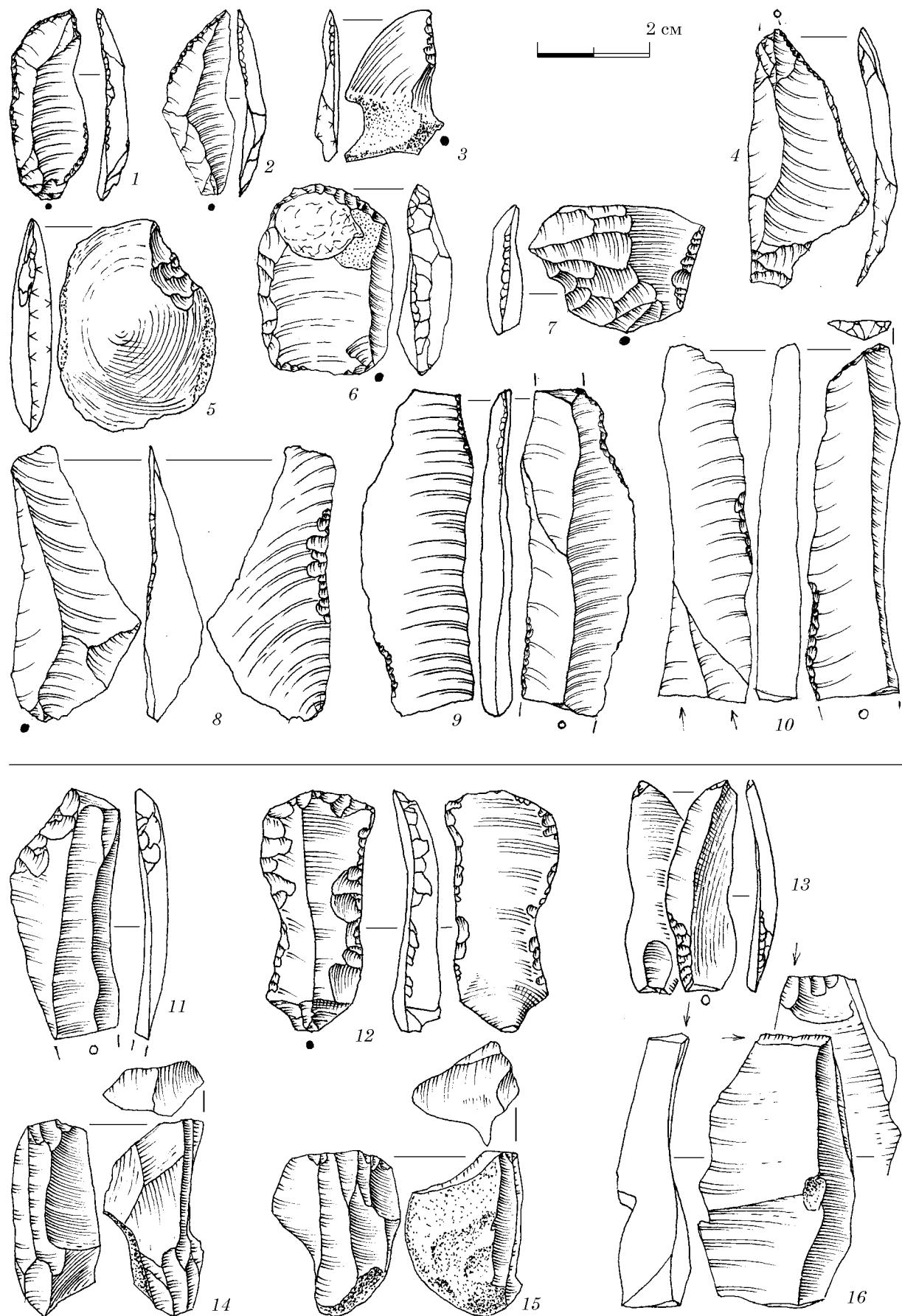

Рис. 3. Кирилівська стоянка. Вироби з кременю: 1—10 — верхній культурний шар; 11—16 — нижній культурний шар

Під час опрацювання колекції верхнього шару авторами виявлено 31 екз. виробів, що знаходились серед відходів виробництва та переважна більшість яких неопублікована. Серед цих виробів два нуклеуси та 29 виробів з вторинною обробкою. Один нуклеус одноплощадковий торцевого зняття на морозобійному відколі (рис. 2, 22), інший — двоплощадковий призматичний (рис. 2, 23).

Знаряддя праці представлени певажно ретушованими пластинами (20 екз.) (рис. 2, 1—3, 6—11, 13—16, 19—21; 3, 4, 8—10). На частині цих виробів наявна тронкація дистального кінця заготовки (рис. 2, 2, 7, 16, 20; 3, 10). Крім того, визначено 4 різці, два з яких на куті зламаної пластини (рис. 2, 17—18), один боковий, косоретушний та один серединний (рис. 2, 4—5). Також виявлено ретушовані відщепи (рис. 2, 12; 3: 3, 5, 7), вістря на пластинках (рис. 3, 1—2) та один кінцево-боковий скребок (рис. 3, 6).

Сировиною для виготовлення знарядь верхнього шару Кирилівської стоянки слугували різні за якістю породи каменю. Певажна більшість виробів виготовлена з темно-сірого, інколи чорного кременю гарної якості. Частина виробів з сірого кременю з білястими включеннями та з крупнозернистого кварциту. Також наявні вироби з крем'яних гальок чорного кольору всередині та жовтавою підкіркою. Таким чином, мешканці стоянки користувались сировиною різного походження — канівським, дніпровським моренним, можливо волинським чи деснянським.

За технологічними особливостями обидва шари виявляють певну подібність. Так, техніка первинного розколювання була спрямована на отримання якісних пластинчастих заготовок шляхом як повздовжнього, так і біповздовжнього сколювання. На багатьох пластинчастих напівфабрикатах фіксуються специфічні особливості підготовки площинки. Так, досить широко застосовувалось фасетування площинки нуклеуса («звільнення площинки») (рис. 2, 6), ізолювання площинки сколу та редукція карнизу (рис. 2, 7—11; 18—20). Такі прийоми давали можливість отримувати якісну заготовку, проксимальна частина якої отримувала «форму шпори» [Гиря, 1997, с. 165—166].

Цікавим виявився розподіл категорій знарядь в обох шарах. Так, в нижньому шарі виявлено досить мало виробів з вторинною обробкою, серед яких переважають ретушовані пластини та різці. Знаряддя верхнього культурного шару представлені ретушованими пластинами, скребками та відщепами. З огляду на характер обох культурних шарів (значна кількість фауністичних решток в нижньому при досить незначній колекції крем'яних виробів та лінзо-подібні скупчення верхнього шару з наявністю всіх основних категорій знарядь), можливо, що в даному випадку маємо справу з ділянками різного функціонального призначення едино-

го поселення мисливців (можливо неодноразового), що складалось з кітковища і первинної обробки здобичі та житлової ділянки де відбувався остаточний етап утилізації продуктів полювання чи збиральництва.

Звісно, що повний аналіз крем'яної індустрії обох шарів Кирилівської стоянки ще попереду, але за характерними особливостями техніки розколювання, можливо попередньо віднести стоянку до кола пізніх граветських індустрій, що поширювались на території Східної Європи в період максимуму вюрмського зледеніння (20—18 тис. р. тому). Так, певні особливості у виготовленні знарядь знаходять аналогії з пам'ятками костьонківсько-авдеєвської культури, зокрема Зарайської стоянки [Лев, 2009, с. 37—185], що не суперечить і радіокарбоновому датуванню. Для нижнього шару Кирилівської отримана дата в Оксфордській лабораторії 19200 ± 250 [Радієвська, Біленко, 2010, с. 99], що досить близько до третього шару Зарайської — 19100 ± 260 [Амирханов, 2009, с. 22].

Після дослідження Кирилівської стоянки в Києві В.В. Хвойка у 1903 р. фіксує палеолітичні рештки на схилах Батиєвої гори та в гирлі глибокої балки Протасового Яру, що впадає в долину р. Либідь. Так, на глибині близько 16 м від поверхні дослідником знайдені кістки мамонта разом з крем'яним інвентарем та залишками вогнищ. За висновком М.І. Криштавовича, геологічні умови залягання цієї стоянки однакові з Кирилівською [Шовкопляс, 1991, с. 107; Колеснікова, 2007, с. 43].

Парк «Олександрія». Нові знахідки палеолітичної доби на території Київського Правобережжя були відкриті вже на початку ХХ ст. і пов'язані з діяльністю М.Я. Рудинського [Прядко, 2011б, с. 35—37]. У 1928 р. на території діндропарку «Олександрія» у м. Біла Церква було виявлено знахідки пізньопалеолітичної доби, що включали в себе як фауністичні рештки мамонта, так і крем'яний інвентар. Пам'ятка Олександрія розташована на західній околиці Білої Церкви на невисокому мису лівого берега р. Рось. Східним її кордоном є невелика балка, західним — штучні водойми гідробіологічної станції.

Ще в 1928 р. під керівництвом завідувача Білоцерківського краєзнавчого музею Я. Маслуня було розкопано площа $3,5 \times 5,9$ м. Нечисельний крем'яний інвентар та фауністичні рештки мамонта, які представлені бивнем, двома зубами, суглобом трубчастої кістки, частиною кістки вилиці та іншими дрібними кістками, що залягали в глині червонуватого кольору, на зелено-сірому глею [Іванов, 1928]. Подальші розкопки Олександрійської пам'ятки проведенні у 1933 р. під керівництвом М.Я. Рудинського. В ході робіт закладено два шурфи: шурф «A» — 6×5 м (прирізка до попередньої траншеї) та в 60 м на захід, на місці зібрання підйомного матеріалу, шурф «B» — 4×4 м. Результативними

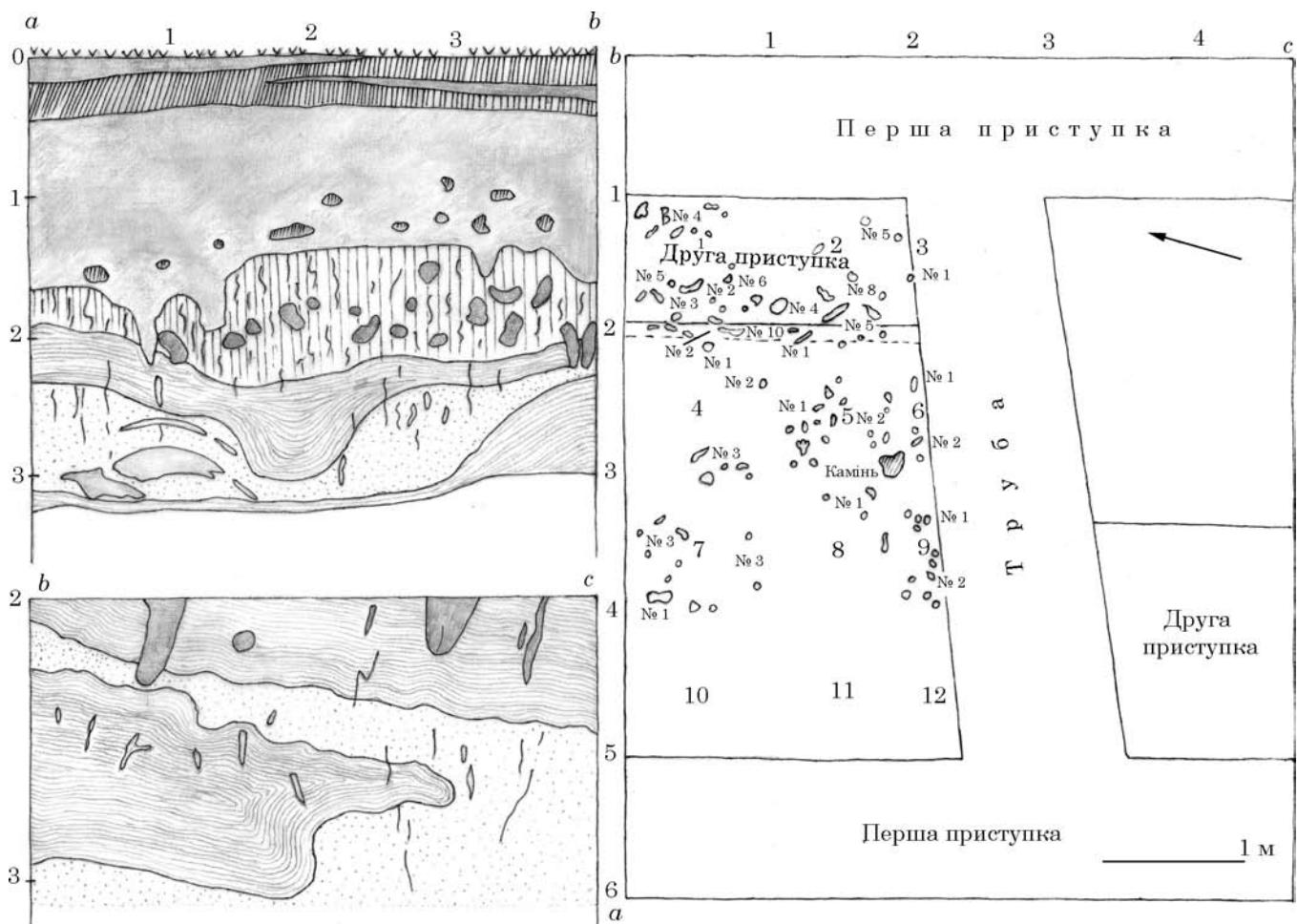

Рис. 4. Парк «Олександрія», м. Біла Церква. План та стратиграфія розкопу 1933 р. (за М.Я. Рудинським)

були розкопи лише на першому з них. У звіті М.Я. Рудинського, що зберігається в Науковому архіві ІА НАН України (Фонд 30), знаходимо стратиграфічний розріз шурпу «А», який має наступний характер:

- горизонт I: від 0 до 0,5 м — присипка (чорний та світлий гумус), яка, можливо, була зроблена під час вирівнювання місцевості після будівництва водогінної станції;
- горизонт II: від 0,50 до 1,40 м — гумус чорного кольору із світлими включеннями, які походять з нижніх горизонтів;
- горизонт III: від 1,40 до 2,0—2,20 м — шар лесової породи з повздовжніми смужками чорного кольору, що походять з верхніх шарів, корінцями рослин і кротовинами;
- горизонт IV: від 2,0—2,20 до 2,50 — спочатку простежується компактний шар глеюватого ґрунту різної щільності, що проходить смугою до 0,30 м та утворює карман (на глибину 3,0 м), після чого звужується до 0,20—0,15 м;
- горизонт V: від 2,50—3,0 — шар піску, в якому також зустрічаються глеюваті прошарки;
- горизонт VI: від 3,0—3,75 — крупнозернистий пісок, яскраво-жовтого кольору, чистий. Як в глеюватому ґрунті, так і в піску зустрічається вапнякова порода біло-сірого кольору,

а також великі і малі гранітові зерна, що в цілому нагадує сучасні алювіальні утворення на р. Рось. Починаючи з 3,40 м пісок стає вологим;

- горизонт VII: від 3,75 — плавун (рис. 4) [Рудинський, 1933].

Знахідки археологічного та палеонтологічного характеру в шурфі «А» виявлено у прошарках глеюватого ґрунту в IV горизонті на глибині 3,05—3,15 м. Знайдені численні рештки кісток мамонта та серію крем'яного інвентарю, який класифікується дослідником як палеолітичний. Зокрема, серед знахідок — різець-скребок, різцевий скол, ретушовані та неретушовані відщепи. Важливими є і згадки дослідника щодо решток горілої фауни.

У південно-східній ділянці шурпу «А» розкопки довелося припинити на глибині 4,0 м, коли дно шурпу перетворилося на грузьку піскувату масу. Як припускає М.Я. Рудинський, в східній ділянці шурпу знахідки, ймовірно, залягають ще нижче, на глибині 4,10—4,20 м [Рудинський, 1934]. За планом шурфа насиченість культурного шару стоянки виявилась неоднорідною. Основна кількість знахідок концентрувалась в північно-східній частині, крім того, в північному профілі чітко простежується

ся западина, що описана дослідником в якості «кармана». Можливо, що в даному випадку маемо справу з рештками господарської ями, що цілком характерно для «мамонтових» стоянок Середнього Подніпров'я (рис. 4).

На сьогоднішній день з 80 одиниць олександрійського матеріалу з розкопок 1933 р. у колекції Білоцерківського краєзнавчого музею збереглося лише 6 шт.: зуб мамонта та невелика трубчаста кістка, відщеп, дві ретушовані пластини (рис. 5, 7—8) та одне обламане ретушоване знаряддя (рис. 5, 2). Крім того, в останні роки в околицях даної пам'ятки виявлено вироби палеолітичного характеру, серед яких ретушоване вістря (рис. 5, 4), кінцевий скребок на відщепі (рис. 5, 3), скobel' (рис. 5, 6), та два відщепи, один з яких має нерегулярну ретушу (рис. 5, 2).

Вироби виготовлені з різних за своїми властивостями порід каменю, серед яких присутні вироби з коричневого та сірого кременю. Слід відзначити, що в районі Олександрійської пам'ятки в радіусі 30 км існує понад десять відомих моренних виходів, які могли слугувати сировиною для виготовлення знарядь.

З причини не чисельності колекції артефактів, культурно-хронологічне визначення пам'ятки є досить проблематичним. За стратиграфічним та топографічним положенням, пам'ятка дещо нагадує Кирилівську стоянку — близькість до берегової лінії, залягання культурних решток в суглинках, нижче лесових відкладів. Про досить ранній етап в межах пізнього палеоліту можливо свідчити вістря з боковою віймою, сформованою обрубувальним ретушуванням (рис. 5, 4), що є досить характерним виробом для граветоїдних пам'яток Подністров'я та Подесення.

Фастівська стоянка. Наступний етап дослідження Київського Правобережжя припадає на післявоєнні роки. Так, у 1954 р. О.Л. Путем була відкрита Фастівська стоянка, яка розкопувалась І.Г. Шовкоплясом [Шовкопляс, 1955, с. 68]. Пам'ятка розташовується в південній частині м. Фастів на пологому схилі другої надзаплавної тераси правого берегу обводненої балки р. Сажавка, що виходить на відстань 1,5—2 км від місця стоянки в долину р. Унави (приток річки Ірпінь). Висота місця стоянки над тальвегом балки близько 12 м, на глибині 3,2 м від сучасної поверхні. Розкопками 1954 р. розкрито площау 220 м^2 . Культурний шар залягав на глибині 3,2 м у світло-бурому лесоподібному суглинку [Шовкопляс, 1954; Борисковський, Праслов, 1964, с. 31]. На дослідженні території виявлено два вогнища овальної форми, розміром в середньому $4 \times 2,2 \text{ м}$. До кожного вогнища примикає три виробничі центри з обробки кременю і малопотужне скupчення кісток. [Шовкопляс, 2001, с. 18—19].

Колекція крем'яного інвентарю нараховує 1711 екз. Використовувався переважно галь-

ковий кремінь, рідше — плитчастий, чорного та світло-жовтого кольору. Зустрічається і крупнозернистий білий кремінь, що нагадує кварцит. На багатьох виробах присутні сліди «пустельної засмаги» та морозних відколів, що свідчить про використання відкритих виходів сировини [Нужний, 2001, с. 20]. Заготовки переважно малих розмірів (довжиною до 5 см). Закінчених знарядь 9. Серед 5 скребків — 3 кінцеві на пластинах та відщепах (рис. 7, 2—3, 6), подвійний (рис. 7, 4), скребок-різець на куті зламаної пластини (рис. 7, 5). Серед різців присутні серединний на відщепі (рис. 7, 7), та два кутові (рис. 7, 8—9). До нуклеподібних різців Д.Ю. Нужним віднесено три екземпляри, які на нашу думку являються типовими торцевими двоплощадковими нуклеусами на останніх етапах утилізації, що є цілком характерним для комплексу (рис. 7, 10—11, 13) [Нужний, 2001, с. 20]. Мікроінвентар представлений всього лише одним екземпляром вістря з притупленим краєм зі збереженим відбивним горбком (рис. 7, 1).

В колекції також присутні 17 призматичних нуклеусів та 75 нуклеподібних уламків. Слід відмітити використання переважно одно- та двоплощадкових нуклеусів торцевого зняття на природних уламках кременю, морозобійних відколах та на попередньо сплющених жовнах з частковою підправкою декількома сколами площаці (рис. 7, 10—15), в чому проявляються технологічні особливості первинної обробки кременю.

Говорячи про культурну інтерпретацію Фастівської стоянки, дослідники відносять пам'ятку до Середньодніпровського варіанту епігравету межиріцького типу [Гладких, 1977, с. 140—141; Нужний, 2001, с. 20]. Господарська спеціалізація стоянки визначається як місце для заготівлі м'яса та кісток коней і мамонтів протягом теплого сезону [Soffer, 1985, р. 392; Залізняк, 1989, с. 14; Нужний, 2001, с. 25—26].

Караваєві Даї. Місцезнаходження Караваєві Даї розташоване на правому березі р. Либідь у м. Києві. Краєзнавцем Л.О. Клевцовим у 1958 р. був зібраний підйомний матеріал, після чого місцевість оглянули Ю.Г. Колосов та Д.Я. Телегін, які констатували палеолітичний вік місцезнаходження. Територію пам'ятки обстежив М.І. Гладких, якому також належить опис більшості матеріалів стоянки. Дослідник підтвердив палеолітичний вік стоянки, аналізуючи умови залягання знахідок та результати прожарювання кісток [Гладких, 1972, с. 84—87]. З фауністичних решток походять 3 фрагменти кісток (уламки лопатки та гомілкової кістки), які за визначенням К.В. Капеліст належать зубру. Faуністичні рештки також були виявлені за 100—150 м від місцезнаходження. Пам'ятка пов'язується дослідником з лесами берегового схилу р. Либідь [Гладких, 1972, с. 85].

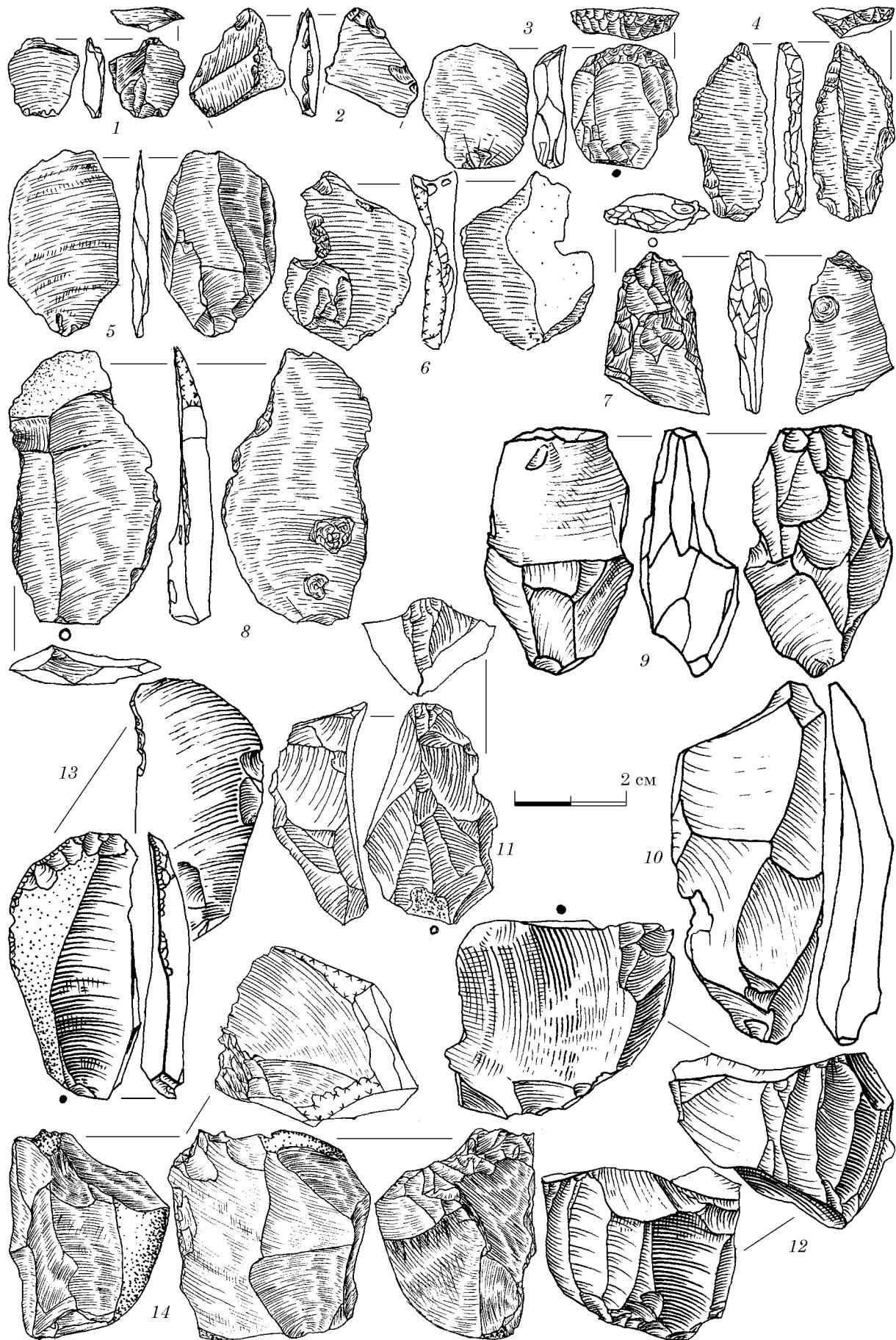

Рис. 5. Крем'яні вироби з території Київського Правобережжя: 1—8 — парк «Олександрія»; 9—11 — Яхни; 12 — Сущанка III; 13 — Корний II; 14 — Миронівка

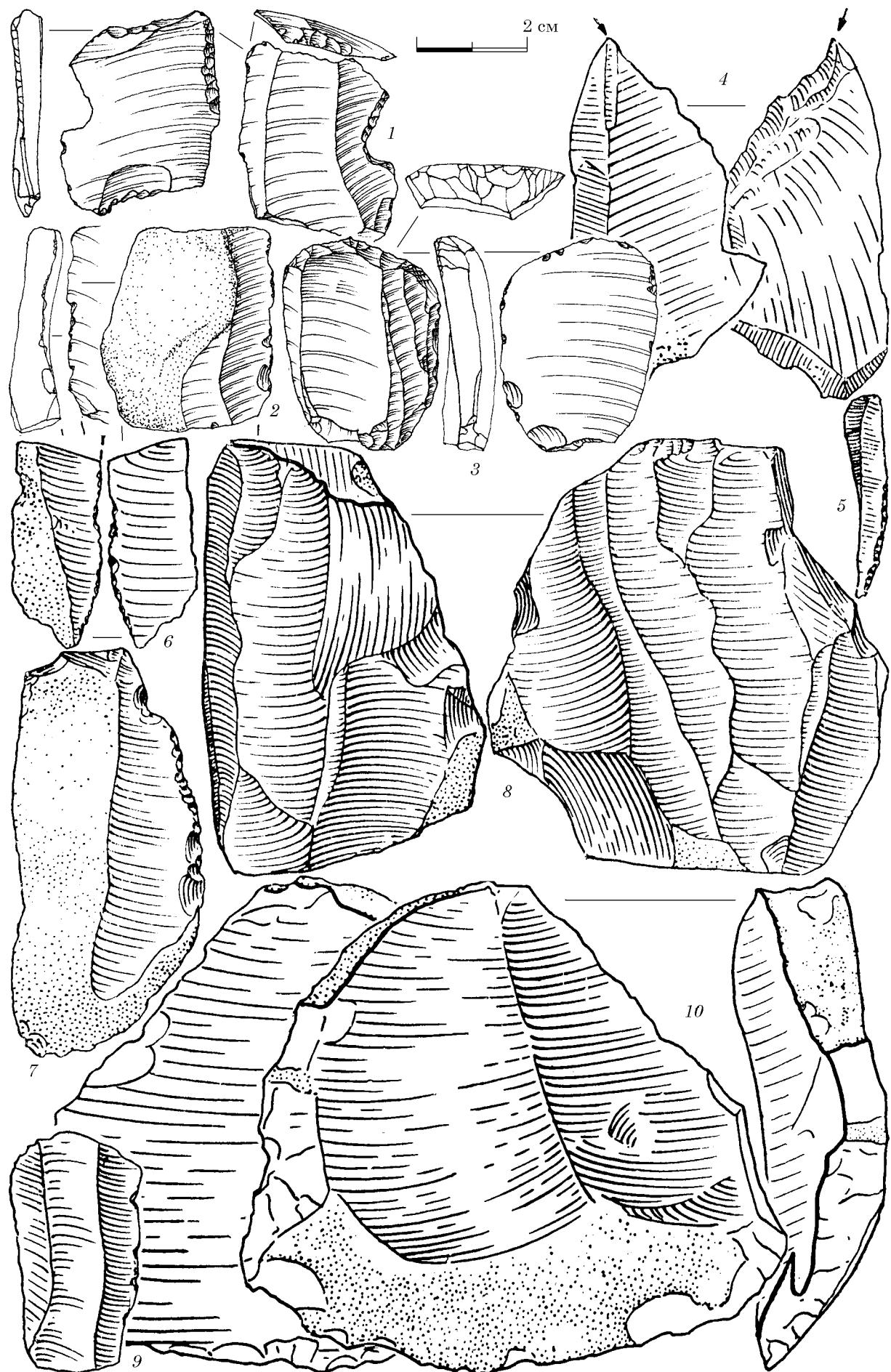

Рис. 6. Караваеві Дачі. Вироби з кременю (4—10 — за М.І. Гладких)

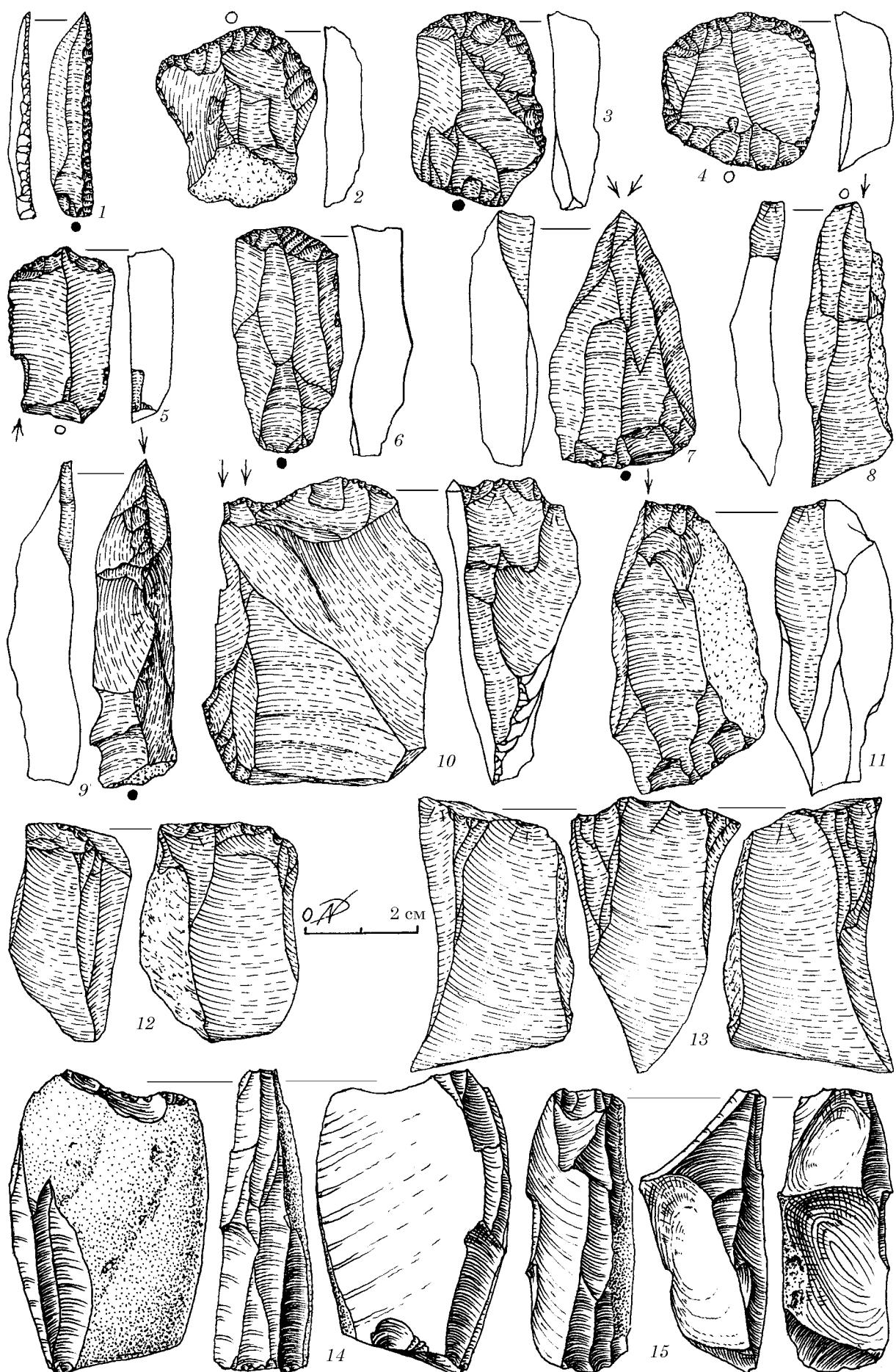

Рис. 7. Фаїтівська стоянка. Вироби з кременю (1—13 — за Д.Ю. Нужним)

М.І. Гладких опубліковано комплекс, що складався з 28 виробів; крім того, в Наукових фондах ІА НАН України вдалось виявити ще три вироби з шифром «Караваєві Даці» зі зборів Ю.Г. Колосова та Д.Я. Телегіна 1961—1962 рр. Таким чином, колекція крем'яних виробів з стоянки нараховує 31 екз. Сировиною слугував жовновий кремінь двох видів. 27 виробів виготовлено з високоякісного без вкраплень кременю темно-сірого кольору, а 3 вироби — з кременю світло-сірого кольору більш низької якості. Більшість виробів не патинована.

В колекції наявні як відходи виробництва (23 екз.), так і знаряддя праці (8 екз.). Відходи виробництва представлені двома нуклеусами, 12 екз. відщепів, 7 уламками, однією пластинкою (рис. 6, 9) та одним різцевим сколом (рис. 6, 5). Нуклеуси одноплощадкові з 1 робочою поверхнею без фасетування площинки (рис. 6, 8). Уламки та сколи з нуклеусів (від 2—8 см) переважно крайові.

Вироби з вторинною обробкою представлені чотирма пластинами та їхніми фрагментами, дві з яких мають нерегулярне ретушування краю виробу (рис. 6, 2, 6). Дві інші — масивні заготовки з трохи скісним тронкуванням дистального кінця та крайовою ретушшю (рис. 6, 1, 7). Також в колекції наявні два ретушовані відщепи, один з яких масивний «ранньопалеолітичний», вкритий жовто-блію патиною, з широкою площинкою та великим ударним горбком, несе на собі сліди пізньої реутилізації (рис. 6, 10) [Гладких, 1972, с. 86]. По одному екземпляру представлено серединний різець та кінцевий скребок на відщепах (рис. 6, 3—4).

Не зважаючи на незначну кількість виробів з кременю, що походять з місцезнаходження, існує можливість дати загальну характеристику технологічних особливостей комплексу. Так, техніка первинного розколювання спрямована на отримання масивних, досить широких (1,5—3,5 см) пластинчастих заготовок з одноплощадкових призматичних нуклеусів. В техніці вторинної обробки помітним є використання крайового ретушування та поперечного тронкування пластин. Загалом, за такими особливостями обробки, комплекс виглядає досить архаїчним. Можливі аналогії для матеріалів Караваєвих Дац слід шукати серед граветських пам'яток, зокрема стоянки Троянове 4 в Середньому Побужжі, в комплексі якої відмічено використання масивних пластинчастих заготовок та прийому поперечного тронкування [Залізняк, Ветров, Хоптинець, 2010, с. 139—140, 153—155]. Остання пам'ятка має досить визначене стратиграфічне положення — у верхній частині бузького лесу, що відкладався упіддовж періоду 27—19 тис. р. тому.

Велика Бугаївка. Дослідженнями останніх років виявлено декілька нових пізньопалеолітичних пам'яток на території Київського Правобережжя, що привертають значну увагу

з боку спеціалістів, з огляду на неординарність крем'яних комплексів. Одна з цих стоянок — Велика Бугаївка (Васильківський р-н Київської обл.) — досліджена та опублікована Д.Ю. Нужним [Нужний, 2001, с. 22—23, 29; Nuzhnyy, 2008, р. 127, 130—132]. Пам'ятка розташовується на краю плато, на лівому схилі діючої балки, що впадає в р. Струга (рис. 1, 6). Крем'яні вироби зібрано переважно в процесі дослідження ранньосередньовічного могильника, який частково зруйнував палеолітичні шари. Крім того, частина матеріалу (з двох шурфів) походить з верхніх шарів пізньоплейстоценових суглинків, перевідкладених активною дільністю землерийних тварин, що є цілком характерним для високих ділянок плакорів на території Середнього Подніпров'я.

Загальна кількість виробів з кременю становить 92 екз., представлених як відходами виробництва, так і знаряддями праці. Звертає на себе увагу досить високий відсоток виробів з вторинною обробкою (32 екз., бл. 30 %). Також досить високий індекс пластинчастості — 30 %. Серед відходів виробництва наявний один одноплощадковий нуклеус (рис. 8, 22).

Найбільш численна категорія серед виробів з вторинною обробкою (10 екз.) є різні варіації стамесок. Ці вироби виготовлені переважно на масивних відщепах, інколи первинних; робочі частини часто сформовані плоскими сколами як по черевцю, так і по спинці виробу, з протилежних країв заготовки (рис. 8, 14—17) [Nuzhnyy, 2008, Fig. 27].

Різці та скребки представлені однаковою кількістю виробів (по 5 екз.). Різці виготовлені переважно на відщепах. Серед них наявний боковий косоретушний (рис. 8, 11), два бокових комбінованих з кутовими (рис. 8, 12—13), кутовим (рис. 8, 4) та одним серединним (рис. 8, 6). Скребки значно варіюють між собою за морфологією. Представлені двома кінцевими на фрагментах пластин, комбіновані з різцями (рис. 8, 19—20), двома масивними екземплярами на відщепах з пласкою підправкою черевця (рис. 8, 18, 24) та одним підокруглим скребком (рис. 8, 21). Крім означених виробів в колекції представлені також тронковані та ретушовані пластини та відщепи (рис. 8, 7—10), а також одне свердло на пластинці (рис. 8, 2).

Один з найцікавіших виробів з крем'яного комплексу стоянки — низька симетрична трапеція виготовлена шляхом обрубувального ретушування двох кінців та верхнього краю заготовки з сформованою плавною віймкою (рис. 8, 1) [Nuzhnyy, 2008, с. 130, Fig. 26]. Подібний тип трапецій поширеній на фіналньопалеолітичних стоянках, низькі трапеції «осокорівського» типу представлені на ряді пам'яток, що датуються середнім Дріасом — Аллерсьодом в межах 13—11 тис. р. тому [Дворянинов, 1978, с. 32—35; Манько, 2009, с. 157—163]. Серед пам'яток, в комплексах яких зустрічаються подібні вироби,

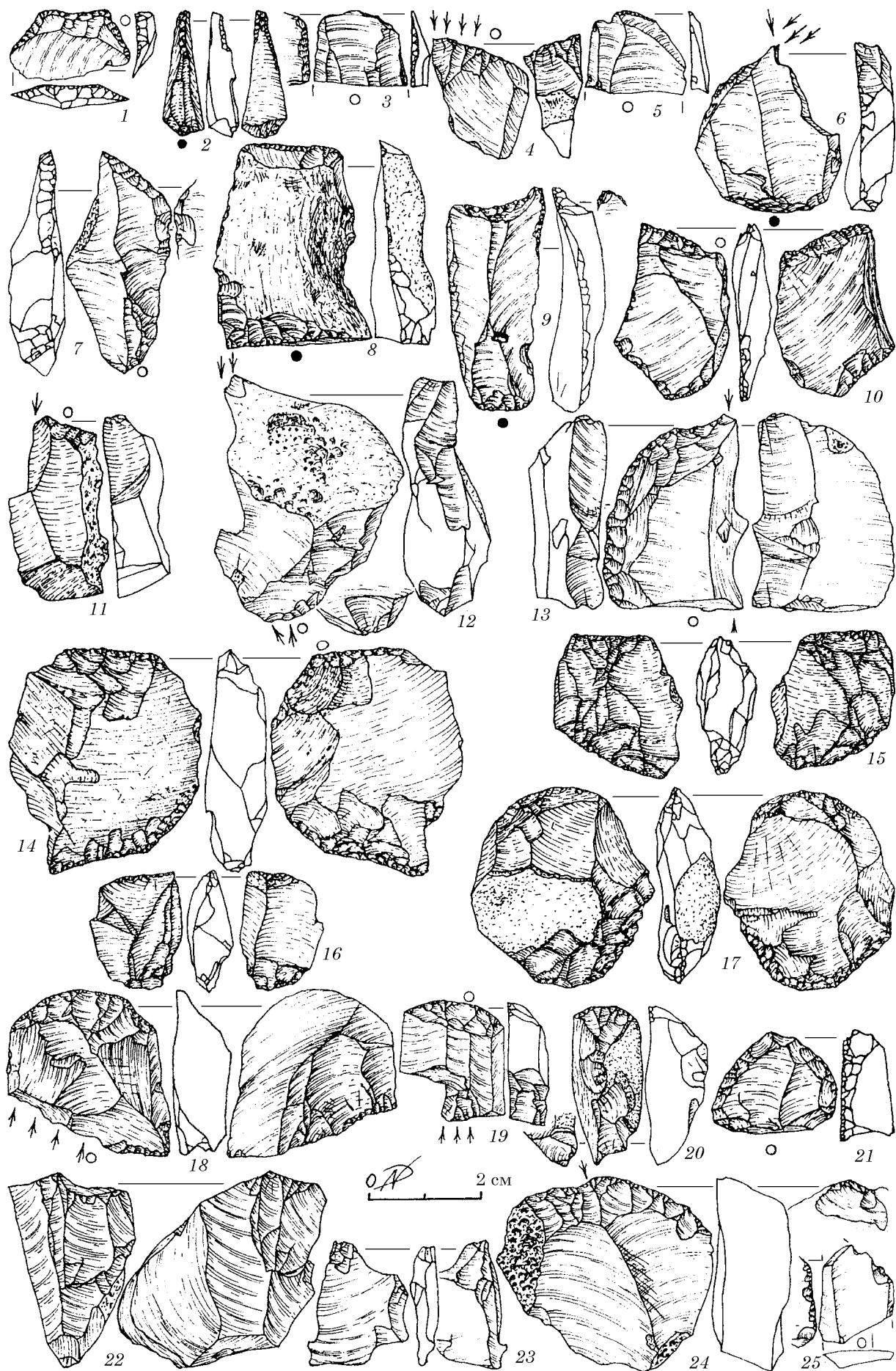

Рис. 8. Велика Бугаївка. Вироби з кременю (за Д.Ю. Нужним)

слід назвати Рогалик II, Царинку, Василівку-Прогон [Нужний, 2008, с. 38—41]. Типологічно до цього типу близьким є тип «трапеції симетричної з ретушшю по верхній основі», що зустрічається також на пам'ятках Рогалик I, II, XII [Горелик, 1996, с. 214—216], Передельське I [Горелик, Виборний, 2000, с. 166—171], Леонтіївка [Оленковский, 1991, с. 60—62]. В Криму — зрідка в комплексах шан-кобинської культури — Шан-Коба, шари 5, 6, Гrot Скелястий, шар 3, Фатьма-Коба, шар 5/6 [Коен, 1994, с. 247—248, 256—259]. Останніми роками географія пам'яток з таким типом трапецій значно розширилась в зв'язку з відкриттям та дослідженням нової пам'ятки на території Житомирського Полісся — Великий Дивлин Е [Шидловський, Хоптинець, 2010, с. 184, рис. 11].

З останнім комплексом Велику Бугайку зближує і особливості обробки сировини — в обох колекціях індекс пластинчастості складає близько 30 %, в обох випадках фіксується переважно повздовжне зняття призматичних напівфабрикатів без фасетування площацок нуклеусів. Знаряддя праці також цілком схожі в обох комплексах. Але на відміну від Великого Дивлина, у комплексі Великої Бугайки впадає у вічі високий відсоток виробів з вторинною обробкою. Значна відмінність між пам'ятками простежується і у відсотковому відношенні основних виробів з вторинною обробкою. Якщо в Великій Бугайці переважають стамески, то у Великому Дивлині вони практично не представлені. Подібна варіативність у крем'яних комплексах пов'язується з різною господарською специфікою стоянок. Так, Велику Бугайку автор дослідження відносить до короткочасних стоянок теплого періоду року [Нужний, 2001, с. 25], в той час як Великий Дивлин Е інтерпретований в якості зимової стоянки [Хоптинець, Шидловський, 2011, с. 30—31].

Певною хронологічною ознакою для аналізу стоянки є незначні фауністичні рештки, представлені фрагментом рогу благородного оленя та фрагментом нижньої щелепи мамонта.

Сущанка. Ще одним пізньопалеолітичним комплексом на території Київського Правобережжя є рештки стоянок виявлені поблизу с. Сущанка Попільнянського р-ну Житомирської обл. Пам'ятки виявлені в ході розвідкових робіт комплексними дослідженнями в 2006 та 2008 рр. [Шидловський, Опанасюк, Хоптинець, 2008].

Сущанка I розташована на першій надзаплавній терасі в 20 м від лівого берега р. Ірпінь на городах села, що в даний час розорюються. Зафіксовано два скупчення підйомного матеріалу у вигляді обробленого кременю, який поширяється на площі 30 × 10 м, що свідчить про досить чітку локалізацію місцезнаходження (рис. 1, 9). З причини незначної відстані між скупченнями, однорідністю сировини, ступеню патинізації та подібним характером виробів,

прийнято вважати місцезнаходження рештками однієї стоянки, що дозволяє провести попередній аналіз крем'яного комплексу.

Вироби з кременю, що були зібрани з розорюваної поверхні представлени 94 екз. Сировиною для виготовлення знарядь слугував сірий, іноді жовтуватий «житомирський» кремінь, який має середню зернистість та велику кількість включені у свою складі. Частина виробів вкрита вапняковою кіркою. Крім цього типу сировини, зустрічається також вироби з кварциту поганої якості. Значна кількість виробів вкрита блакитною патиною. Відсутність поруч геологічних виходів кременю, одноманітність сировини та незначна площа поширення свідчить на користь гомогенності комплексу та принесення матеріалу для виготовлення знарядь праці зі сторони.

Переважна більшість знахідок представлена відходами виробництва (74 екз.), серед яких найчисельнішу групу складають відщепи (49 екз., з них 9 — первинні). Серед відходів наявні також лусочки (4 екз.) та уламки (9 екз.). Цікавою особливістю комплексу є незначна кількість пластин та їхніх фрагментів (2 екз., з них 1 — реберчаста).

Нуклеуси (6 екз.) представлені в рівній кількості як одноплощадковими, так і двоплощадковими зустрічного сколовання. Перший тип представлено сплощеним сильно спрацьованним (рис. 9, 17) ортогнатним (рис. 10, 4) та торцевим (рис. 9, 16) на морозобійних відколах. Серед двоплощадкових 2 вироби є ортогнатними, один — торцевого зняття на попередньо сплощенному уламку сировини (рис. 10, 1—3).

Вироби з вторинною обробкою (18 екз.) представлені ретушованими відщепами (7 екз.) (рис. 9, 1—2, 4—5), пластинами з ретушшю (5 екз.) (рис. 9, 3, 9—12), скребками, різцями та скобелями. Одна пластина має тронкування на дистальному кінці (рис. 9, 11), інші — нерегулярну ретуш по краю. Скребки (3 екз.) сформовані обрубувальним ретушуванням дистального кінця пластини та двох реберчастих відщепів (рис. 9, 6—8). Різці, виготовлені на пластинах (3 екз.), представлені одним білатеральним ко-коретушним, одним однолезовим ретушним та фрагментом з зламаним робочим краєм (рис. 9, 13—15). Також в колекції присутні два скobelі на реберчастих заготовках (рис. 9, 18).

Первинна обробка сировини характеризується високою пластинчастістю і намаганням отримання стрімких видовжених пластин з нуклеусів, переважно торцевого зняття, що в ході утилізації набувають сплощених форм. Цікавою особливістю комплексу є практично повна утилізація пластин в якості заготовок для знарядь праці. Так, пластини практично відсутні серед відходів виробництва, в зв'язку з чим досить низький індекс пластинчастості (бл. 11 %), в той час як значну кількість знарядь виготовлено на пластинчастих заготовках.

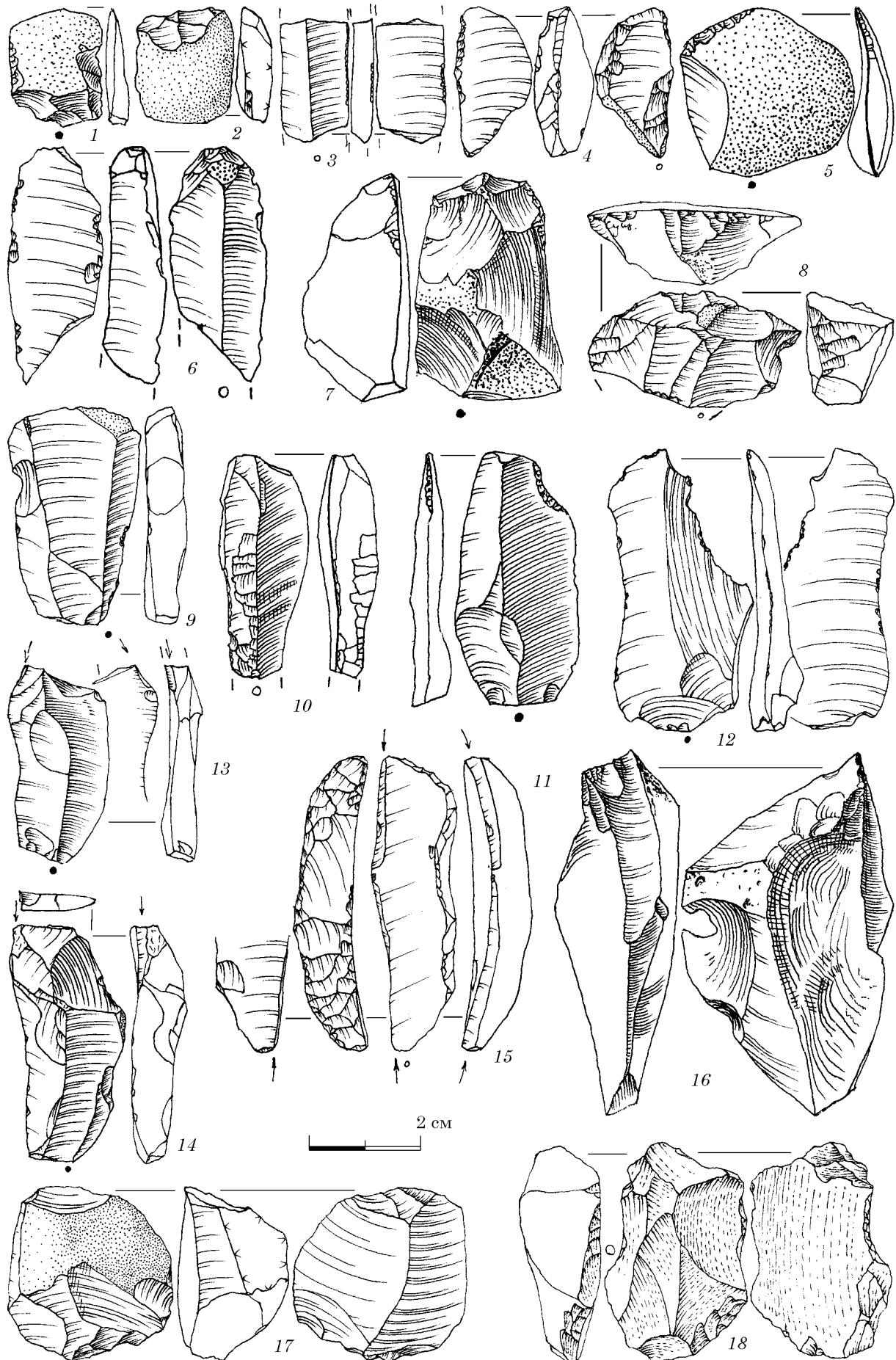

Рис. 9. Сущанка І. Вироби з кременю

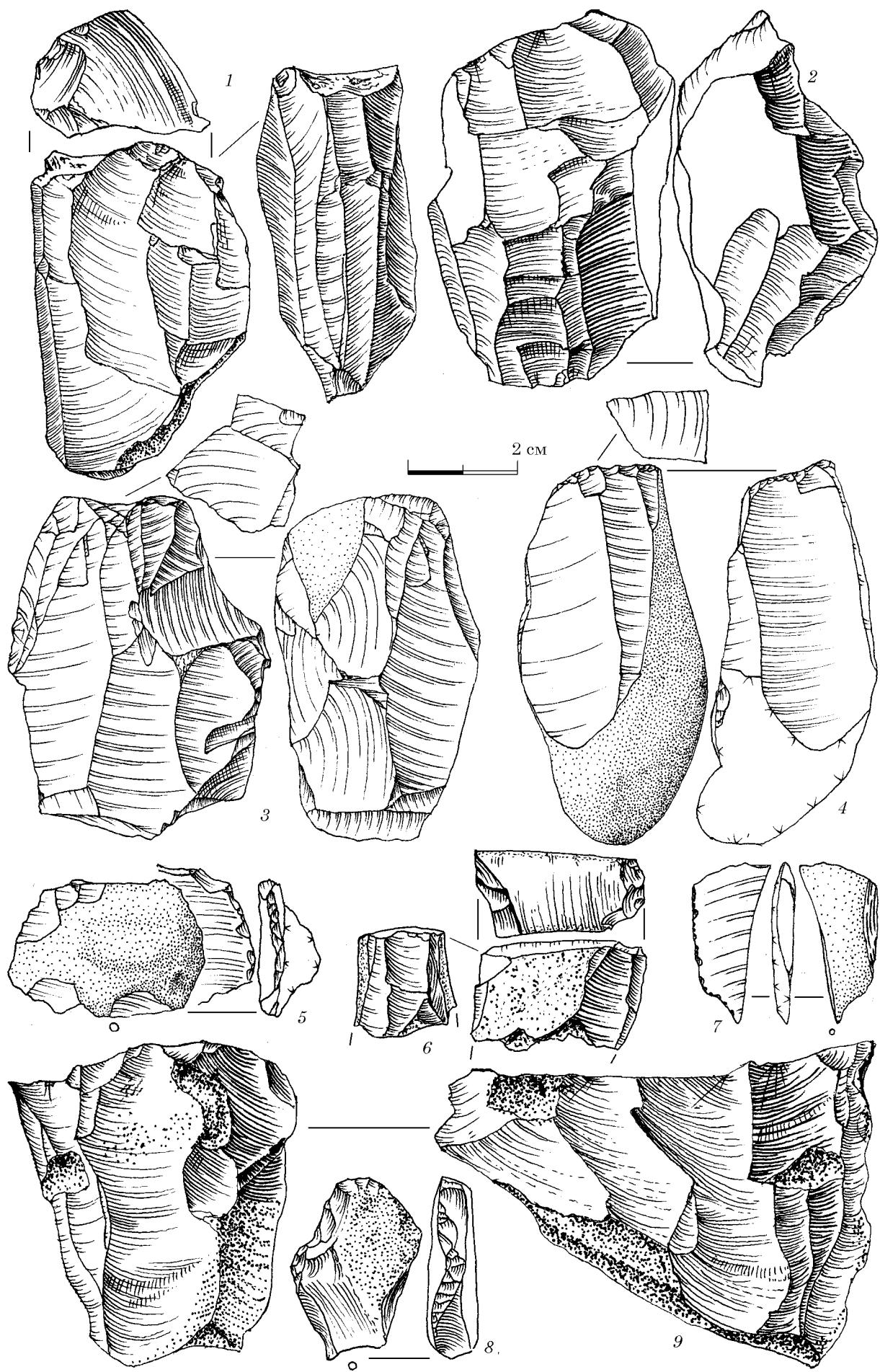

Рис. 10. Сушанка I, II. Вироби з кременю

Друга пам'ятка Сущанківського комплексу (Сущанка II) розташована на мису (175 м над рівнем моря) лесової тераси правого берега р. Ірпінь, навпроти попередньої стоянки. Мис з обох боків обмежений ярами. Підйомний матеріал представлений крем'яними виробами, зібраними в осипах країв ярів та з поверхні мису, засадженого молодим сосняком. Матеріал представлений незначною кількістю виробів (23 екз.), переважно відходами виробництва (20 екз.).

Нуклеуси (2 екз.) одноплощадкові, торцеві. Один виготовлений на сплющеному уламку кременю, інший — сильно пошкоджений від перебування у вогні, виготовлено на плоскій крем'яній плитці (рис. 10, 6, 9). Найчисельнішу групу відходів виробництва складають відщепи, серед яких представлено як технологічні сколи (первинні — 5, підправки площинки нуклеуса — 1), так і відщепові заготовки. Також в колекції наявні 3 лусочки та 3 пластини. Виробів з вторинною обробкою всього три — скребок та два ретушовані відщепи (рис. 10, 5, 7). Скребок низької форми сформований на відщепі досить недбалим обрубувальним ретушуванням (рис. 10, 8). Більшість виробів виготовлено з житомирського кременю сірого та жовтавого кольору з вапняковою кіркою. Не зважаючи на те, що нуклеуси представлені виключно одноплощадковими типами, біповздовжне зняття досить активно використовувалось мешканцями пам'ятки, що фіксується за характером фасеток на виробах. На багатьох екземплярах наявні сліди перебування у вогні. Наявність двох нуклеусів торцевого зняття зближує місцезнаходження Сущанка II з попереднім комплексом. Враховуючи знаходження пізньопалеолітичних матеріалів на сусідніх мисових підвищеннях як на правому березі Ірпеня (Сущанка III), так і на лівому (Корнин II), скоріш за все маемо справу з вузлом пізньопалеолітичних стоянок (рис. 5, 12—13) [Шидловський, Опанасюк, Хоптинець, 2008, с. 88, 91—95].

Не зважаючи на відсутність в колекціях з пам'яток мікроінвентарю, за характером первинної обробки, комплекс знаходить певні аналогії з Фастівською стоянкою, що розташована на протилежному боці вододільного плато між Ірпенем та Унавою у 18 км на схід. Так, серед нуклеусів з Фастівської стоянки, значна частина представлена торцевими на уламках та морозних відколах кременю (рис. 7, 10—15) [Нужний, 2001, с. 20, рис. 1, 9—10, 12]. Скребки Фастівської стоянки також виготовлені як на пластинах, так і на відщепах (рис. 7, 2—6).

Яхни. Місцезнаходження виявлено у 2003 р. за північною околицею с. Яхни на мису, утвореному двома витоками правого берега р. Суботі [Лысенко, Гаскевич, Лысенко, Шидловский, 2005, с. 205—206]. Серед підйомного матеріалу виявлено вироби пізньопалеолітичного характеру — призматична біповздовжня

пластина та «пірнаючий скол», що зняв більшу частину двоплощадкового призматичного нуклеуса (рис. 5, 9—10). На протилежному березі Суботі, навпроти першого місцезнаходження, також виявлено кінцевий скребок на реберчастому сколі, робочий край якого сформовано ламелярним ретушуванням (рис. 5, 11) [Лысенко, Шидловский, Литвинова 2009, с. 213—214].

Всі вироби виготовлено з світло-сірого з білястими включеннями кременю та вкриті світлою патиною. Техніка розколювання характеризується використанням зустрічного сколювання, характерними прийомами є редукція карнизу та підправка площинки нуклеуса. Впадає у вічі певна мікролітичність у виконанні нуклеусів та значна їхня спрацьованість (рис. 5, 9, 11). Загалом, такі характеристики цілком характерні для епіграветських пам'яток Середнього Подніпров'я, де відчувається певний дефіцит крем'яної сировини.

Висновки. Таким чином, в результаті тривалого вивчення пізнього палеоліту на території Київського Правобережжя низкою вітчизняних дослідників, було виявлено та досліджено ряд пам'яток, що безумовно представляють значний інтерес і стануть основою для створення схеми розвитку давньої культури в регіоні. Попередні результати дослідження свідчать про своєрідність кожного комплексу як з точки зору технології виробництва, так і за типологічно-статистичними показниками, що відбиває як культурно-хронологічну, так і господарську, функціональну специфіку кожної пам'ятки.

Найбільш архайчним комплексом Київського Правобережжя виглядає матеріал з Караваєвих Дач, що знаходить аналогії серед ранньограветських пам'яток Побужжя та Подністров'я. Більш розвинений етап пізнього палеоліту представлений матеріалами обох шарів Кирилівської стоянки, які виявляють подібність з східнограветськими стоянками, що датуються приблизно 19 тис. р. тому, і демонструють переходний етап до епіграветських комплексів, які поширюються в Східній Європі 18—12 тис. р. тому. Можливо, що до граветського шляху розвитку відноситься і стоянка в парку «Олександрія».

Переважна більшість пам'яток (Фастівська, Сущанка, Велика Бугаївка, Яхни) впевнено відноситься до епіграветської традиції. Значну подібність за багатьма показниками виявляють Фастів та Сущанківський комплекс. Велика Бугаївка, з огляду на наявність низької трапеції, демонструє фінальний етап епігравету Київського Правобережжя.

На основі вивчення поширення плейстоценової фауни на пізньопалеолітичних стоянках, М.І. Гладких відносить Середнє Подніпров'я до мамонтового варіанту господарсько-культурного типу прильдовикових мисливців-збирачів [Гладких, 1971; 19776, с. 113—114]. Faуністичні рештки цієї тварини виявлені на таких

пам'ятках, як Кирилівська, «Олександрія», Фастівська, Велика Бугаївка та поблизу Караваєвих Дач. Слід відмітити, що Київське Правобережжя досить багате і на палеонтологічні знахідки кісток мамонта — Гатне, Білогородка, Обухів, Копачів та ін. [Шидловський, Кобець, 2006, с. 385—388; Рековець, Несин, 2009, с. 74—77]. Необхідно відмітити, що розвиток пізньопалеолітичної культури на території Київського Правобережжя відбувався на тлі безпосереднього впливу природних чинників, серед яких необхідно відмітити орієнтацію на добування мамонта, який являвся фоновим видом плейстоценової фауни з однієї сторони та відсутність покладів якісної кременевої сировини, з іншої, що безумовно впливало на характер матеріальної культури мисливських колективів.

Амирханов Х.А. Стоянка Зарайск А: характеристика объектов третьего культурного слоя // Исследования палеолита в Зарайске. — М., 2009. — С. 15—35.

Борисковский П.И. Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. — 1953. — № 40. — 463 с. Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. — М.; Л.: Наука, 1964. — Вып. А 1—5. — 56 с.

Ветров Д.О. Нарис історії дослідження пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. — Київ; Фастів, 2005. — С. 19—30.

Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий. Методика микро-макроанализа древних орудий труда. Ч. 2: Археологические изыскания. — 1997. — Вып. 44. — 198 с.

Гладких М.І. Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї // УГЖ. — 1971. — № 10. — С. 99—102.

Гладких М.І. Палеолітичне місцевознаходження Караваєві Дачі у Києві // Археологія. — 1972. — № 7. — С. 84—87.

Гладких М.І. К вопросу о разграничении хозяйствственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека: К X Конгр. ИНКВА (Великобритания, 1977). — М., 1977а. — С. 112—117.

Гладких М.І. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. — Л., 1977б. — С. 137—143.

Гладких М.І. Исторична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України). — К.: НМК ВО, 1991. — 48 с.

Горелик А.Ф. Культурные различия в материалах рогаликско-передельской группы синхронных стоянок финального палеолита (Луганская обл.) // АА. — 1996. — № 5. — С. 209—218.

Горелик А.Ф., Выборный Ю.В. Некоторые итоги изучения финальнопалеолитической стоянки Передельское 1 (Юго-Восточная Украина) // АА. — 2000. — № 9. — С. 159—174.

Дворянинов С.А. О типах древнейших трапециевидных микролитов на юге Украины // Орудия каменного века. — К., 1978. — С. 32—35.

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. — К.: Изд-во АН УССР, 1953. — 663 с.

Залізняк Л.Л. Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 11—20.

Залізняк Л.Л., Ветров Д.О., Хоптинець І.М. Дослідження граветської стоянки Троянове 4 у 2008, 2009 рр. // Кам'яна доба України. — 2010. — Вип. 13. — С. 138—158.

Іванов Ф. Розкопини і знахідки // Радянська Нива. — 1928, 25 жовтня. — № 119 (329).

Коен В.Ю. Шан-кобинская культура (к проблеме хронологии и периодизации инального палеолита горного Крыма) // АА. — 1994. — № 3. — С. 245—260.

Колеснікова В.А. Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. — К.: КОРВІН ПРЕСС, 2007. — 192 с.

Лев С.Ю. Каменный инвентарь Зарайской стоянки // Исследования палеолита в Зарайске. — М., 2009. — С. 37—185.

Лысенко С.Д., Гаскевич Д.Л., Лысенко С.С., Шидловский П.С. Разведки в Фастовском районе в 2004 г. // АДУ 2003—2004 рр. — 2005. — Вип. 7. — С. 203—206.

Лысенко С.Д., Шидловский П.С., Литвинова Л.В. Исследования периферии Малополовецкого археологического комплекса в 2007 г. // АДУ 2006—2007 рр. — 2009. — С. 212—216.

Манько В.А. Проблемы финального палеолита юга Украины // С.Н. Бибиков и первобытная археология. — СПб, 2009. — С. 151—164.

Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітичні пам'ятки південної Київщини та їх сезонна і господарська специфіка // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони. Науково-інформаційний бюлєтень Прес-музей. — Фастів, 2001. — № 10—11. — С. 20—29.

Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. Удосконалення зброї первісних мисливців. — К.: КНТ, 2008. — 308 с.

Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. — Херсон, 1991. — 201 с.

Підоплічка І.Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. — 1949. — Т. I, вип. I. — 36 с.

Прядко Д.Ю. Історія досліджень пам'яток пізнього палеоліту правобережжя Київського Подніпров'я // Дні науки історичного факультету: М-ли IV Міжнар. наук. конф. молодих учених, присвяч. 20-річчю Незалежності України. — 2011а. — Вип. IV. — С. 12—14.

Прядко Д.Ю. Дослідження пізньопалеолітичної пам'ятки на території дендропарку «Олександрія» (Біла Церква) — у контексті нових матеріалів // Археологія: спадок віків: М-ли Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених. — К., 2011б. — С. 35—37.

Радієвська Т.М., Біленко М.М. Перший археологічний досвід В.В. Хвойки // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки: М-ли наук.-практич. конф. Київ. обл. археол. музею. — Трипілля, 2010. — С. 97—104.

Рековець Л.И., Несин В.А. Новая стоянка людей позднего палеолита у села Копачив на Украине // Vita Antiqua. — 2009. — № 7—8. — С. 74—77.

Рудинський М. Коротке звідомлення за працю Білоцерківської групи південної експедиції Київської Облаштування. 13/VIII-13/IX — 1933 р. / НА ІА НАН України. — 1933. — Ф. 30, А/р № 57. — 7 стор.

Рудинський М. Наслідки дослідчого сезону 1933 р. в галузі вивчення палеоліту в межах УРСР / НА ІА НАН України. — 1934. — Ф. 30, № 56.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена

- (с комментариями и иллюстрациями). — К.: ІАУ, 2008. — 160 с.
- Хоптинець І., Шидловський П. Розкопки пізньопалеолітичної стоянки Великий Дивлин I (скупчення Е) // Археологія: спадок віків: М-ли Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених. — К., 2011. — С. 28—34.
- Шидловський П.С., Кобець В.Д. Нові знахідки пізньооплайстоценової фауни в Середньому Подніпров'ї // АДУ 2004—2005 pp. — 2006. — Вип. 8. — С. 385—388.
- Шидловський П.С., Опанасюк А.М., Хоптинець І. М. Нові знахідки палеолітичної доби на Житомирщині // Дослідження первісної археології в Україні (до 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль): М-ли міжнар. наук. конф. «Радомишль та його історія» (3—4 жовтня 2006 р.). — К., 2008. — С. 86—95.
- Шидловський П.С., Хоптинець І.М. Пізньопалеолітичний комплекс Великий Дивлин на півночі Житомирщини // Кам'яна доба України. — 2010. — Вип. 13. — С. 179—198.
- Шовкопляс И.Г. Фастовская позднепалеолитическая стоянка. Предварительное сообщение для печати / НА ІА НАН України. — 1954/6а. — ФЕ, № 2168.
- Шовкопляс И.Г. Палеолитическая экспедиция 1954 г. // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 5. — С. 3—12.
- Шовкопляс И.Г. Пізній палеоліт // Археологія Української РСР. — К., 1971. — С. 39—64.
- Шовкопляс И.Г. Найдавніші пам'ятки Києва // Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Київщини: Тез. доп. І наук.-практ. обл. конф., присвяч. 140-річчю з дня народж. В.В. Хвойки. — К., 1991. — С. 103—107.
- Шовкопляс И. Фастовская позднепалеолитическая стоянка // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони. Науково-інформаційний бюллетень Прес-музей. — Фастів, 2001. — № 10—11. — С. 18—19.
- Яковлеа Л. Нові дані про археологічні колекції В. Хвойки з Кирилівської стоянки // АНТ. Вісник археології, мистецтва, культури. — 2000. — № 4—6. — С. 96. *Nuzhnyy Dmytro. The Epigravettian variability of the middle Dnieper river basin // Дослідження первісної археології в Україні (до 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль): М-ли міжнар. наук. конф. «Радомишль та його історія» (3—4 жовтня 2006 р.). — К., 2008. — С. 96—134.*
- Soffer O. The Upper Paleolithic of Central Russian Plain. — Orlando, 1985. — 539 p.

П. С. Шидловський, Д. Ю. Прядко

ПОЗДНИЙ ПАЛЕОЛИТ КИЕВСКОГО ПРАВОБЕРЕЖЬЯ

В статье рассматриваются позднепалеолитические памятники расположенные на территории Киевского плато. Материалы стоянок, исследовавшихся с кон. XIX ст. разными учеными, требуют современного анализа в свете новых данных с целью создания культурно-хронологической схемы развития региона в позднепалеолитическую эпоху.

P. S. Shydlovskyi, D. Yu. Prядко

UPPER PALAEOLITHIC OF KYIV-DNIEPER RIGHT BANK REGION

The article considers the Upper Palaeolithic sites situated on the Kyiv Plato territory. Materials from sites that are investigating since the end of XIX c. by different scientists need to have contemporary analysis. A new data about Upper Palaeolithic makes us possible to create chronological scheme of human culture developing of region.

B. Г. Пазинич, В. В. Степук, В. В. Манюк
(Київ)

НОВЕЙШИЕ ДАННЫЕ О ВОЗРАСТЕ КОДАКСКОЙ ПОГРЕБЕННОЙ ПОЧВЫ И ДНЕПРОВСКОГО ВАЛУННОГО СУГЛИНКА (к проблеме стратиграфии верхнего плейстоцена)

После результатов исследования последниковых поводков в бассейне Днепра возникла необходимость в определении возраста позднеплейстоценовых образований, в том числе и кодакской погребенной почвы. Датирование образца из балки Сажавки показало, что ее возраст равен 37600 ± 2000 лет (Ki-17088).

Ключевые слова: кодакская погребенная почва; валунный суглинок; абсолютный возраст.

Кодакская погребенная почва в силу значительного распространения, считается одним из основных стратиграфических реперов Украины (в западной части ее аналогом считается коршевская почва). Ее возраст, определенный ТЛ-методом колеблется в интервале 260—150 тыс. лет. В тоже время, Н. Герасименко относит ее к более молодым образованиям, отведя для него (без наличия лабораторных датировок) временной интервал 130—110 тыс. лет т. н. [Герасименко, 2004]. По результатам Н. Барщевского, ее возраст лежит в интервале 175—130 тыс. лет т. н. [Барщевский, 1989]. Практически этих же значений придерживался и И. Мельничук [Мельничук, 2004]. В. Шовкопляс и другие авторы [Шовкопляс, 1989; 2007] считают, что возраст кодакской почвы есть значительно древнее, и сформировалась она 260—200 тыс. лет т. н.

Как видно, налицо одна из важнейших проблем стратиграфии антропогена Украины и не только ее, что и обусловило актуальность проведения новых радиоуглеродных датировок, полученных авторами этого сообщения летом 2011 года. Сомнения в правильности определений, указанных выше, возникли после датировок рассеянного в валунном суглинке¹

органического вещества² [Пазинич и др., 2010] и определений возраста целостных фаунистических останков, погребенных под отторженцами и в валунном суглинке [Пазинич, Серебряков, 2010]. Оказалось, что возраст рассеянной в валунном суглинке органики составляет всего 52—56 тыс. лет, а возраст фаунистических останков (кости, древесина) не превышает 47—48 тыс. лет, что соответствует времени образования толщи валунных суглинков. Необходимо отметить, что возраст, линз почвы, включенных в валунный суглинок, на северной окраине Вышгорода (рис. 1) и останков корневищ из косослоистой песчаной толщи на южной окраине оказался старше валунного суглинка, не менее чем на 2 тыс. лет. Соответственно, они равны 49000 ± 800 и 49400 ± 600 лет, Приблизительно этот же возраст имеет и нижняя ископаемая почва в с. Вишенки (левый берег Днепра 15 км ниже Киева). Здесь ее возраст оказался старшим — 47 тыс. лет³.

Возрастные различия между валунным суглинком, включенными в него органическими останками и почвами имеют вполне удовлетворительное объяснение. Суглинок, который на продолжении нескольких тысяч или десятков тысяч лет накапливался в послеледниковых озерах, одновременно аккумулировал в себе и органическое вещество. После прорыва озер водный поток сметал и перемалывал более молодую органику, которая, перемешалась с ранее накопленной органикой, что дает усредненный возраст суглинка 52—56 тыс. лет. Та часть

2. По данным Н. Барщевского в валунном суглинке содержится до 0,7 % гумуса [1989].

3. В связи с критической массой пробы почвы не была определена ошибка измерения.

1. Валунный суглинок традиционно считался днепровской мореной.

Рис. 1. Чередование валунного суглинка с линзами погребенной почвы

органики, которая не была рассеяна в пульпе, и сохранилась в виде отдельных фрагментов, показывает возраст на 5—9 тыс. лет меньший. Почвы, которые сохранились в виде цельных фрагментов, также показывают возраст меньше от валунных суглинков, но за счет эффекта интеграции — несколько больший, чем у органических останков.

Естественно, что эти результаты сразу же поставили вопрос и о возрасте таких реперов последнепровского времени как кодакская, мезенская и микулинская погребенные почвы¹. Первым был определен возраст кодакской почвы из балки Сажавки (точка отбора пробы показана на рис. 2). По результатам радиоуглеродного анализа он составил 37600 ± 2000 лет (Ki-17088).

Нет сомнения, что после сравнения C^{14} и ТЛ датировок, первым впечатлением будет не восприятие полученного результата. Но давайте обратимся к известным, но как бы забытым (возможно умышленно), фактам. Еще в 1938 г. Ф. Левицкий [1971] во время археологических изысканий в балке Сажавке (Старые Кодаки) сделал значительную по размерам зачистку стенки, зарисовка которой приведена на рис. 3. Описание стенки было выполнено Л. Лепикашом [1935], в соответствии с которым, лессовая толща, перекрывающая слой с палеонтологическими и археологическими находками (слой датируется днепровским периодом), разбит погребенными почвами. Таким образом, из условий залегания видно, что находки синхронны днепровскому периоду. Перемещенный археологический инвентарь был отнесен мусье [Левицкий, 1971], а их возраст составляет 100—35 тыс. лет. Это противоречит ее корреляции даже с наиболее молодым опре-

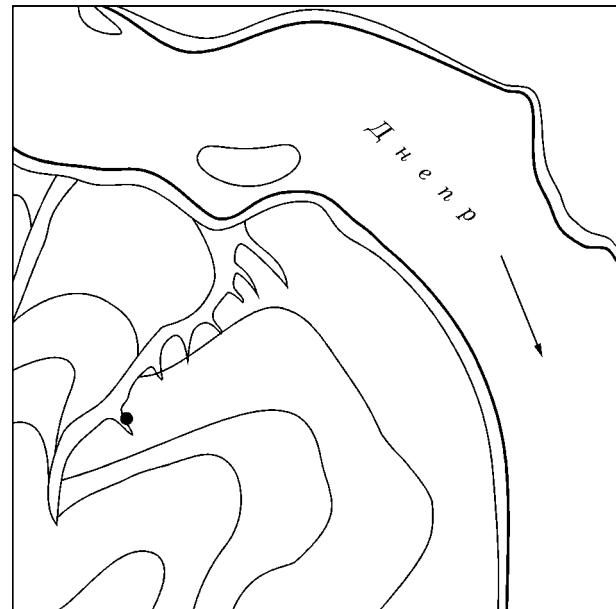

Рис. 2. Фрагмент топографической карты участка балки Сажавки с указанием точки отбора пробы

делением периода днепровского оледенения — 180—130 тыс. лет т. н. [Герасименко, 2004]. Аналогичный, по геологическому содержанию, разрез можно также найти в работе В. Громова [1948]. Собственно, показанные на обоих профилях возрастные соотношения соответствуют верхнепалеолитическому комплексу В. Громова. Этих же принципов стратиграфического расчленения до внедрения методов абсолютных датировок (примерно до середины 1970-х гг.) придерживались большинство геологов и археологов [Калечиц, 1984]. Но есть случаи, когда эти принципы были использованы значительно позже. Так, например, Н. Барщевский [1989], описывая палеонтологические находки в толще днепровской морены² в районе Киева, отнес их к этому комплексу.

Исключительно важным критерием для перехода от относительного возраста геологических объектов и содержащихся в них находок к абсолютному возрасту оказались результаты коллагеновых датировок фауны из балки Сажавки, полученные И. Пидопличком еще 1952 г. [Пидопличко, 1952]. Как известно, датировки И. Пидопличко выражались в условных единицах, но, как было установлено несколько позже, его результаты легко пересчитываются в абсолютные значения с коэффициентом 50 лет одна у. е. [Малеева, 1967]. После пересчета возраст костных останков из балки оказался не старше 38 тыс. лет. С этой датой практически идеально согласуется возраст кодакской почвы, полученный методом C^{14} .

1. Пространственно датировки, и, естественно, сделанные в данной работе выводы, относятся только к территории распространения валунного суглинка, т. е. к днепровскому ледовому языку.

2. В целом присутствие в морене, совместно с валунами, палеонтолого-археологических находок, линз, катунов и вкраплений почвы выглядит достаточно странными для отложений ледникового комплекса.

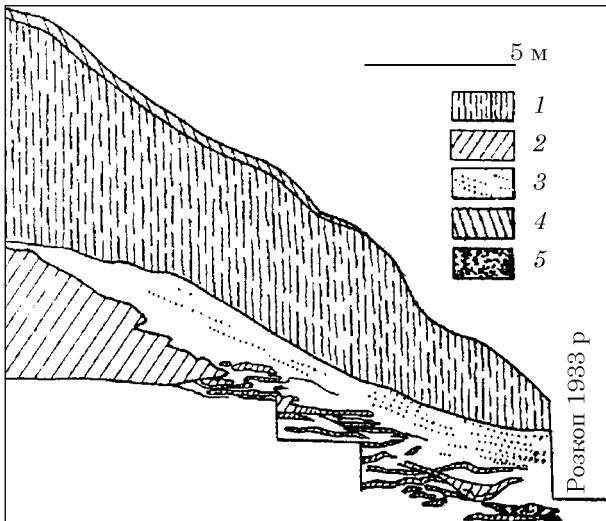

Рис. 3. Разрез левого склона балки Сажавки (работы И.Ф. Левицкого) в местонахождении Кодак: 1 — лесс; 2 — красно-бурые глины; 3 — серо-зеленые пески; 4 — современная почва; 5 — жорства с примесью каолина

Если обратиться к анализу причин, которые лежат в основе таких значительных расхождений между коллагеновым и радиоуглеродным методами, с одной стороны, и термolumинесцентным методом, с другой, то главной причиной необходимо назвать — внедрение термolumинесцентного метода без надлежащей апробации. Фактически он был внедрен, имея в основе только теоретические выкладки. Кроме того, отбор проб не мог гарантировать главного условия метода — экспозиция в дневном свете. Это условия могло быть нарушенным при перемещении материала в темное время суток или при перемещении в мутном потоке.

Нельзя сказать, что эта проблема возникла только сегодня. Если внимательно проанализировать первое фундаментальное обобщение по использованию методов абсолютных датировок [Зубаков, 1974], то противоречия между радиоуглеродным и термolumинесцентным методами отчетливо видно из таблицы 7 из упомянутой работы, в которой приведены возраст осадков, относимых к микулинскому межледниковью. К сожалению, авторы тогда нашли оригинальный способ объяснения, объявив, что данные радиоуглеродные датировки сомнительные («омоложенные»). Метод оригинальный, потому, что не требует доказательств, «омоложенные» и все. Напиши «неправильные, некорректные», тогда необходимо было бы доказывать почему.

Фактически, только сегодня, проблема сопоставления результатов датировок различными методами привлекла к себе внимание. Наиболее информационно насыщенной в плане сопоставление результатов датировок различными методами представляется работа волгоградского археолога П. Нехорошева [2009].

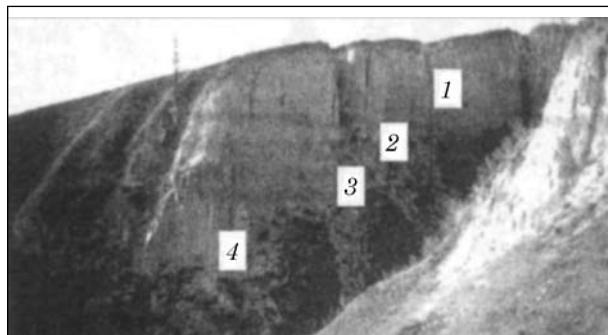

Рис. 4. Общий вид обнажения в верховьях оврага в Ст. Безрадычах (по: [Герасименко, 2001]): 1 — лесс бугского времени; 2 — витачевская почва; 3 — прилукско-кодакская почвы; 4 — толща днепровского периода

Изучая палеолитическую стоянку «Шлях» (Волгоградская область), им был выполнены комплекс радиоуглеродного, термolumинесцентного и палеомагнитного определения абсолютного возраста по девяти культурным горизонтам (вместе с подгоризонтами 14). Причем, термolumинесцентное датирование выполнялось в двух лабораториях, различными методами отбора проб и их обработки. Сопоставление показало, что приблизительно до 30 тыс. лет возраст образцов, определенный термolumинесцентным методом несколько меньше, чем возраст определенный радиоуглеродным методом. После этого ситуация резко меняется. Термolumинесцентный возраст становится больше возраста, определенного радиоуглеродным методом. Коэффициент изменяется от 2 до 5 (при возрасте 200 тыс. лет, по TL-методу). Результаты подобного анализа разрозненных опубликованных материалов, выполненного авторами, полностью согласуется с выводами П. Нехорошева.

Таким образом, исходя из результатов П. Нехорошева, мы можем, путем деления TL-возраста на коэффициент 5, получить возраст кодакской почвы: немногим более 30 тыс. лет (перерасчет из М. Барщевского [1989]), 40—50 тыс. лет (перерасчет из В. Шелкопляса [1986; 2007]). В среднем это и даст приблизительно 40 тыс. лет. Пересчет более молодых определений возраста кодакской почвы, которые не содержат абсолютных датировок [Герасименко, 2004] не имеет смысла.

С целью практической проверки достоверности полученных датировок кодакской почвы, было обследовано обнажение в верховьях небольшого оврага на северной окраине с. Старые Безрадычи (20 км южнее Киева), в котором предыдущими исследованиями был выделен широкий спектр почв, начиная с кодакской, которая лежит на валунном суглинке (бывшая днепровская морена) [Герасименко, 2001]. Стратиграфия стенки оврага показана на рис. 4.

С этого обнажения для определения абсолютного возраста радиоуглеродным методом были отобраны образцы Кодацкой почвы и валунного суглинка. Поскольку в 2008—2010 гг. были сделаны пять датировок валунного суглинка методом C^{14} , в соответствии с которыми его возраст не превышает 56 тыс. лет [Пазинич и др., 2010], было принято решение первым сделать анализ образца валунного суглинка. С одной стороны, это было вызвано необходимости расширения базы данных. С другой стороны, поскольку он лежит ниже кодакской почвы, то при любых значениях (в пределах 60 тыс. лет) ее возраст будет несколько меньшим. В случае, если возраст образца валунного суглинка превысил бы 60 тыс. лет, то был бы определен возраст кодакской почвы. Поскольку возраст суглинка оказался равным 47000 ± 1500 (Ki-17097), потребность в этом отпала.

В завершение приведем данные сравнения датировок коршевского почвенного комплекса, выполненных TL и OSL-методами. Эти материалы были изложены в работе [Fedorowicz, Lanczot, Boguskyj, 2007]. В 2004 г. S. Fedorowicz TL-методом определил ее возраст, который оказался в интервале 183—162 тыс. лет. Но еще в 2000 г. A. Bluszcz [Fedorowicz, Lanczot, Boguskyj, 2007] OSL-методом установил, что ее возраст равен $38,2 \pm 1,5$ тыс. лет. Напомним, что определенный нами возраст кодакской почвы составил $37,6 \pm 2,0$ тыс. лет. Близость возрастов полученных двумя различными методами, в различное время и в различных регионах, позволяет считать данные OSL-датирования независимым подтверждением изложенной в данной статье концепции.

Результаты последних датировок наиболее древних слоев стоянки Костенки дают все основания говорить о синхронности почвы, сформировавшейся еще до заселения этой территории с Кодацкой почвой. По последним датировкам (метод C^{14}) ее возраст 37240 ± 400 ч 34550 ± 400 лет [Величко и др., 2009]. Почва (как и в балке Сажавке и в с. Старые Безрадычи) перекрыта толщей осадков [Дорохова, Холмовой, 2009]. Что указывает на схожесть истории развития долин Днепра и Дона.

Относительно необходимости пересмотра геохронологии этого периода геологической истории, высказался и П. Нехорошев [2009]. Сопоставляя возраст археологических находок, привязанных к Витачевскому комплексу, с полученными датами он предполагает, что его интервал может быть не в пределе 55—27 тыс. лет BP¹, а в пределе 39—27 тыс. лет BP.

1. По И. Мельничукку — 6050 тыс. лет BP [2004].

ВЫВОДЫ

1. Приведенные результаты свидетельствуют о необходимости существенного пересмотра современных представлений о развитии природы в антропогене. В частности, это касается пересмотра данных о возрасте, по крайней мере, двух стратиграфических комплексов, которые рассматриваются в данном сообщении.

2. Однако, неоднократное обнародование результатов комплексного применения методов географических исследований с традиционными палеогеографическими, геологическими, геоморфологическими, гидрологическими, ландшафтными исследованиями, которые являются следствием продолжительных полевых исследований и огромного практического опыта ведущего автора этого сообщения, к сожалению, не вызвало понимания и адекватной реакции коллег-геологов, палеогеографов, геоморфологов в Украине. Более того, в течение последнего десятилетия публикаций В. Пазинича не появилось ни одной публикации по поводу проблем, поднятых автором, и этот информационный бойкот и научный вакуум выглядит как дань амбициям украинским исследователям природы антропогена, либо значительным сомнениям в части существующих методик палеогеографических исследований.

Величко А.А., Писарева В.В., Седов С.Н., Синицын А.А., Тимирова С.Н. Палеогеография стоянки Костенки 14 (Маркина гора) // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2009. — № 4 (40). — С. 35—50.

Геохронология СССР; т. 3: Новейший этап. — Л.: Наука, 1974. — 359 с.

Герасименко Н.П. Розвиток ландшафтів четвертинного періоду на Україні: Автореф. дис. ... д-ра геогр. наук: 11.00.04 / ІГ НАН України. — К., 2004. — 24 с.

Громов В.И. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР // Тр. ИГН АН СССР. — 1948. — Вып. 64: геол. сер. — № 317. — 521 с.

Дорохова Е.Н., Холмовой Г.В. О ритмичности строения склоновых отложений правобережья Дона по разрезу стоянки Костенки 14 // Вестн. ВГУ, серия: геология. — 2009. — № 2. — С. 85—92.

Калечич Е.Г. Первоначальное заселение территории Белоруссии. — Минск, Наука и техника, 1984. — 159 с.

Лепікаш Л.А. Записка про геологічні умови знахідки давнього палеоліту в околицях с. Ст. Кодак на Дніпрі // Четвертинний період. — 1935. — Вип. 10. — С. 38—46.

Малеева А.Г. История фауны грызунов и природного очага чумы северо-западного Прикаспия в позднем антропогене: Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. — Свердловск, 1967. — 17 с.

Нехорошев П.Е. Конец среднего палеолита на Русской равнине в свете материалов стоянки Шлях // АА. — 2009. — № 20. — С. 111—129.

Пазинич В., Галаган О., Пазинич Н. До протиріч у датуванні дніпровської «морені» // Фізична географія та геоморфологія. — 2010. — № 59. — С. 144—148.

Пазинич В.Г. Стратиграфія Кирилівської верхньопалеолітичної стоянки та особливості будови долини Дніпра в околицях Києва // Фізична географія та геоморфологія. — 2010. — № 60. — С. 145—161.

Пазинич В.Г., Серебряков В.Л. Результати радіовуглецевого датування похованого ґрунту з Ярошівського гранітного кар'єру. // Фізична географія та геоморфологія. — 2010. — № 61. — С. 262—263.

Пидопличко І.Г. Новый метод определения геологического возраста ископаемых костей четвертичной системы. — К.: Изд-во АН УССР, 1952. — Отд. вып. — 90 с.

Смирнов С.В. Палеоліт Дніпровського надпоріжжя. — К.: Наук. думка, 1973. — 172 с.

Стахієв М.П., Івакін В.В., Бородіна О.В., Бердник А.Г. Прояви екзогенного метаморфізму в Горішньо-Плавненсько-Лавриківському залізорудному кар'єрі // Фізична географія та геоморфологія. — 2010. — № 59. — С. 175—176.

Шелкопляс В.Н., Гожик П.Ф., Христофорова Т.Ф. и др. Антропогенные отложения Украины. — К.: Наук. думка, 1986. — 152 с.

Fedorowicz S., Lanczot M., Boguckij A. Wiek TL osadow ocieplienia Korszewskiego (Lubelskiego) i czas jego trwania na podstawie profili Halicz I Welykyj Hlyboczuk // М-ли XIV укр.-поль. семінару «Проблеми середньоплестоценового інтерстадіалу» (Луцьк, 12—16.09.2007). — Львів, 2007. — С. 68—78.

Gerasimchenko N. Stari Bezradychi section // The Ukraine Quaternary explored: the middle and upper Pleistocene

of the middle Dnieper area and its importance for East-West European correlation (9—14 September 2001). — Keiv, 2001. — P. 13—19.

В. Г. Пазинич, В. В. Стецюк,
В. В. Манюк

НОВІТНІ ДАНІ ПРО ВІК КОДАЦЬКОГО ПОХОВАНОГО ҐРУНТУ ТА ДНІПРОВСЬКОГО ВАЛУННОГО СУГЛИНКУ (до проблеми стратиграфії верхнього плейстоцену)

Після результатів досліджень польських повеней у басейні Дніпра виникла потреба у визначені віку верхньоплестоценових утворень, в тому числі і кодацького похованого ґрунту. Датування зразку з балки Сажавки показало, що його вік становить 37600 ± 2000 років (Ki-17088).

V. G. Pazynych, V. V. Stecruk,
V. V. Manjuk

A NEW FINDING ON THE KODAK SOIL AND DNIPRO'S TILL AGES (TO THE PROBLEM OF THE UPPER PLEISTOCENE STRATIGRAPHY)

When the prospecting of the superfloods in the Dnipro basin was compete the problem of the ages of the upper Pleistocene units was arouse. Dating of the sample from Sazavka's gully show its age are 37600 ± 2000 years (Ki-17088).

Л. А. Яковлева

(Київ)

ПРИКРАСИ ІЗ МУШЕЛЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ СИМВОЛІКО-ЗНАКОВОЇ СИСТЕМИ ОЗДОБЛЕННЯ ОДЕЖІ ТА ТІЛА (за даними поселень і стоянок пізньої доби верхнього палеоліту України)

У верхньому палеоліті оригінальність і варіативність форми природної орнаментації і кольору черепашок була помічена і оцінена та широко використовувалася для прикраси одягу і тіла разом з культурними групами населення.

На території України присутність певних видів черепашок на ряді поселень і стоянок свідчить про різні джерела їх збору по берегах річок, озер, лиманів, узбережжям Чорноморського басейну, із викопних відкладів міоцену Волині, Поділля, Південної України.

Жорсткий селективний відбір певних видів черепашок різного походження (з віддалених природних місцезнаходжень), найбільш ймовірно, відбиває своєрідність культурних традицій і розвиток зв'язків населення суміжних територій.

Нерівномірний і вибірковий розподіл у культурному шарі поселень і стоянок певних видів прикрас з черепашок, підкріплювані таким самим розподілом інших типів прикрас з бивня, каменю, бурштину, зубів тварин, — і порівнянне з індивідуальним набором прикрас одягу та тіла людей за даними європейських поховань, — відображає функціонування символіко-знакової системи, несе в собі інформацію про різних членів групи, склад групи, її внутрішні і зовнішні зв'язки і контакти з групами суміжних мисливських територій.

Ключові слова: прикраси, мушлі, знакова система, верхній палеоліт, зв'язки, символіка.

МУШЛЯ ЯК ПРИКРАСА

Найдавніше використання мушель як елементу декору пояснюється насамперед оригінальністю та варіативністю їхніх природних форм і кольору. Завдяки цьому вони мали особливу привабливість, доповнену символіко-знаковими аспектами, що забезпечувало їх широке використання для оздоблення одягу й тіла. У різних груп населення пізньої доби

верхнього палеоліту України селективний відбір мушель визначався культурними традиціями, наявністю відповідних видів молюсків на мисливських територіях та контактами населення (рис. 1). Пріоритет надавали молюскам невеликих розмірів. Особливо привабливими були ті, які мали видовжені конусоподібні, або округлі та овальні форми, із гладкими, або рельєфними поверхнями. Серед молюсків згаданих форм доволі часто використовувались мушлі, зовнішня поверхня яких мала виразне природне орнаментальне оздоблення. Своєрідний природний орнамент та колір особливим чином підкреслювали декоративний характер мушель, їх естетичну властивість, получаючи їх певним чином до широкого загального кола предметів із рукотворним (графічним та розписним) геометричним оздобленням.

Для виготовлення прикрас із мушель об'ємних видовжених конусоподібних форм, із опуклими витками спіралі, які звужуються до гострого краю — на їх іншому широкому краю, на останньому витку спіралі, близче до широкого природного отвору, найчастіше прорізали або пропиливали маленький отвір для підвішування. Серед таких мушель із виразною природною орнаментацією найбільш поширеними були мушлі морського походження із узбережжя Чорного моря та із міоценових викопних відкладів — насси (*Nassa*), церити (*Cerithium*) та букцинуми (*Buccinum*). На мушлях об'ємних округлоподібних або овалоподібних форм, отвір також прорізали або пропиливали на останньому витку широкої спіралі, близче до широкого природного отвору молюску. Прісноводні мініатюрні яскраві теодокси (*Theodoxus fluviatilis*) є одним із найбільш презентативних прикладів таких прикрас. Із

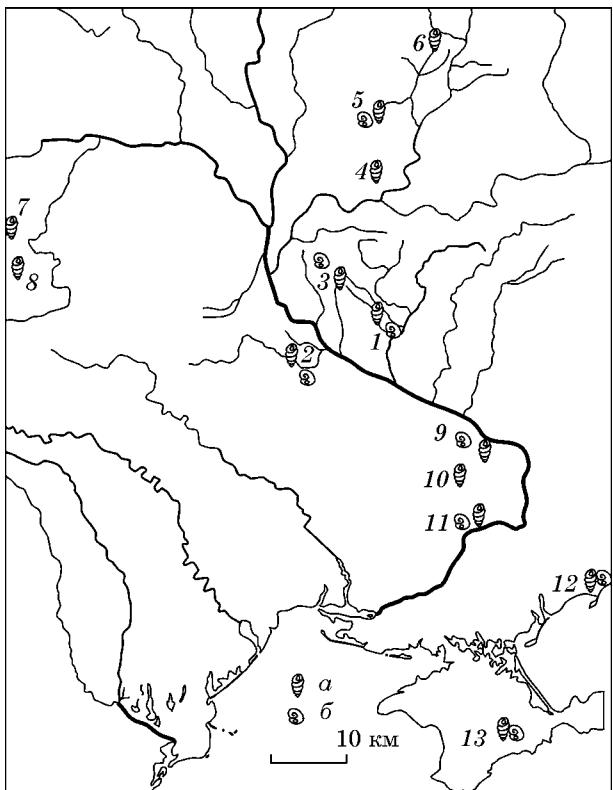

Рис. 1. Карта поселень і стоянок пізньої доби верхнього палеоліту України та сумісних територій верхнього Дніпра Росії: 1 — Гінці, 2 — Межиріч, 3 — Семенівка 2 і 3, 4 — Мізин, 5 — Юдиново, 6 — Тимоновка, 7 — Городок 2, 8 — Бармаки, 9 — Дубова балка, 10 — Кайстрова балка, 11 — Осокорівка, 12 — Солоне озеро-9, 13 — Буран-Кая. **Умовні позначки:** а — прикраси з морських та викопних мушель, б — прикраси з річкових мушель

двоствулкових молюсків, округлих або овальних форм, для виготовлення прикрас, як правило, використовувалась одна стулка, на звуженому краю якої розміщався штучний отвір (*Cardium sp.*, *Pectunculus*, *Ostrea edulis* Linné).

Таким чином, за допомогою штучного отвору (іноді двох), різні види мушель перетворювались на намистини, які могли бути нанизані на тонку нитку зроблену з волокна рослин чи із сухожилля тварин, або на тонкий шкіряний шнур й утворювали ряди намиста, які використовували як елемент орнаментального декору — нашивали на одяг, головні убори або закріплювали на тілі в різних варіаціях (намисто, кольє, браслети, підвіски).

ПРИОРИТЕТИ ВИБОРУ МУШЕЛЬ ДЛЯ ПРИКРАС

На території України мушлі збиралі на берегах річок, озер, лиманів, узбережжях Чорноморського басейну, або використовували карантгатські викопні відклади Південного берега Криму у регіоні Судака, Керченського півострова, або нижньосарматські викопні відклади Волині, або середньосарматські викопні відклади

Поділля, Волині, Південної України, у Нижньому Подніпров'ї у районі Нікополя. Особливим розмаїттям і багатством морських молюсків відрізняються викопні відклади Південної України, де знаходилася основна частина Сарматського моря [Руденко, 1959, с. 110—113]. Вибіркове використання мушель різного походження відображає пріоритети уподобань людей, своєрідність культурних традицій, розвиток зв'язків населення споріднених мисливських територій.

Вищуканість та варіативність моди, щодо прикрас із мушель відповідних видів різного походження, найбільш виразно проявляється у груп населення, що опанували регіони Верхньої та Середньої Наддніпрянщини та Волині біля 14500 BP ^{14}C AMS [Iakovleva, 2005, p. 26—37; 2006, p. 32—44; 2009, p. 743—748; Яковлева, 2010, с. 35—37]. Прихильність до прикрас із місцевих викопних мушель простежується на волинських стоянках Городок 2 та Бармаки. Мушлі із міоценових відкладів, нижнього та середнього Сармата, доволі інтенсивно збирали мешканці стоянки Бармаки. Їх виходи на денну поверхню гірських порід простежуються за десяток кілометрів на південнь від стоянки. Так, на розкопаній частині стоянки, площею 104 м² було знайдено більше 200 мушель, серед яких переважали мушлі насси: *Nassa (Duplicata) corbiana* d'Orbigny, 1844 та *Nassa supirabile* Kolesnikov, 1932. Мушлі *Gibbula sulcatopodolica* Kolesnikov, 1930 знайдені в значно менший кількості, а стулки мушель *Venerupis (Polititapes) tricuspidis* Eichwald представлені тільки одиничними екземплярами [Пясецький, 1997, с. 159; 2009, с. 142—143]. За домінуючою кількістю мушель насса, більшість з яких мала штучні отвори, висвітлюється інтенсивність їх активного використання, як стабільного елемента прикрас мешканців даної частини стоянки. Водночас, мушлі *Gibbula sulcatopodolica* Kolesnikov, 1930, більшість з яких не мала штучних отворів, ілюструють не тільки їх використання як другого підпорядкованого елементу прикрас, але наявність певних запасів цих мушель в якості сировини. Подальші розкопки цієї ділянки ще раз підтвердили систематичну присутність у культурному шарі цілих викопних мушель, мушель з отворами та їх фрагментів, серед яких домінували мушлі *Dorsanum* sp. Gray, 1847, вельми схожі із насссами, доповнені *Trochidae* sp. d'Orbigny, 1844. Один приклад компактного залягання шести мушель з отворами у культурному шарі ілюструє їх використання як прикрас нанизаних на мотузку або тонкий шнур [Нужний, Пясецький, 2003, с. 59—60]. Продовження розкопок інших ділянок цієї стоянки без сумніву збільшить чисельність і варіативність місцевих викопних міоценових морських сарматських мушель, які є однею із характерних рис декору одяжі та тіла їх мешканців. Ця особливість декору наочно простежується у порівнянні Бармаків із Молодове 5, шар 4, де у незначній кількості використовувались виключно двоствулкові мушлі *Pectunculus*. Одна ціла

стулка мушлі *Pectunculus* мала отвір, від інших мушель *Pectunculus vibralis* залишилися тільки фрагменти [Черниш, 1961, с. 85, 102].

На Верхній і Середній Наддніпрянщині оздоблення мушлями певних видів вирізняється у мешканців Юдиного, Тимоновки 1, Мізина, Гінців, Межиріча, Семенівни 2, 3. Більш того, фіксація місцевознаходження мушель в культурному шарі висвітлює певну варіативність оздоблення в межах одного поселення. Так на Верхній Наддніпрянщині, у Юдиново, в одному житловому господарському комплексі знайдено виключно декілька мушель: одна *Nassa reticulata* з отвором, дві *Theodoxus pallasi* із двома отворами та невизначені дрібні молюски [Поликарпович, 1968, с. 170]. Тоді як, у двох інших великих житлах, розташованих одне біля одного, та на відкритих робочих ділянках біля них, знайдено 54 мушлі різних видів місцевого й немісцевого походження: *Tritia reticulata* (= *Nassa reticulata* Linné), *Theodoxus fluviatilis*, *Cyclope neritea*, *Pisidium amnicum*, *Cerastoderma isthmium* [Абрамова та ін., 1997, с. 133—134]. Однак однозначна перевага надавалась прикрасам із мушель насси *Tritia reticulata* тобто (= *Nassa reticulata* Linné, 1758), які домінують у обох житлах та на відкритих ділянках біля них. Цей приоритетний вид мушлі, в значно меншій кількості, доповнювався мініатюрними теодоксами *Theodoxus fluviatilis*, а три останніх види мушель були представлени тільки одиничними екземплярами. Оскільки розкопки цієї частини поселення тривають, кількість мушель, без сумніву збільшиться. За давниною розкопок в Тимоновці 1, дані щодо визначення прикрас із видів морських мушель *Nassa reticulata* та *Cerithium vulgatum* мають гіпотетичний характер [Городцов, 1935, с. 10, 34; Поликарпович, 1968, с. 170—171].

Особлива прихильність до прикрас із мушель немісцевого походження, виключно видовжених конусоподібних форм, із виразно рельєфним природним орнаментом, простежується у Мізині. Морські мушлі, обраних форм, які могли доставлятись різними шляхами із викопних міоценових відкладів Південної України та узбережжя Причорномор'я, а також із викопних міоценових відкладів Західної України свідчать про чітку селективність їх вибору та особливу важливість їх використання у декорі одягу й тіла мешканців цього поселення. Більше того, імовірно, у Мізині існував певний центр виготовлення прикрас із мушель. На цьому поселенні знайдено 829 екземплярів дев'яти видів, які були залишені на різних етапах їхньої обробки та використання, або як невикористана сировина: *Nassa reticulata* Linné; 1758, *Cerithium vulgatum* Bruguière; 1789, *Cerithium cf. rubiginosum* Eichwald, 1865, *Buccinum corbianum* A. d'Orbigny, 1844, *Buccinum duplicatum* Sowerby, 1832, var. *gradaria* Kolesnikov, 1932; *Buccinum superabile* Kolesnikov, 1932 var. *luxuriosa* Kolesnikov; *Buccinum subspinosum* Sinzov, 1897, *Buccinum cf. opinabile*

Kolesnikov, 1932, *Cardium* sp. Останній вид мушлі був знайдений тільки в одному екземплярі в однієї із викопних мушель сарматського походження *Buccinum* [Руденко, 1959, с. 110—113].

Розподіл мушель на поселенні свідчить, що мешканці першого житлового комплексу використовували, у різних варіаціях оздоблення, всі перелічені види букцинід, насс, церитів. Мешканці інших ділянок поселення у виборі мушель для прикрас, спирались на церити (*Cerithium vulgatum* Bruguière), доповнюючи їх нассами (*Nassa reticulata* Linné) та букцинідами. Всі ці варіації видів у межах поселення підтверджують, що мізинці полюбляли візуально схожі видовжені конусоподібні форми морських мушель із виразною орнаментацією, які були одним із характерних знаково — декоративних елементів їх одягі та тіла, доповнених прикрасами із бивня мамонта.

Аналіз даних розкопок, щодо розподілу мушель на поселенні, висвітлює не тільки їх хатичне місцеположення в шарі, але й мушлі знайдені разом, із аналогічною орієнтацією їх штучних отворів, які вірогідно належали до одного кольє, браслету, або фрагменту нашивки головного убору чи одягу (загублених, або намисно залишених). Також простежується місцевознаходження мушель без штучних отворів, мушель із закінченими, тільки розпочатими, або поламаними отворами, що свідчить про наявність достатньої кількості сировини, її обробки, по мірі необхідності поповнення прикрас, та інтенсивного використання мушель як готових прикрас. На площі розкопів 1908—1932 рр. знайдено 128 мушель, серед яких є мушлі сконцентровані на достатньо обмеженій площі. Перша концентрація мушель зафікована між рештками двох вогнищ, розташованих просто неба (розкопки 1912—1916 рр.). Друга концентрація мушель знайдена у невеликому овальному заглибленні на південний схід від решток вогнища (розкопки 1909 р.), а третя, найбільш чисельна (80 мушель) була локалізована на відкритому майданчику, біля решток вогнища (розкоп 1909 р.) [Борисковський, 1953, с. 278].

На площі розкопок 1954—1957, 1959—1961 рр., де зафіковано два епізоди заселення першого житлового — господарського комплексу знайдено більше 700 мушель: цілих, із штучними отворами, поламаних [Шовкопляс, 1965, с. 105—106]. Їх розподіл займав широку відкриту площу верхнього шару, із значною їх концентрацією на північно західній робочій ділянці просто неба. Також вони були знайдені у ямах нижнього шару й на внутрішній площі великого житла №1, водночас, мушлі були складовою частиною льосового замулення цього житла, яке відбулося після залишення людьми поселення, в наслідок часткового зсування поверхні ґрунту з більш високою північною робочою ділянки. В цілому, в цій частині Мізинського поселення наочно вирізняється місто виготовлення прикрас

із мушель на північно західній робочій ділянці просто неба, влаштованої біля великого житла №1. Саме тут на 10 м² було знайдено *in situ* 74 мушлі різних етапів їх обробки [Шовкопляс, 1965, с. 36]. Вочевидь також, що знаходження в ямах, як цілих мушель, так із штучними отворами, висвітлює їх залишення з різних причин, як випадкового так і навмисного характеру. Так яма №2 мала тільки одну мушлю із отвором, яма №3 — дві мушлі, а яма №5 — вісім. На відміну від них, в ямі №1 було знайдено 28 мушель, серед яких шість мушель з отворами було залишено разом на дні ями, а на дні ями №4 було знайдено 54 мушлі з отворами.

МУШЛЯ ЯК ЗНАКОВИЙ КОМПОНЕНТ ОЗДОБЛЕННЯ ОДЕЖІ ТА ТІЛА

Наведені дані свідчать, що характерним знаковим компонентом оздоблення одяжі та тіла мізинців були прикраси із немісцевих морських мушель, чітко визначених схожих форм, доставлених різними шляхами (сезонні міграції, полювання, експедиції пошуку необхідної сировини, шлюбні контакти, обмін) із південних й західних територій. Значна відстань між поселеннями Верхньої та Середньої Наддніпрянщини та місцезнаходженнями таких видів морських молюсків, як букциніди, насси, церити, кардиуми (викопні відклади Волині, Поділля, Південної України, та узбережжя Причорномор'я), свідчать про розвинений зв'язок між спорідненими групами / громадами цих територій.

Складність характеру таких зв'язків виявляється в тому, що немає однозначної кореляції між дистанцією поселення та джерелами мушель. Так, нещодавно під час розкопок на поселенні Гінці, тільки у другому, нещодавно знайденому, житлово — господарському комплексу на відкритій ділянці біля великого житла №2, окрім місцевих прісноводних уній *Unio* sp. (одиничних стулок та багато чисельних фрагментів) була знайдена одна рідкісна підвіска із морської сарматської викопної мушлі міоцену *Dorsanum corbianum* d'Orbigny, 1844, конусоподібна форма якої візуально схожа із мушлями насси. Її місцезнаходження зафіксовано на відкритому південному — східному робочому майданчику. Подібна ситуація розподілу мушель простежується і на поселенні Межиріч, де окрім одиничних місцевих уній (*Unio*), тільки у одному, першому житлово — господарському комплексі, були знайдені одиничні морські черноморські мушлі насси та із фрагменти (*Nassa reticulata* Linné, 1758), одна з яких мала штучний отвір і обламаний гострий край. Її місцезнаходження зафіксоване біля великого житла №1, на відкритому південному — східному майданчику, так званому попеловому «топалищу» [Пидопличко, 1969, с. 130; 1976, с. 60, 144, 131].

Рідкість цих прикрас на двох базових поселеннях Середньої Наддніпрянщини, (Гінці біля 400 км, Межиріч біля 340 км на північ від Чорного моря), та їх відсутність у Добраничівці (70 км на північний схід від Межиріча) — контрастує із сезонними мисливськими стоянками Семенівки, (40 км на північний захід від Добраничівки), де знайдено більше сотні мушель (морські, лиманні, прісноводні), серед яких значна кількість належить морським черноморським мушлям *Nassa reticulata* Linné, 1758. Інші, менш чисельні, або одиничні види мушель у Семенівці 3 представлени *Cyclope neritea*, *Dorsanum* sp., *Theodoxus* sp., *Unio*, (разом із насами 130 екз.) [Nuzhnyi, 2002, с. 128; Шидловський та ін., 2005, с. 381—385], а у Семенівці 2 — *Cyclope neritea*, *Theodoxus* sp. (разом із насами 17 екз.) [Nuzhnyi, Iakovleva, 1992, р. 14—15; Нужний, Ступак, 2001, с. 64].

Водночас у варіативності мушель Семенівських стоянок та у одиничних мушлях Гінців і Межиріча висвітлюється особлива прихильність до візуально схожих видовжених конусоподібних форм морських сарматських та черноморських мушель із виразною орнаментацією *Dorsanum corbianum* d'Orbigny, 1844, *Dorsanum* sp. d'Orbigny, 1844, *Nassa reticulata* Linné, 1758. Більш того, стоянки Семенівки свідчать, що у окремих груп населення споріднених мисливських територій, цей традиційний елемент оздоблення доповнюється та ускладнюється іншими формами мушель : черноморськими *Cyclope neritea*, та лиманними *Theodoxus* sp., що надає допоміжні знакові характеристики оздобленню одягу та тіла.

Присутність місцевих прісноводних великих та смачних двохстулкових молюсків унію (*Unio* sp.) у культурному шарі Гінців, Межиріча та Семенівни 3, вірогідно, свідчить про їх використання у меню теплих сезонів року, що не виключає застосування стулок унію до предметного колу символіко-знакової системи. Підтвердження цьому є факт знаходження прикраси із унією на поселенні Жолівет. Іншим прикладом використання прикрас із великих товстостінних двохстулкових мушель є підвіска із стулки устриці *Ostrea edulis* Linné, 1758 з просвердленим отвором на її краю із Рогалика III.

Основні базові поселення Середньої Наддніпрянщини, за присутністю на них одиничних морських мушель різного походження та візуально схожих форм (Гінці, Межиріч), або їх відсутністю (Добраничівка) — також різко контрастують із базовим поселенням Верхньої Наддніпрянщини Мізина (640 км на північ від Чорного моря), де знайдено сотні морських мушель різних видів і різного походження, в тому числі й чисельні черноморські мушлі *Nassa reticulata* Linné, 1758, які всі разом висвітлюють ексклюзивну прихильність до видовжених конусоподібних форм мушель із природним орнаментом. Водночас, волинська стоянка Бармаки, розташована на відстані 500 км на захід від

Мізина, з інтенсивним використанням різних видів морських мушель із місцевих міоценових викопних відкладів нижнього та середнього сармата (біля 500 екз.), також демонструє особливу прихильність до мушель видовжених конусоподібних форм (*Nassa (Duplicata) corbiana* d'Orbigny, 1844 та *Nassa superabile* Kolesnikov, 1932, *Dorsanum* sp. d'Orbigny, 1844, доповнених в меншій кількості мушлями інших форм.

В цілому цей чіткий селективний вибір мушель відповідних форм акцентує визначальні складові елементи символіко-знакової системи оздоблення одягу та тіла населення споріднених мисливських територій Верхньої та Середньої Наддніпрянщини та Волині біля 14500 BP (^{14}C AMS). Попри всі відзначенні варіації мушель простежується особлива прихильність до візуально схожих видовжених конусоподібних форм чорноморських та сарматських морських мушель із виразною орнаментацією, які були одним із характерних знаково-декоративних елементів одягу та тіла окремих індивідуумів групи, або всієї групи, або різних груп людей в складі населення споріднених територій. Варіативне доповнення іншими видами мушель інших форм наочно ілюструє складність знаково-комунікативної системи оздоблення одягу та тіла. Нюанси такої системи також вирізняються у селективності вибору відповідних видів мушель для оздоблення одягу та тіла, у межах одного поселення на різних його ділянках і підтверджуються нерівномірним селективним розподілом на поселенні всіх інших типів прикрас: намистин-нашивок, підвісок, спицьок, браслетів, діадем із бивня, підвісок із каменю та зубів тварин, а також деяких статуеток-підвісок [Лаковлева, 2006, р. 40—42; 2009, р. 743—748]. Певний набір прикрас та їх комбінування, вірогідно, були пов'язаними з ідентифікацією різних членів групи. Водночас сукупність всіх елементів оздоблення одягу та тіла, знайдених на одному поселенні, несе в собі різновіднівну інформацію щодо складу самої групи, її внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

Відбитки складної символіко-знакової системи оздоблення одягу та тіла простежуються також у виборі прикрас із прісноводних та морських мушель зі стоянок південних територій у Надпоріжжі, Сіверському Дінці, Приазов'ї, Криму пізньої та фінальної пори верхнього палеоліту. У Солоному Озері 9 використовувалися як морські молюски округлої та конусоподібної форми з природною орнаментацією кардиум і насса (*Cardium*, *Nassa*), так і прісноводні дрібні теодокси (*Theodoxus fluviatilis*) [Оленковський, 2000, с. 76]. Така ж тенденція простежується у Буран-Кая 3, де прикраси виготовлялись із мушель *Theodoxus* sp., *Theodoxus fluviatilis* L., *Theodoxus* cf. *danasteri* Lindholm, *Nassa* sp., *Cyclope* sp., *Lithoglyphus* ex. gr. *Piramidatus* Mollendorf (шар 6-1); та з мушель *Theodoxus* sp., *Cyclope* sp. (шар 6-2) [Yanevich & al., 2009, р. 196—199]. Мода оздоблення одягу

та тіла, як морськими, так і річковими мушлями, підкреслено різних форм, існувала також у Дубовій Балці, горизонти 2 і 4, де прикраси виготовлялись із мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Didacna* sp., *Nassa reticulata* Linné; у Осокорівці 1, горизонт 5а — із мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Didacna* sp.; у Осокорівці 1, горизонти 4, 4а, 3в — із мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Nassa reticulata* Linné, 1765; у Рогалику III — із мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Ostrea edulis* Linné, 1765. Вибір, обмежений тільки морськими мушлями, існував у Кайстровій Балці 3 — *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789 та Рогалику XII — *Nassa reticulata* Linné [Підоплічка, 1949, с. 32; Колосов, 1964, с. 43—47; Горелик, 2001, с. 77, 266]. У Буран-Кая 3 (шар 5-2); використовували тільки мушлі *Theodoxus* sp. Перелічені стоянки наочно демонструють варіативність прикрас із мушель. Водночас, простежується явний пріоритет широкого використання мушель *Theodoxus fluviatilis* — дрібних місцевих яскравих прісноводних молюсків, округлої форми. Теодокси були легко доступним й достатньо стабільним місцевим компонентом декору одягу та тіла, який варіативно доповнювався морськими мушлями більш вишуканих форм, до яких частіше належали насси, циклопи, щерти, кардиуми. Серед морських молюсків значна увага приділялась мушлям витягнутих конусоподібних форм із об'ємними рельєфними витками: *Nassa reticulata* Linné, *Nassa* sp., *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789, *Cyclope* sp. Серед округлих сплющених двостулкових мушель, як правило, використовувалась одна їх стулка: *Cardium*, *Ostrea edulis* Linné.

ВИСНОВКИ

Прикраси із мушель посідали значне місце у символіко-знаковій системі оздоблення одягу та тіла відповідних груп населення пізньої доби верхнього палеоліту України. Різне походження мушель свідчить про вибіркове використання як місцевих так і віддалених джерел їх місцевонаходження (береги річок, озер, лиманів, узбережжя Чорноморського басейну, викопні відклади міоцену Волині, Поділля, Південної України). Чіткий селективний вибір мушель оригінальних природних форм, орнаменту та кольору визначався культурними традиціями, наявністю відповідних видів молюсків на мисливських територіях та контактами населення. Більш того, нерівномірний та вибірковий розподіл певних видів мушель, знайдених на стоянках та поселеннях, підкріплений подібним розподілом інших типів прикрас із бивня, каменю, бурштину, зубів тварин — висвітлює існування розвиненої знаково-комунікативної системи, що несе в собі інформацію про різних членів групи, складі самої групи, її внутрішніх та зовнішніх зв'язках і контактах із групами сумісних мисливських територій.

КАТАЛОГ МУШЕЛЬ, ЗНАЙДЕНІХ НА ПОСЕЛЕННЯХ І СТОЯНКАХ ПІЗНОЇ ТА ФІНАЛЬНОЇ ДІВ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ І СУМІСНИХ ТЕРИТОРІЙ ВЕРХНЬОГО ДНІПРА РОСІЇ

Городок 2

Розкопки 1922 р. Л. Савицького [Борисковський, 1953, с. 145—147].

1. Мушлі із отворами, вірогідно із місцевих викопних міоценових відкладів (без уточнення)

Бармаки

I. Розкопки В.К. Пясецького, Є.Л. Лупенко, Д.Ю. Нужного [Пясецький, 1997, с. 159; 2009, с. 142—143; Нужний, Пясецький, 2003, с. 59—60].

Визначення В.А. Присяжнюка

1. *Nassa (Duplicata) corbiana* d'Orbigny, 1844
2. *Nassa superabile* Kolesnikov, 1932
3. *Gibbula sulcato-podolica* Kolesnikov, 1930
4. *Venerupis (Polititapes) tricuspidis* Eichwald, 1865
5. *Dorsanum* sp. Gray, 1847
6. *Trochidae* sp. d'Orbigny, 1844

Загалом більше 500 екземплярів

Тимоновка 1

Розкопки В.А. Городцова 1923—1933 рр. [Городцов, 1935, с. 10, 34; Полікарпович, 1968, с. 170—171]

Гіпотетичне визначення виду мушель належить К.М. Полікарповичу.

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758 (гіпотетично)

2. *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789 (гіпотетично)

N.B. В.А. Городцов зафіксував у культурному шарі прикраси із морських мушель із отвором, без визначення їх виду і уточнення їх кількості.

Юдиново

I. Розкопки К.М. Полікарповича 1934, 1947 рр. [Полікарпович, 1968, с. 170]

Визначення В.І. Громова

1. *Nassa reticulata* Linné 1 екземпляр з отвором
2. *Theodoxus pallasi* 2 екземпляра із двома отворами
3. Мініатюрні мушлі з отворами невизначеного виду (без уточнення кількості)

II. Розкопки З.А. Абрамової, Г.В. Григор'євої 1980—1997 рр. [Абрамова, Григор'єва, Кристанцен, 1997, с. 133—134]

Визначення І.І. Старобогатова

1. *Tritia reticulata* (=*Nassa reticulata* Linné) — 10 екземплярів: 8 мушель з отвором, 2 цілі без отвору (житло №1) + 11 екземплярів з отвором, 1 цілий без отвору, фрагменти мушель (житло №2) + 14 екземплярів з отвором, фрагменти мушель («зольнику» — ділянка насищена кістковим попелом) + 7 екземплярів, фрагменти мушель (площа між житлом №1 й «зольником»)

2. *Theodoxus fluviatilis* 1 екземпляр (житло №1) + 1 екземпляр + фрагменти мушель (площа між житлом №1 та «зольником»)

3. *Cyclope neritea* одиничні

4. *Pisidium amnicum* одиничні

5. *Cerastoderma isthmium* одиничні

N.B. В житлі №1 знайдено 8 мушель з отвором і 3 цілі мушлі. В житлі №2, знайдено 11 мушлі зі отвором, 2 — пошкоджені мушлі зі отвором, 1 мушля без отвору, а також фрагменти мушель. На відміну від домінуючих *Tritia reticulata* (= *Nassa reticulata* Linné), та слідуючих за ними в меншій кількості *Theodoxus fluviatilis*, мушлі *Cyclope neritea*, *Pisidium amnicum*, *Cerastoderma isthmium* є одиничними

Разом 51 екземпляр (9 мушель без отвору, 42 з отвором, фрагменти мушель).

Загалом за зазначені роки розкопок зафіксовано більше 54 екземплярів

Число мушель без сумніву буде збільшено в процесі подальших розкопок Г.А. Хлопачова

Мізин

I. Розкопки Ф.К. Вовка, С.І. Руденко 1908 р., Ф.К. Вовка, П.П. Єфименко, В.В. Сахарова, 1909 р., Чікаленко та ін. 1912 р., М.Я. Рудинского та ін. 1930, 1932 рр. Загалом розкопки тривали з перервами з 1908 по 1932 рр. [Volkov, 1913; Руденко, 1959, с. 110—113; Шовкопляс, 1967, с. 11—14]

Визначення В.В. Богачева, А.С. Руденко

1. *Nassa reticulata* Linné — декілька екземплярів мушель з отворами і без отворів (В.В. Богачев)

2. *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789, більш чисельні мушлі з отвором, є мушлі без отвору (В.В. Богачев)

3. *Buccinum* (доповнення А. С. Руденко)

N.B. За даними А.С. Руденко, у 1956 р. в колекції Інституту зоології АН УССР залишилось тільки 59 екземплярів

Загальна кількість 128 екземплярів

II. Розкопки І.Г. Шовкопляса 1954—1957 рр., 1959—1961 рр. [Руденко, 1959, с. 110—113; Шовкопляс, 1967, с. 106—108]

Визначення А.С. Руденко

1. *Nassa reticulata* Linné, 1758 — 37 екземплярів

2. *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789 — 20 екземплярів

3. *Cerithium cf. rubiginosum* Eichwald, 1865, Dub. — 1 екземпляр

4. *Cardium* sp. — 1 екземпляр (знайдена в однієї із *Buccinum*)

5. *Buccinum corbianum* D'Orbigny, 1844 — 91 екземпляр

6. *Buccinum duplicatum* Sowerby, 1832, var. *gradaria* Kolesnikov, 1932 — 39 екземплярів

7. *Buccinum superabile* Kolesnikov, 1932, var. *luxuriosa* Kolesnikov — 1 екземпляр

8. *Buccinum subspinosum* Sinzov, 1897 — 1 екземпляр

9. *Buccinum cf. opinabile* Kolesnikov, 1932 — 29 екземплярів

Разом 220 екземплярів

N.B. Загалом за цей період розкопок знайдено більше 700 екземплярів

За всі роки розкопок Мізина зафіксовано 829 екземплярів

Межиріч

Розкопки І.Г. Підоплічка 1966—1974 рр. [Підоплічко, 1969, с. 130; 1976, с. 60, 144, 131]

1. *Nassa reticulata* Linné — 1 екземпляр з отвором (південно-східна ділянка біля житла №1), + 1 екземпляр без отвору + фрагменти (перший житлово-господарський комплекс)

2. *Unio* sp. — 1 ціла стулка + фрагменти (перший житлово-господарський комплекс)

Гінці

I. Розкопки В.І. Щербаківського 1914—1916 рр. Розкопки по демонтажу житла №1 В.Я. Сергіна, 1977 р. [Підоплічко, 1936, с. 114]

1. *Unio* sp. 3 фрагменти

2. *Unio* sp. — 1 стулка без отвору

II. Розкопки Л.А. Яковлевої, Ф. Джінджаана, 1993—2010 рр.

Визначення В.А. Присяжнюка

1. *Dorsanum corbianum* d'Orbigny, 1844 — 1 екземпляр з отвором (південно-східна робоча ділянка нещодавно відкритого другого житлового — господарчого комплексу, нижній культурний шар)

2. *Unio* sp. — 1 стулка без отвору (залишена розчавленою *in situ* + 21 фрагмент стулок (робоча ділянка

біля південно західного вогнища другого житлово-господарчого комплексу, нижній культурний шар); 8 фрагментів біля мушлі дурсанум, 20 фрагментів стулок (південна простора потужна попелова зона насищена перепаленими кістками, кістковим вугіллям, розщепленим кременем, шматочками та плямами червоного гематиту — другого житлово-господарчого комплексу, верхній культурний шар)

3. *Succinea* sp. — 1 екземпляр без отвору

Семенівка 2

Розкопки Д.Ю. Нужного, Л.А. Яковлевої 1992; Д.Ю. Нужного, Д.В. Ступака та ін. 1993—1996 рр. [Nuzhnui, Iakovleva, 1992, р. 14—15; Нужний, Ступак, 2001, с. 64]

Визначення В.А. Присяжнюка

1. *Nassa reticulata* Linné — 12 екземплярів (8 з отвором)

2. *Cyclope neritea* — 2 екземпляра з отвором

3. *Dorsanum* sp. — 1 екземпляр без отвору

4. *Theodoxus* sp. — 2 екземпляра (1 з отвором, 1 без отвору)

Загалом 17 екземплярів

Семенівка 3

I. Розкопки Д.Ю. Нужного, Д.В. Ступака, П.С. Шидловського, 1997—1999 рр. [Nuzhnui, 2002, р. 128]

Визначення В.А. Присяжнюка

1. *Nassa reticulata* Linné — 40 екземплярів (32 з отвором, 1 без отвору, 7 пошкоджені)

2. *Cyclope neritea* — 9 екземплярів (5 з отвором, 4 пошкоджені)

3. *Theodoxus* sp. — 10 екземплярів (9 з отвором, 1 пошкоджений)

4. *Unio* sp. — фрагменти

Загалом 59 екземплярів

II. Розкопки П.С. Шидловського та ін. до 2005 р. [Шидловський та ін., 2005, с. 384]

Визначення В.А. Присяжнюка

1. *Nassa reticulata* Linné

2. *Cyclope neritea*

3. *Theodoxus* sp.

Загалом за всі роки розкопок 130 екземплярів

Дубова Балка горизонти 2 і 4

Розкопки Т.Т. Тесля 1932 р. [Колосов, 1964, с. 47]

Визначення Л.А. Лепікаша

1. *Nassa reticulata* Linné — 2 екземпляра з отвором + мушлі (точна кількість не визначена)

2. *Didacna* sp. — 2 екземпляра з отвором + мушлі (точна кількість не визначена)

3. *Theodoxus fluviatilis* — чисельні

Н.В. Ю.Г. Колосовим зазначено, що частина двох перших видів морських мушель (12 екземплярів) збереглися у експозиції та фондах Дніпропетровського історичного музею

Кайстрова Балка 3

Розкопки А.В. Доброзвольского 1931—1932 рр. [Підплічка, 1949, с. 32; Руденко, 1959, с. 110]

1. *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789, — 1 екземпляр

Осокорівка 1

Розкопки І.Ф. Левицького 1931, 1946 рр. [Колосов, 1964, с. 43, 44]

Горизонт 5а

1. *Didacna* sp. — кількість не визначена

2. *Theodoxus fluviatilis* — кількість не визначена

Горизонт 4,4а

1. *Nassa reticulata* Linné — 1 екземпляр з отвором

2. *Theodoxus fluviatilis* — кількість не визначена, є екземпляри з отвором

Горизонт 3в

1. *Nassa reticulata* Linné — 1 екземпляр з отвором

2. *Theodoxus fluviatilis* — кількість не визначена, є екземпляри з отвором

Рогалик III

Розкопки Н.І. Тарасенко, Д.Я. Телегіна [Горелик, 2001, с. 77, 266]

1. *Theodoxus* — 5 екземплярів з отвором (3 мушлі знайдені у першому скупченні біля решток вогнища + 2 мушлі у другому)

2. *Ostrea edulis* Linné — 1 екземпляр з отвором (знайдена у першому скупченні біля решток вогнища)

Рогалик XII

Розкопки О.Ф. Горелика [Горелик, 2001, с. 266]

1. *Nassa reticulata* Linné — 1 екземпляр з отвором

Солоне Озеро 9 нижній шар

Розкопки М.П. Оленковського 1990—1991 рр. [Оленковський, 2000, с. 76]

1. *Cardium* — 1 екземпляр з отвором + фрагменти

2. *Nassa* фрагменти

Загалом десяток уламків морських мушель

3. *Theodoxus fluviatilis* — 5 екземплярів з отвором + фрагменти

Буран-Кая 3

Розкопки О.О. Яневича [Yanevich & all., 2009, р. 196—197]

Визначення В.А. Присяжнюка

Шар 6-1

1. *Nassa* sp. — 5 екземплярів з отвором

2. *Cyclope* sp. — 6 екземплярів (5 з отвором, 1 фрагмент)

3. *Theodoxus* sp. — 35 екземплярів (25 з отвором, 3 без отвору, 7 фрагментів)

4. *Theodoxus fluviatilis* L. одиничні

5. *Theodoxus* cf. *danasteri* Lindholm, 1908 — одиничні

6. *Lithoglyphus* ex. gr. *Pyramidatus* Mollendorf, 1873 — фрагмент

Шар 6-2

1. *Theodoxus* sp. — 5 екземплярів (4 з отвором і 1 без отвору)

2. *Cyclope* sp. — 1 екземпляр з отвором

Шар 5-2

1. *Theodoxus* sp. — 7 екземплярів (5 з отвором)

Загалом 60 екземплярів

P.S. При складенні цієї таблиці були уточнені та виправлені латинські написання видів мушель по каталогам [Колесников, 1932, с. 65—134; 1935; Harzhauser, Kowalke, 2004, р. 1—63; Rögl Von, 1998, р. 279—310]

Автор статті також висловлює свою щиру подяку В.А. Присяжнюку за наукові консультації.

Абрамова З.А., Григор'єва Г.В., Кристанцен М. Верхнепалеолітическое поселение Юдиново. — СПб: ИИМК, 1997. — Вып. 2.

Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 40. — 464 с.

Городцов В.А. Тимоновская палеолитическая стоянка. Результаты раскопок в 1933 г. // Тр. Ин-та антропологии, этнографии и археологии АН СССР. — 1935. — Вып. № 3.

Горелик А.Ф. Памятники Рогаликско-Передельского района. — Киев; Луганск: РІО ЛІВД, 2001. — 364 с.

Колесников В.П. Букциниды Сарматы // Тр. Геолог. ин-та. — 1932. — № 2 — С. 65—134.

Колесников В.П. Сарматские моллюски // Палеонтология СССР. — 1935. — № 10/2. — С. 1—416.

Колосов Ю.Г. Приложение / Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и приазовья // САИ. — 1964. — Вып. А1—5. — С. 43—47.

Оленковський М.П. Палеоліт та мезоліт Приславщія. Проблеми епіграфету України. — Херсон: Придніпров'я, 2000. — 170 с.

Нужный Д.Ю. Ступак Д.В. Поселенческие структуры весенне-летнего периода и сезонная адаптация епиграветских охотников на мамонта северной Украины // Каменный век европейских равнин. — Сергиев Посад, 2001. — С. 51—75.

Нужний Д.Ю., Пясецький В.К. Кам'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині та проблема існування пам'яток мізинської індустрії на Волинській височині // Кам'яна доба України. — 2003. — Вип. 2. — С. 58—74.

Підоплічка І.Г. Палеоліт і неоліт України. — К.: Інститут археології АН УРСР, 1949. — Т. 1, вип. 1. — С. 1—36.

Підоплічко І.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К.: Наук. думка, 1969. — 177 с.

Підоплічко І.Г. Межирічские жилища из костей мамонта. — К.: Наук. думка, 1976. — 240 с.

Поликарпович К.М. Палеоліт Верхнього Поднепров'я. — Мінськ: Наука і техніка, 1968. — 202 с.

Пясецький В.К. Начало розкопок позднепалеолітического поселення Ровно (Бармаки) // РА. — 1997. — № 1. — С. 151—161.

Пясецький В.К. Палеоліт Волинської височини і Малого Полісся. — Рівне, 2009.

Руденко А.С. Морские моллюски из Мезинской стоянки // КСИА АН УССР. — 1959. — Вип. 8. — С. 110—113.

Черніш О.П. Палеолітична стоянка Молодове V. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 127 с.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. — К.: Наук. думка, 1965. — 326 с.

Шидловський П.С., Ветров Д.О., Васильєв П.М., Біденко Д.І. Дослідження палеолітичної стоянки Семенівна III в 2004—2005 рр. // АДУ 2004—2005 рр. — 2005. — С. 381—385.

Яковлева Л. Пізній палеоліт // Історія декоративного мистецтва України у 5 т. — 2010. — Т. 1. — С. 25—48.

Harzhauser M, Kowalke Th. Survey of the Nassariid Gastropods in the Neogene Paratethys (Mollusca: Caenogastropoda: Buccinoidea) // Archives Molluskenkunde. — 2004. — 133 (1/2). — P. 1—63.

Iakovleva L. Les parures en coquillages au Paléolithique supérieur récent dans les territoires de peuplement du bassin du Dniepr. Archemetriai Muhely // Elektronikus folyoriat. — 2005. — 4. — P. 26—37.

Iakovleva L. Le système symbolique des parures dans les peuplements du Paléolithique supérieur récent du bassin du Dniepr // IV Simposio de Prehistoria Cueva de Nerja. La Cuenca Mediterranea durante el Paleolítico Superior 38000—10000 años. UISPP. Commission 8. Fundation Cueva de Nerja. 2006. — P. 32—44.

Iakovleva L. L'art mézinien en Europe orientale dans son contexte chronologique, culturel et spirituel // L'Anthropologie. — 2009. — Т. 113. — Р. 691—751.

Nuzhnyi D.Yu. Assemblages of three Epigravettian sites in the middle Dnieper basin: a case of variability of residential patterns of mammoth hunters during the warm season // Особенности развития Верхнего палеолита восточной Европы. — СПб, 2002. — С. 123—137.

Nuzhnyi D.Yu., Iakovleva L.A. En collaboration avec Svitton V.I., Veklich M.F et Prysajnuk V.A. Le rapport des fouilles du site du Paléolithique supérieur de région de Kiev de Semenivka 2 en (Ukraine) // Archives de La Fondation «Archéologies d'Eurasie». — Paris, 1992. — P. 1—21.

Rögl Von F. Palaeogeographic Considerations for Mediterranean and Paratethys Seaways (Oligocene to Miocene) // Annales du Musée d'Histoire Naturelle de Vienne. — 1998. — №99 A. — P. 279—310.

Yanovich A., Pean S., Crepin L., Laznickova-Galetova M., Prat S., Prysajnuk V. Upper palaeolithic settlements in Buran-Kaya 3 (Crimea, Ukraine): New interdisciplinary researches of the layers 5-2, 6-1 & 6-2 // AA. — 2009. — № 20. — С. 187—202.

Л. А. Яковлева

УКРАШЕНИЯ ИЗ РАКУШЕК КАК ЭЛЕМЕНТЫ СИМВОЛИКО-ЗНАКОВОЙ СИСТЕМЫ ОТДЕЛКИ ОДЕЖДЫ И ТЕЛА (по данным поселений и стоянок позднего времени верхнего палеолита Украины)

В верхнем палеолите оригинальность и вариативность формы, природной орнаментации и цвета ракушек была замечена оценена и широко использована для украшения одежды и тела разнокультурными группами населения. На территории Украины присутствие определенных видов ракушек на ряде поселений и стоянок свидетельствует о различных источниках их сбора по берегам речек, озер, лиманов, побережьям Черноморского бассейна, доступным ископаемым отложениям миоцена Волыни, Подолии, Южной Украины. Строгий селективный отбор определенных видов ракушек различного происхождения (с отдаленных природных местонахождений), наиболее вероятно, отражает своеобразие культурных традиций и развитие связей населения сопредельных территорий. Неравномерное и выборочное распределение в культурном слое поселений и стоянок определенных видов украшений из ракушек, подкрепляемое таким же распределением других типов украшений из бивня, камня, янтаря, зубов животных, — и сопоставимое с индивидуальным набором украшений одежды и тема людей по данным европейских погребений, — отражает функционирование символико-знаковой системы, несущей в себе информацию о разных членах группы, составе группы, ее внутренних и внешних связях и контактах с группами сопредельных охотничьих территорий.

L. A. Iakovleva

BODY SHELL ORNAMENTATION AS ELEMENTS OF THE SOCIAL AND SYMBOLIC SYSTEM (From the data of the Late Upper Palaeolithic sites of Ukraine)

In the Upper Paleolithic, originality and variety of forms, natural color ornaments and shells was noticed and appreciated widely used to decorate clothing and body of difference human groups.

In Ukraine the presence of certain types of shells on a number of settlements and sites of the various sources of evidence they gather on the banks of rivers, lakes, estuaries, Coasts of Black See available fossil deposits of Miocene Volhynia, Podolia, southern Ukraine.

Strict selective selection of certain mussels of different origin (from remote locations natural), the most likely reflects the uniqueness of cultural traditions and development of the relations of the population of adjacent territories.

The uneven and selective distribution in the cultural layer of settlements and sites of certain kinds of jewelry made of shells, backed by the same distribution of other types of jewelry made of ivory, stone, amber, animal teeth — and comparable to the individual set of clothes and jewelry theme of people according to the European burials — reflects the functioning of the symbolic sign system carrying the information about the different group members as a group, its internal and external relationships and contacts with groups of adjacent hunting areas.

C. M. Рижов *, *O. M. Ковалчук* **, *O. D. Поліщко* ***

(* Київ, ** Суми, *** Канів)

ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ ВИВЧЕННЯ ВИКОПНИХ РЕШТОК ХРЕБЕТНИХ ТВАРИН ІЗ КОТЛОВАНУ КАНІВСЬКОЇ ГЕС У ФОНДОВІЙ КОЛЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ПРИРОДИ КАНІВСЬКОГО ПРИРОДНОГО ЗАПОВІДНИКА

В статті розглядаються палеонтологічні матеріали з фондів музею Природи Канівського природного заповідника Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Ключові слова: Канівське Придніпров'я, ос-
теологічні рештки, палеоліт, Музей природи.*

Район Канівського Придніпров'я завжди був і залишається цікавим регіоном із точки зору появи нових археологічних пам'яток доби палеоліту. Варто відмітити, що в Канівському районі розташована одна з унікальних археологічних пам'яток пізнього палеоліту України — Межирічи [Підоплічко, 1976; Гладких, 1973; 1991; 1999; Нужний, 2002].

Окрім цієї стратифікованої пізньопалеолітичної стоянки, є свідчення про залишки археологічного та палеонтологічного матеріалу середнього та пізнього палеоліту в береговій правобережній зоні р. Дніпра — від с. Трахтемірова до с. Пекарі-Селище, Трощин, Студинець (Бурти), котлован Канівської ГЕС [Армашевский, Феофилактов, 1877; Киевская старина, 1902; Підоплічко, 1938, с. 105; Борисковський, 1953, с. 438; Бондар, 1967, с. 4—5; Післарій, 1969, с. 27; Післарій, Степанчук, Демартіно, 1998; Рижов, 2003; Шидловський, Кобець, 2006].

Саме ця ділянка, так званих Канівських гір, яка розташовані на межі Українського кристалічного щита і Дніпровсько-Донецької западини і простирається до 40 км. уздовж берегової лінії Дніпра від с. Трахтемірів на півночі і до с. Кононча на південні (уздовж р. Рось), в геологічній літературі дісталася назву — Канівські дислокації або гляціодислокациї.

Походження Канівських дислокацій в геологічній літературі пояснюється не однозначно.

Одні дослідники вважають, що Канівські дислокації виникли за рахунок тектонічних рухів, інші, віддають перевагу гляціальній природі утворення цих «гір» (гляціодислокациї), а деякі, стверджують про послідовний вплив тектонічної та льодовикової дії [Резніченко, 1926; Бондарчук, 1961; Палленко та ін., 1971; Лаврушин, Чугунний, 1982].

Незважаючи на причини та генезис виникнення, більшість дослідників вважають що остаточне та відносно скорочасне формування дислокацій відбулося завдяки дії дніпровського (риського) льодовика, наприкінці якого відбувається формування рельєфу «Канівських гір». Під час відходу самого потужного дніпровського (риського) льодовика, в цій частині Дніпра на поверхню вийшли мезо-кайнозойські потужні геологічні кососпіральні відклади, які і зараз можна побачити в природних розрізах ярів, балок і, особливо, уздовж берегової зони.

Як зазначає Л.В. Попова, протягом Дніпровського зледеніння відбулося перезаглиблення долини Дніпра і утворення гляціоаллювіальних відкладів шевченківської світи [Попова, 2002]. Для території Середнього Придніпров'я в дніпровський час були характерні явища льодовикового підгачування, значний розвиток флювіогляціальних процесів. Материкове зледеніння деснянського часу не торкнулося території Середнього Придніпров'я, і тут, як і на території Нижнього Придніпров'я, деснянські відклади представлені лесово-грунтовими серіями [Попова, 2002].

Протягом останнього неоплейстоценового зледеніння, на відміну від розташованих північніше територій льодовикової зони, в рельєфі долини Дніпра збереглися елементи давніх флювіальних процесів (високі річкові тераси),

які були знищенні в області поширення валдайського льодовика.

Приблизно 35—45 тис. років тому відмічається потепління, припиняється процес лесонакопичення і формується вітачівський викопний ґрунт. Наступний, бузький, етап характеризується найбільшою інтенсивністю лесонакопичення в умовах надзвичайно сухого і морозного клімату та максимального поширення багаторічної мерзлоти. З переходом до голоцену швидке хвилеподібне потепління і збільшення кількості опадів викликало припинення процесів лесонакопичення. Голоцен також співпадає з різким посиленням впливу людини на природні системи.

Вивчення фауни ссавців з алювіальних пісків середньої течії Дніпра має досить давню історію. Перші відомості про кістки викопних тварин з алювію Дніпра та наукова інтерпретація зібраного палеоостеологічного матеріалу наводяться у працях О.С. Роговича та П.Я. Армашевського [Рогович, 1875, с. 228; Армашевський, Феофілактов, 1877, с. 133]. Пізніше палеонтологічні дослідження у цьому регіоні були продовжені І.Г. Підоплічком [Підоплічко, 1938; Підоплічко, 1956; 1974], О.П. Корнеевим [Корнеев, 1953], Г.Й. Шпетом [Шпет, 1949], В.О. Топачевським, В.І. Свистуном [Свистун, 1966] та іншими. Унаслідок цих досліджень було уточнено геологію Середнього Подніпров'я, охарактеризовано видовий склад та особливості існування плейстоценового тафономічного комплексу на цих теренах, а також зроблено прогноз подальших палеозоологічних робіт у досліджуваному регіоні.

У 1963—1964 рр. у Каневі під час розробки котловану Канівської ГЕС була відкрита потужна товща алювіальних відкладів Дніпра, яка налягає тут безпосередньо на піски канівського яруса. Під час земляних робіт у цій товщі пісків, датованих плейстоценовим віком і в базальному шарі алювію на чорно-зелених валунних суглинках озерно-лагунного походження було виявлено значну кількість кісток викопних тварин [Підоплічко, 1956; Свистун, Ломаев, 1967]. Частина знайденого палеоостеологічного матеріалу була передана в Музей природи Канівського природного заповідника (далі — КПЗ).

У 2010 р. нами було розпочате опрацювання цих решток з використанням методів палеофауністичного аналізу. Вимірювання кісток здійснювалося за допомогою рулетки і штангенциркуля з точністю до 0,1 мм. Під час опрацювання палеонтологічної колекції музею були використані спеціалізовані методики для опрацювання окремих груп хребетних тварин [Корнієць, 1956; 1959], а також спеціальна наукова література, присвячена вивченням наявного остеологічного матеріалу [Бибкова, 1950; Громова, 1965; Корнієць, 1959; Підоплічко, Свистун, 1963].

Остеологічні рештки з тафоценозу руслового алювію Дніпра перебувають на різних стадіях фосилізації, які відповідають хронологічній послідовності накопичення матеріалу. Екологічна змішаність решток в алювіальному тафоценозі значно ускладнює фауністичний аналіз, який є основним інструментом реконструкції природних умов пізнього неоплейстоцену.

На межі неоплейстоцену і голоцену відбулася глибока перебудова екосистем, яка торкнулася всіх трофічних ланок. Висока продуктивність і мозаїчність фітоценозів неоплейстоцену, яка робила можливим існування тварин палеолітичного комплексу фауни, була зумовлена середовищеутворюючою діяльністю крупних фітофагів (зокрема, мамонтів) [Попова, 2002]. Випас цих тварин створював і підтримував відкриті сукцесійні ділянки — мозаїчні лісо-лугостепи. Розріджені крупними травоїдними лісі інтергляціальних кліматичних епох не пригнічували степових тварин, і експансії лісів не мали такого згубного характеру для тундростепової фауни, як у голоцені. Стійке падіння щільноті популяцій гігантських фітофагів, а тим більше вимирання ключових видів, мало призвести до зміни умов конкуренції рослин і появи нових, більш одноманітних і менш продуктивних фітоценозів. Це і відбулося на території Європи наприкінці пізнього неоплейстоцену і мало наслідком докорінну зміну всього складу біоти [Громова, 1965].

На основі досліджень попередніх років був складений список видів хребетних тварин, рештки яких були знайдені в околицях Канева [Свистун, 1966]. Цей список включає 38 видів ссавців (3 — Insectivora, 2 — Lagomorpha, 13 — Rodentia, 10 — Carnivora, 1 — Proboscidea, 3 — Perissodactyla, 7 — Artiodactyla).

Більшість знайдених кісток представлена фрагментами різної величини, зі значними дефектами у вигляді тріщин, потертостей та ерозії зовнішнього шару. Кісткова тканина деяких із них шарувата, частково демінералізована. Забарвлення остеологічного матеріалу варіє від світло-бурого до майже чорного. Виявлені кістки мають ознаки мінералізації та чіткі сліди патинізації. Цікавими в контексті інтерпретації є постмортальні зміни окремих кісток, наявних у фондах Музею природи. Зокрема, частина з них мають сліди погризів полівок, чіткі місця спилів і ретуші, а також ледь помітні невеликі плями вохри.

У складі фондів колекцій Музею природи КПЗ нами ідентифіковані рештки таких видів ссавців:

Lepus europaeus L., 1758 — фрагменти кісток черепа, кістки кінцівок;

Castor fiber L., 1758 — ізольований зуб P_4 ;

Ursus cf. arctos L., 1758 — ізольований стертий зуб M_2 ;

Gulo gulo L., 1758 — фрагмент правої половини нижньої щелепи з P^3-P^4 ;

- Canis* sp. — ізольований зуб;
- Mammuthus primigenius* Blum., 1799 — численні рештки практично всіх відділів скелета різного ступеню збереженості (нижні щелепи, цілі та фрагментовані бивні, ізольовані моляри, кістки поясів і вільних передніх та задніх кінцівок, хребці, ребра, кістки тазу);
- Equus* sp. — окремі ізольовані зуби;
- Coelodonta antiquitatis* Blum., 1799 — численні уламки і цілі кістки кінцівок, окремі хребці, ребра, ізольовані зуби, фрагменти черепів;
- Sus scrofa* L., 1758 — окремі зуби з фрагментами щелепних кісток;
- Megaloceros giganteus* Blum., 1799 — череп з відламаним правим рогом без нижньої щелепи, численні уламки рогів різної величини, тазові кістки;
- Cervus elaphus* L., 1758 — ізольовані роги зі збереженими роговими розетками, кістки кінцівок;
- Capreolus capreolus* L., 1758 — правий ріг з роговою розеткою та фрагментом лобної кістки;
- Rangifer tarandus* L., 1758 — фрагменти рогів, кістки тазу, кінцівок;
- Alces alces* L., 1758 — ізольовані рогові стрижні, окремі зуби;
- Bison priscus* Boj., 1827 — фрагменти черепів зі збереженими роговими стрижнями, уламки нижніх щелеп, ізольовані зуби, хребці, кістки кінцівок.
- Mammalia indeterminata* — велика кількість невеликих фрагментів трубчастих кісток, уламків епіфізів та хребців, які, найімовірніше, належали представникам цього ж фауністичного комплексу.
- Окрім зазначених решток, у фондах Музею природи перебуває велика кількість кісток представників інших класів хребетних тварин, зокрема птахів (*Anas* sp., *Anser platyrhynchos* L., *Anser anser* L.), плазунів (чепурахи родини *Testudinidae*) ймовірно міоценового або плюценового віку та кісткових риб (родини *Acipenseridae*, *Cyprinidae*, *Esocidae*), які потребують додаткового вивчення.
- У світлі наведених даних, особливо у зв'язку з виявленою змішаністю викопних решток неогенової та антропогенової фаун ми вважаємо доцільними пошуки нових місцезнаходжень хребетних тварин, датованих цим віком, вище по течії Дніпра. Важливим також є дослідження знайденого палеоостеологічного матеріалу на предмет виявлення ретуші, спилів та інших ознак використання кісток палеолітичною людиною в якості матеріалу для виробництва знарядь праці.
- Таким чином, можна стверджувати, що фондова колекція та палеонтологічна експозиція Музею природи КПЗ мають значну наукову та пізнавальну цінність і заслуговують подальшого ґрунтовного вивчення та комплексного опрацювання.
- Армашевский П.Я., Феофилактов К.М.* О следаках свайних построек на Днепре // Зап. Киев. об-ва естествоиспытателей. — 1877. — Т. V (1), вып. 1.
- Бибкова В.И.* О некоторых биологических особенностях первобытного зубра // Бюлл. МОИП, отд. биологии. — 1950. — Т. LX (5). — С. 35—43.
- Бондар М.М.* Деякі підсумки археологічних досліджень на Канівщині за роки Радянської Влади // Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника. — К., 1962. — С. 3—15.
- Бондарчук В.Г.* Гляциодислокации Среднего Приднепровья // Четвертичный период. — К., 1961. — Вып. 13—15.
- Борисковский П.И.* Палеолит Украины // МИА. — 1963. — № 40.
- Гладких М.И.* Древнейшая архитектура по археологическим источникам палеолита // Vita Antiqua. — 1999. — № 1. — С. 29—33.
- Гладких М.И.* Поздний палеолит Лесостепного Приднепровья: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Л., 1973. — 24 с.
- Гладких М.И.* Историческая интерпретация позднего палеолита (по материалам территории Украины): Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. — Л., 1991. — 48 с.; 1 карта.
- Громова В.* Краткий обзор четвертичных млекопитающих Европы (опыт сопоставления). — М.: Наука, 1965. — 144 с.
- Корнеев О.П.* Викопна фауна алювіальних пісків Середнього Дніпра (ссавці) // Наук. записки КДУ ім. Т. Г. Шевченка. — 1953. — Т. XIII, вип. III. — С. 5—48.
- Корнєць Н.Л.* До питання про причини вимирання мамонта на Україні // Доп. АН УРСР. — 1959. — № 10. — С. 1152—1155.
- Корнєць Н.Л.* Дослідження індивідуального віку мамонтів // Доп. АН УРСР. — 1959. — № 7. — С. 780—784.
- Лаврушин Ю.А., Чугунный Ю.Г.* Каневские гляциодислокации. — М.: Наука, 1982. — 104 с.
- Мащенко Е.Н.* Скелет и зубная система в индивидуальном развитии *Mammuthus primigenius* (Blum., 1799) (Proboscidea, Elephantidae) и некоторые черты биологии мамонта: Автореф. дисс. ... канд. бiol. наук. — М., 1998. — 24 с.
- Нужний Д.Ю.* Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра // Кам'яна доба України. — 2002. — С. 57—81.
- Палієнко Е.Т., Мороз С.А., Куделя Ю.А.* Рельєф та геологічна будова Канівського Придніпров'я. — К.: Вид-во КДУ, 1971. — 96 с.
- Підоплічко І.Г.* Межирічские жилища из костей мамонта. — К.: Наук. думка, 1976. — 240 с.
- Підоплічко І.Г.* Об остатках мамонта из района строительства Каневской ГЭС // Природная обстановка и фауны прошлого. — 1974. — Вып. 8. — С. 29—34.
- Пислярій І.А., Степанчук В.Н., Демартіно А.В.* Каневское местонахождение: новый памятник восточно-европейского микока на Среднем Днепре // АА. — 1999. — № 8. — С. 129—140.
- Підоплічко І.Г.* Матеріали до вивчення минуліх фаун УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1938. — Вип. 1. — 157 с.
- Підоплічко І.Г.* Матеріали до вивчення минуліх фаун УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — Вип. 2. — 235 с.

- Підолічко І.Г., Свистун В.І. Про поширення великох оленів (*Megaloceros*) на території України // Доп. АН УРСР. — 1963. — № 2. — С. 264—268.
- Післарій І.О. Палеолітичні знахідки на Канівщині // АДУ 1969 р. — 1972.
- Попова Л.В. Мікротеріофауна сучасного руслового алювію Дніпра: Автореф. дис. ... канд. геол. наук. — К., 2002. — 22 с.
- Резниченко В.В. В горах и кручах района Каневских дислокаций (Геол. путеводитель). — К., 1926. — 75 с.
- Рижов С.М. Крем'яні виходи Канівського Придніпров'я // Кам'яна доба України. — 2003. — С. 35—44.
- Рогович А. Заметки о местонахождениях костей ископаемых млекопитающих животных в юго-западной России // Зап. Киев. об-ва естествоиспытателей. — 1876. — Т. IV.
- Рогович А. Об экскурсии, произведенной в 1875 г. по предложению Киевского общества естествоиспытателей // Зап. Киев. об-ва естествоиспытателей — 1876. — Т. IV (1), вып. 3.
- Свистун В.И., Ломаев А.А. О геологическом возрасте ископаемых костей млекопитающих из района Каневской ГЭС // Вестн. зоологии. — 1967. — С. 77—80.
- Свистун В.І. Місцезнаходження антропогенових хребетних в районі будівництва Канівської ГЕС // Доп. АН УРСР. — 1966. — № 2. — С. 253—256.
- Шидловський П.С., Кобець В.Д. Нові знахідки пізньооплайстоценової фауни в Середньому Подніпров'ї // АДУ 2004—2005 pp. — 2006. — Вип. 8. — С. 385—388.
- Шовкопляс І.Г. Пізній палеоліт // Археологія Української РСР. — К., 1971. — С. 39—64.
- Шлем Г.И. Ископаемые остатки рыб Среднего Днепра // Труды НИИ прудового и озерно-речного рыбного хозяйства. — 1949. — № 6. — С. 491—496.

С. Н. Рижов, О. М. Ковалчук,
О. Д. Поліщук

**ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ
ИЗУЧЕНИЯ ИСКОПАЕМЫХ
ОСТАНКОВ ПОЗВОНОЧНЫХ
ЖИВОТНЫХ ИЗ КОТЛОВАНА
КАНЕВСКОЙ ГЭС ИЗ ФОНДОВОЙ
КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ ПРИРОДЫ
КАНЕВСКОГО ПРИРОДНОГО**

В статье рассматриваются палеонтологические материалы из фондов Музея Природы Каневского природного заповедника Киевского национального университета имени Тараса Шевченка.

S. Ryzhov, O. Kovalchuk,
O. Polishuk

**PRELIMINARY RESULTS
OF THE STUDY FOSSILS
OF VERTEBRATE ANIMALS
FROM THE TRENCH OF KANEV
HYDROELECTRIC STATION
IN THE STOCK COLLECTION
OF THE MUSEUM OF NATURE KANEV
NATURAL RESERVE**

The paper conducted preliminary studies paleontology pleistocene material from the Museum of Nature Kanev Reserve Kyiv National Taras Shevchenko University.

Д. В. Толочко

(Київ)

ВПЛИВ ЕВОЛЮЦІЇ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НА ІНТЕРПРЕТАЦІЮ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ в кінці ХХ — початку ХХІ століття

Стаття присвячена вивченю та інтерпретації трипільської археологічної культури в кінці ХХ — початку ХХІ століття. Показано, як в умовах становлення теоретико-методологічних засад вітчизняної історичної науки, формувалося наукове уявлення про історико-культурний зміст трипільської культури.

Ключові слова: трипільська культура, історія становлення, давнє суспільство, етноісторичні моделі.

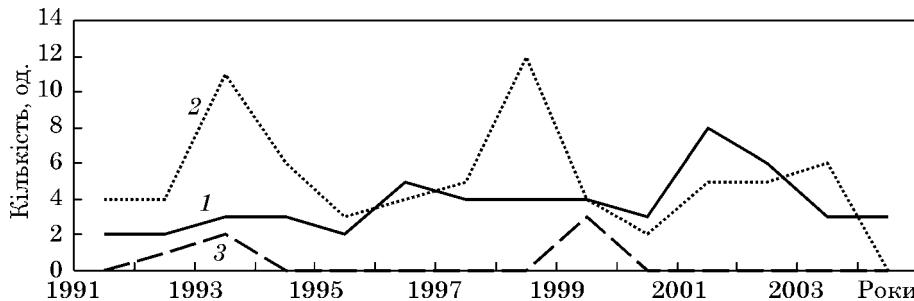
Історія становлення та розвитку трипіллезнавства. Вивчення пам'яток трипільської культури бере початок з кінця XIX століття. В історії становлення та розвитку трипіллезнавчих студій можна умовно виокремити два етапи, в межах яких можна виділити п'ять періодів.

Більшість дослідників в історії вивчення трипільської культури виділяють підготовчий етап, що тривав з кінця XIX — до середини ХХ ст. В межах першого етапу можна виділити два періоди. У дореволюційний період (кінець XIX — початок ХХ ст.), що характеризувався накопиченням джерелознавчої бази, дослідниками були зроблені перші спроби історичної інтерпретації трипільської культури. Перехідний період, що датується кінцем 20-х — першою половиною 40-х рр. ХХ ст., характеризувався подальшим накопиченням нових методологічних засад та принципів дослідження. У 20-ті рр., у відносно сприятливих суспільно-політичних умовах, над збільшенням джерелознавчої бази продовжували працювати П. Курінний, В. Козловська, С. Гамченко. Результатом їх активної діяльності були розкопки трипільських поселень майже на всій території України та публікація результатів польових досліджень у І томі

«Трипільська культура на Україні» [Трипільська культура на Україні].

Виділені дослідниками періоди в історії подальших досліджень трипільської культури, можна об'єднати в основний, другий етап, що бере початок в другій половині 30-х рр. ХХ ст. та триває досьогодні [Черныш, 1982, с. 166—347; Дергачев, 1991, с. 3—9]. В межах другого етапу можна виділити три періоди. Насамперед, довоєнний та післявоєнний період, що тривав з другої половини 30-х до кінця 50-х рр. ХХ ст. Для цього періоду характерним було утвердження марксистської методології, що продовжувалося і у повоєнний період, коли проводилися роботи з відновлення польових та теоретичних досліджень. Наступний період охопив 60-ті — 80-ті рр. ХХ ст. та характеризувався змінами наукової думки в межах марксистської філософії.

В сучасний період (90-ті рр. ХХ — початок ХХІ ст.), процес накопичення джерельної бази загальмувався, через зменшення фінансування, що стало поштовхом для узагальнення результатів досліджень попередніх років. В результаті теоретичного осмислення фактичного матеріалу здобутого у попередні роки логічно стала поява фундаментальних праць «Давня історія України», «Україна крізь віки», «Етнічна історія давньої України». Крім того, протягом зазначеного періоду у розвитку трипіллезнавчих студій, спираючись на співвідношення кількості експедицій та публікацій, присвячених вивченю та дослідженю пам'яток трипільської культури, можна виділити 3 фази (діаграма). Перша фаза тривала з 1991 по 1995 рр., друга — з 1995 по 2000 рр., третя — з 2000 по 2004 рр. Вони відрізняються масштабами польових робіт та видавничою

Діаграма. Кількість археологічних експедицій, наукових публікацій та дисертаційних досліджень, присвячених вивченю трипільської культури впродовж 1991—2004 рр.: 1 — археологічні експедиції, 2 — наукові видання, 3 — дисертаційні дослідження (джерело: наукові звіти про археологічні розкопки в Україні за 1991—2004 рр., фонд експедицій НА ІА НАН України; бібліографічний покажчик «Історія України» за 1991—2004 рр.)

діяльністю в цьому напрямку досліджень. Крім того, ці фази відображають взаємозалежність знаходження нових археологічних артефактів, оновлення джерельної бази та теоретичного осмислення фактичного матеріалу, тобто інтерпретації результатів польових досліджень трипільської культури. Таким чином, розвиток трипіллезнавства, як окремого напряму археологічних досліджень і складова національної історичної науки, залежить від співвідношення цих двох важливих складових.

Вивчення історографії трипільської культури дуже складне завдання, оскільки трипіллезнавство, мабуть найбільш скомпрометована галузь археології на сьогоднішній день. Не в останню чергу завдяки державній політиці в гуманітарній сфері. Пасивний характер гуманітарної політики призводить до знецінення знань, поширення та утвердження в суспільстві псевдонаукових ідей, зниження кількості польових досліджень і є шляхом наукового регресу. Тому питання вивчення та інтерпретації трипільської культури необхідно розглядати на тлі суспільно-політичного розвитку України.

Основні підходи щодо інтерпретації трипільської культури та аналіз поглядів на місце трипільської культури в давній історії. Кожне покоління трипіллезнавців переглядало свої підходи до питання історико-культурного змісту трипільської культури. Так, у другій половині XIX ст. ще не існувало визначення «трипільської археологічної культури», дані археологічні знахідки називали старожитності культури мальованої кераміки, які визначали як «домікенські» та відносили до широкого кола культур Середземномор'я.

Проте вже у кінці XIX ст., а саме після відкриття у 1896—1897 рр. в околицях містечка Трипілля Київського повіту (нині село Трипілля Обухівського району Київської області) кількох поселень з матеріалами, аналогічними до київських знахідок, В.В. Хвойка запропонував для археологічних пам'яток наукове визначення «трипільська культура».

Власне назва «трипільська культура» закріпилася за пам'ятками після доповіді В.В. Хвойка на XI Всеросійському археологічному з'їзді, що відбувся в серпні 1899 року в Києві [Хвойка, 1901, с. 736—812], а також публікації праці В.В. Хвойки про розкопки поселень 1901 року біля міст Канева та Ржищева на Київщині [Хвойка, 2006, с. 95—104].

До сучасної інтерпретації трипільської культури як ранньоземлеробські племена мідно-кам'яного віку наблизив відомий радянський археолог Т.С. Пассек, яка присвятила усі свої праці вивченням трипільської культури [Пассек, 1940, с. 9—37; 1949; 1961 та ін.]. Розроблення проблеми інтерпретації трипільської культури у радянській археології припадає на другу половину 1950-х рр., що свідчило про перехід на новий рівень теоретичних засад археології, а також окремого її напряму трипіллезнавства. Стимулом в цьому відношенні стала наукова дискусія, яка розгорнулася на сторінках фахового періодичного видання «Вестник Древней истории», між Т.С. Пассек та С.М. Бібиковим [Пассек, 1954, с. 70—74; Бібиков, 1955, с. 209—214]. Гіпотезу, про «примітивне мотичне землеробство» та панування на ранніх етапах розвитку трипільської культури матріархальних відносин, яка була домінуючою до середини 50-х рр. ХХ ст. [Пассек, 1961, с. 100], С.М. Бібиков переглянув та довів її помилковість, насамперед, з методологічної точки зору. Бо дана гіпотеза спиралася на економічну модель розвитку ірокезів Америки і не враховує принципову відмінність трипільського господарства у вирощуванні культивованих рослин та природно-кліматичних умов в яких вони існували. Спираючись на результати польових досліджень, палеоботанічні підрахунки та ретроспективний метод С.М. Бібиков інтерпретував трипільське землеробство вже як тип польового орного, із системою залежі та відстоював думку про панування матріархальних відносин починаючи з ранніх етапів трипільської культури.

Стан вивчення археологічних пам'яток трипільської культури у радянський період періодично аналізувався сучасниками [Черныш, 1982, с. 166—347; Дергачев, 1991, с. 3—9; Збенович, 1989, с. 7—11]. Проте творча спадщина археологів радянського періоду залишається недооціненою. До кінця 80-х рр. ХХ ст. в історіографії радянського періоду панувала єдина методологія дослідження історії, якою був марксизм-ленінізм, основою якої було вчення про суспільно-економічні формації, революційні шляхи їх зміни, про класи і класову боротьбу, що надавало науковим працям, підручникам та посібникам політичного та ідеологічного спрямування. У працях провідних дослідників основні аспекти вивчення трипільської культури висвітлювалися посилаючись, насамперед, на роботи Л. Моргана, Ф. Енгельса та К. Маркса. Безумовно, такі умови розвитку історичної науки в Україні обмежували та гальмували історіографічний процес, бо багато історичних розвідок, наукових праць та підручників з історії не публікувалися, зберігалися у спецховищах і були недоступні. Але необхідно розуміти і враховувати той факт, що пізнавальний науковий історичний матеріалізм відрізняється від пропагандистського марксизму-ленінізму. Тобто, упереджене ставлення до матеріалістичного розуміння історії призведе до хибних висновків та оцінок зроблених сучасними дослідниками по відношенню до праць написаних вченими радянського періоду. Саме таке ставлення переважає протягом останніх років у свідомості представників сучасної історичної науки. Незважаючи на зрозумілу апологетику, праці археологів-трипіллезнавців 20—80-х рр. ХХ ст. мають велике значення з огляду на величезну джерелознавчу базу, на яку вони спираються. Тобто, наукові праці є носіем оригінальних відомостей, оскільки носії первинної інформації (культурний шар та археологічні об'єкти) втрачені в результаті археологічних розкопок.

В кінці ХХ ст. в умовах створення незалежної держави, в методології історії спостерігається тенденція до відмови від старих методологічних засад. Але в той же час, науковцями не було запропоновано нових методів та принципів дослідження. Це стало причиною методологічної невизначеності серед дослідників, зниження вимог до наукових праць та не завжди мотивованих запозичень з західноєвропейської історіографії. Нехтуючи значенням соціально-економічної основи в житті давніх суспільств сучасні дослідники прийшли до хибного визначення їх рівня розвитку. У зв'язку з цим деякі археологічні культури, що існували в добу енеоліту, були штучно підняті на цивілізаційний абоprotoцивілізаційний рівень розвитку. Так, Ю.В. Павленко вважав, що трипільська культура знаходилася на передцивілізаційному рівні розвитку, хоч і не дає пояснення, чим саме цей рівень характеризується [Павленко, 2000;

2002]. Крім того Ю.В. Павленко переуконаний у необхідності рішучої та послідовної відмови від марксистського формаційного бачення історичного процесу. На нашу думку, справедливими є критичні зауваження П.П. Толочка, який на основі аналізу праці Ю.В. Павленка, переуконливо довів непридатність та суперечливість його поглядів та переконань [Толочко, 2005, с. 3—11; 2007, с. 21]. Цитати з праці Ю.В. Павленко, які наводить П.П. Толочко є яскравим прикладом непослідовності думок автора. У визначені передумов та умов формування перших цивілізацій Ю.В. Павленко цілком підтверджує положення марксизму. «Традиционное для марксистской историографии положение — пишет він — о том, что решающей предпосылкой выхода на уровень цивилизации является получение достаточного объема прибавочного продукта, отчужденного эксплуататорской верхушкой у массы рядовых... сохраняет свое значение и сегодня» [Павленко, 2000; 2002].

В кінцевому результаті запропонована Ю.В. Павленком цілісна наукова концепція цивілізаційного підходу до аналізу історичного розвитку людства, що мала замінити застарілу п'ятиформаційну схему, виявилась дуже складною для розуміння. Розроблена автором методологія взаємодоповнення принципів стадійності, поліварантності та цивілізаційної унікальності соціокультурного розвитку людства досить суперечлива. А головне, що посилаючись на ідеї А.Дж. Тойнбі відсутнє логічне обґрунтування пріоритетності «творчого начала» про, що автор говорив на початку праці [Тойнбі, 1995, с. 24].

Варте уваги, фундаментальне академічне видання «Цивілізаційна історія України», в якому авторський колектив застосовуючи передусім історичний підхід, висвітлює цивілізаційний процес і його специфіку, притаманну виключно Україні. Особливо важливим є той факт, що автори досліджують становлення та розвиток «цивілізації» і «держави» — феноменів не тотожних, але взаємопов'язаних, які характеризують різні сторони одного і того ж процесу: переходу від первісних суспільств до соціально-диференційованих суспільств з наявністю станів. Докладне визначення цих феноменів подано у вступі до книги. Основну частину дослідження складає пояснення та демонстрація всього розмаїття, що притаманне Україні, через призму цивілізаційних та державотворчих процесів в історичній послідовності від енеолітичної доби до сьогодення. Варто погодитися з критичними коментарями на цю працю в рецензії О.Г. Корвіна-Пітровського, що «шукати характерні ознаки цивілізаційних процесів в енеолітичну добу складне завдання, бо їх прояви у цей давній період відсутні» [Корвін-Пітровський, 2006, с. 96—98]. Так, назва розділу «Перша protoцивілізація землеробів»

має кон'юктурний характер, бо стилістично повторює поширені серед політиків та літераторів терміни, що утверджують Міф про Трипільську цивілізацію. До речі, автори у своїй книзі відстоюють саме цю наукову концептуальну позицію, демонструючи всі характерні ознаки пізнього первісного суспільства для населення енеолітичної та більшої частини бронзової доби в Україні. І хоча дослідники в цілому справедливо розглядають рівень розвитку населення пізньобронзової доби, для розділу більш вдалою була б назва «Наслідки неолітичної революції на території України як передумова цивілізаційних процесів». Дослідники ретельно проаналізували давні суспільства, зокрема, трипільську культуру, і прийшли до висновку, що перші цивілізаційні та державотворчі процеси на території України починаються з ранньозалізною добою, що докладно висвітлено в розділах «Скіфське царство» та «Антична цивілізація». Достатньо лише порівняти руїни античних міст Херсонеса з археологічними залишками поселень трипільської культури і стає одразу зрозумілою різниця між первісним та цивілізаційним рівнем розвитку.

Висвітлювати трипільську культуру в контексті давньої історії України необхідно не як окрему археологічну культуру чи процес генезису матеріального та суспільного життя, а як органічно самостійне, оригінальне культурне явище у світовій цивілізації. На кожному його хронологічному зрізі діяли загальностадіальні закономірності, але водночас постійними були й генетичні процеси та умови культурного розвитку, що відрізняє її від інших енеолітичних ранньоzemлеробських культур. Генезис трипільської культури відзначався складністю й багатовекторністю взаємозв'язків з археологічними культурами як Північно-Західного, так і Південно-Східного регіону Східної Європи, що підтверджено наявністю імпортів та появою нетрадиційних для трипільської культури елементів в оздоблені кераміки та поховального ритуалу. А подібність окремих елементів української культури з трипільською — це лише результат тривалого генезису людського життя на наших землях, спадковість від попередніх народів, котрі власними зусиллями сформували специфічний спосіб життя, світогляд, а також господарсько-культурний тип. Враховуючи усю складність проблеми етнічних процесів (міграції, асиміляції тощо) виникає необхідність у комплексному підході дослідження, що передбачає використання, окрім археологічних джерел, ще й історично-етнографічні, лінгвістичні та антропологічні дані. Зокрема, розглядаючи цю проблему, М.І. Гладких визначив такі основні вихідні положення для сучасних етноісторичних реконструкцій. По-перше, «не можна прямолінійно шукати історичне коріння сучасних народів у конкретних племенах первісного суспільства, відомості про які дуже

обмежені» [Історія України, 2006, с. 25—42]. За палеодемографічними реконструкціями, навіть якщо брати максимальні показники на етапі розквіту трипільської культури, то загальна кількість населення не перевищувала мільйона осіб. А сучасні народи та нації, зокрема українці, значно більші за чисельністю та територією (держава), яку вони займають. Подруге, «спільні риси культури різних соціальних об'єднань формуються під впливом різних чинників. З одного боку, це вплив навколошнього середовища, яке зумовлює спосіб господарювання. Так виникають господарсько-культурні типи» [Історія України, 2006, с. 25—42]. На прикладі підсічно-вогневого землеробства і скотарства лісової зони, до якого належали різні етноси, серед яких і слов'яни, і балти, і германці, М.І. Гладких доводить, що «спільність господарства не визначає спільноті етносу. З іншого боку, на формування спільніх рис історичних об'єднань впливають історико-етнографічні спільноті, скажімо, східні слов'яни, до яких належать різні народи, зокрема українці». А це, в свою чергу, дозволило досліднику дати відповідь на основне запитання «чи правомірно виводити безпосередньо український етнос, скажімо, від носіїв трипільської культури доби міді (IV—III тис. до н. е.) на підставі тільки того, що і ті й інші були землеробами-скотарями? Очевидно, що ні, оскільки тоді треба враховувати ще і місце формування трипільської культури, і процес розселення її носіїв, і контакти з іншими культурами, і тривалий час (дві тисячі років), який розділяє зникнення трипільської культури і появу давніх слов'ян, у середовищі яких згодом сформувалися українці» [Історія України, 2006, с. 25—42].

Таким чином, М.І. Гладких визначив головний принцип етноісторичних реконструкцій, а саме, «корені сучасних народів треба шукати у протилежному напрямі: від відомого (сучасного стану) до невідомого (колишнього стану), до тієї пори, коли ці корені вже неможливо простежити. Скажімо, більш менш очевидно, що сучасні українці сформувались на певній території ранньофеодальної держави Київська Русь. Остання виникла в масі східно-слов'янських племен. Слов'яни раннього залізного віку успадкували культури населення доби бронзи лісової і лісостепової зони Східної і Центральної Європи, які належали східним предкам слов'ян, балтів і германців. Таким чином стає очевидно, що чим більше заглиблюємося в історію, тим ширшими стають територія пошуків історичних коренів українців і коло давніх народів, які до цього дотичні» [Історія України, 2006, с. 25—42]. Саме під цим кутом зору варто шукати, яке місце трипільська культура займала в давній історії України.

Методи та основні принципи інтерпретації результатів польових досліджень пам'яток трипільської культури. На різних

етапах розвитку історичної науки провідну роль відігравати наукові школи. В історіографії наукову школу розглядають як загальновизнанні методи та підходи, що започаткували або стали базою для подальшого розвитку основних напрямів досліджень і розуміння історії. Саме тому, огляд процесу становлення та розвитку української історичної школи дозволить прослідкувати еволюцію методологічних засад вітчизняної історичної науки. Так само, зміна методологічних засад вітчизняної історичної науки впливає на теоретичне осмислення археологічного матеріалу, тобто інтерпретацію результатів польових досліджень.

Спроби виокремлення серед сучасних дослідників послідовників тої чи іншої школи є досить умовними, бо на практиці більш ранні школи продовжували співіснувати з більш пізніми, тому розвиток історичної науки являє собою скоріше за все злиття різних наукових шкіл, а ніж послідовну зміну одна одної. А це в свою чергу призвело до запозичення та синтезу методів дослідження не лише між науковими школами, а й різними галузями науки.

В сучасній археології співіснують різні наукові школи. Відсутність единого загальновизнаного методу дослідження залишає право вибору за археологами та дозволяє їм одночасно використовувати методологічні прийоми різних наукових напрямів. А синтез методів добрий тим, що дозволяє досліджувати фактичний матеріал з різних точок зору.

Слід відзначити, що в 90-ті рр. ХХ ст. наукові теми по трипільській культурі, які розробляли співробітники відділу енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України, досить вдало доповнювали одна одну і визначили напрями для подальших досліджень. Було захищено вісім кандидатських дисертацій, в яких вирішувалися важливі питання трипільської культури. Крім того, проблеми трипільської металургії розглянуті в докторській дисертації Н.В. Риндині. Така кількість дисертаційних праць стала своєрідним рекордом за всю історію дослідження Трипілля і, разом з тим, логічним підсумком його наукового вивчення у ХХ ст. Серед цих робіт були регіональні дослідження, в яких вивчалися різні локально-хронологічні прояви Трипілля раннього (Н.Б. Бурдо), середнього та початку пізнього етапів (С.О. Гусев, С.М. Рижов, І.В. Палагута). Кременевій індустрії трипільської культури присвятила дисертаційне дослідження А.В. Енговатової, зооморфні пластіци — В.І. Балабіна.

В сучасних дослідженнях трипільської культури переважає соціокультурний напрям, започаткований С.М. Бібіковим. Глибокий аналіз матеріалів та узагальнення результатів досліджень лягли в основу палеоекономічного моделювання. А комплексний аналіз археологічних, геологічних, етнографічних та інших джерел дозволив дослідникам реконструюва-

ти окремі елементи побуту та інтерпретувати важливі процеси розвитку племен трипільської культури. Проаналізувавши господарсько-економічний комплекс трипільської культури, дослідники дійшли висновку про його високий рівень. Усе це дало змогу віднести трипільське суспільство до початку розпаду первісного суспільства. Сьогодні таке визначення сприймається більшістю дослідників.

Специфіка вивчення та дослідження трипільської культури визначає панівну роль археологічних джерел. Тому вітчизняне трипіллезнавство існує та розвивається, у першу чергу, як галузь археології. Сьогодні фахівців з дослідження трипільської культури близько 30 осіб, зокрема дві третини із загальної кількості — це працівники Інституту археології НАН України. Інститут археології Національної академії наук України є провідною установою з дослідження та вивчення трипільської культури. Його науковий потенціал та інфраструктура забезпечили появу монографій, колективних та періодичних видань. В цих виданнях висвітлюються такі актуальні питання як періодизація, походження, рівень розвитку та зникнення трипільської культури. Проблема цивілізаційних та державотворчих процесів в українській історіографії виявилась найменш розробленою. Тому важливими в цьому напрямку є результати досліджень колективу науковців відділу енеоліту-бронзового віку (В.О. Круц, Н.Б. Бурдо, М.Ю. Відейко, В.В. Отрощенко, С.М. Рижов, Ю.Я. Рассамакін, О.Г. Корвін-Піотровський та ін.). Праці, підготовлені авторськими колективами Інституту археології НАН України, а саме, фундаментальна тритомна «Давня історія України», «Україна крізь віки» і «Давня історія України» (у 2-х книгах) [Давня історія України, 1994, с. 47—49; Давня історія України, 1997, с. 234—260; Україна крізь віки, 1998, с. 59—73], а також праці Л.Л. Залізняка [Залізняк, 1994; 1999] стали синтезом найновіших досліджень в галузі давньої історії України, зокрема трипільської культури. Автори названих праць, застосувавши комплексні методи досліджень джерельної бази, намагалися відтворити історичний процес на території України у всій його багатогранності, простежити не тільки еволюцію матеріальної культури, а й складні етнічні, соціальні та культурні процеси.

В археологічній науці протягом 80—90-х рр. було сконцентровано великий за об'ємом фактічний матеріал, що значною мірою був осмислений і синтезований у ряді спеціальних узагальнюючих досліджень, серед яких академічне видання «Давньої історії України» у трьох томах. Ідея створення даного наукового видання належить С.М. Бібікову. Але за її реалізацію взявся колектив науковців Інституту археології НАН України. Так, «Давня історія України» стала першою узагальнюючою

працею вітчизняної історіографії, в якій було сконцентровано всі результати досліджень та стисло висвітлено історико-культурний зміст трипільської археологічної культури. Зокрема, в другій частині першого тому «Енеоліт та Бронзовий вік», на основі глибокого й системного аналізу археологічних джерел, території поширення пам'яток трипільської культури та їх культурного, соціального та економічного розвитку, представлено результати досліджень етнокультурних процесів у V—IV тис. до н.е. [Давня історія України, 1997, с. 229—544].

На особливу увагу заслуговує проблема походження ранніх трипільських пам'яток етапу А, яку автор розділу В.О. Круц подає максимально достовірно, враховуючи величезний джерельний матеріал та застосовуючи сучасні методи наукового дослідження. Загалом, зміст розділу добре обґрунтований як на теоретико-методологічному, так і на фактологічному рівнях, що дозволило створити цілісну картину давньої історії України впродовж V—IV тис. до н. е. Ще однією їх загальною особливістю стала значна увага до географічного чинника історичного процесу, висвітлення вирішального впливу природного середовища на еволюцію господарських і суспільних форм життя.

На сучасному етапі трипіллезнавчі студії як окремий напрям археологічних досліджень і складова національної історичної науки переживає перехідний етап, що відбився на історичних реконструкціях у вигляді методологічного плюралізму та синтезі методів. Вітчизняним дослідникам не завжди вдається досягти поставленої мети. Інколи їх праці лише наголошують на необхідності вивчення тієї чи іншої проблематики. Однак поява таких робіт свідчить про суттєве розширення кола досліджуваних проблем, застосування нових методів та здобутків європейської історіографії. А метод реконструкції в значній мірі визначатиме подальший розвиток та успіхи сучасних досліджень трипільської культури, бо дозволить сучасним дослідникам шляхом відтворення етноісторичних моделей цього археологічного феномену повноцінно вивчати наявний археологічний матеріал, а також перевірити й критично проаналізувати вже існуючі концепції та теорії. Цей метод сприятиме розвитку трипіллезнавчих студій як з теоретичної так і з практичної сторони.

Висвітлення трипільської культури в кінці ХХ — на початку ХХІ ст. стало обов'язковим атрибутом усіх узагальнюючих праць з історії України. Проте у цих працях історія трипільської культури висвітлена фрагментарно. Майже не акцентується увага на походженні історико-культурної спільноті Кукутені-Трипілля, її генезисі та культурних взаємозв'язках. На мою думку, ряд аспектів вимагають аргументації, яка більше спиралася на результати останніх археологічних досліджень. А окремі питання,

зокрема, розвиток та поширення трипільської культури детальнішого висвітлення. Натомість, велика увага приділяється висвітленню даного археологічного феномену з точки зору цивілізаційного підходу. Цивілізаційне розуміння терміну «цивілізація» було штучно перенесено дослідниками на трипільську культуру та додовано стадіальними критеріями, що стало причиною неадекватної інтерпретації трипільської культури в сучасній історіографії.

Варто зазначити, що цивілізаційний підхід не полемізує з формаційним. Суть формаційного підходу в тому, що він виходить з революційного розвитку, тобто зміна однієї формації іншою відбувається шляхом революційного стрибка. А цивілізаційний підхід, це абсолютно самостійна методологічна історіософська схема історичного розвитку, яка дає просто ширший простір для аналізу різних епох, в тому числі і мідно-кам'яної епохи.

Віднесення ранньоземлеробських археологічних культур Південно-Східної та Центральної Європи V—IV тис. до н. е. до групи ранніх цивілізацій з методологічною точки зору є помилковим, оскільки ці археологічні культури являють собою лише початковий етап формування передумов цивілізаційних процесів. За своєю суттю енеолітичні археологічні культури Балкано-Карпатських земель несли багато спільногого для нерозчленованої Євразії і не сильно відрізнялися від культур Чатал-Хююк, Хаджілар чи Янь Шао. [Андреев, 1995, с. 97; Мерперт, 1980, с. 69]. Насправді, фактів, які доводили б вихід трипільського суспільства на цивілізаційний рівень розвитку, немає. Населення цієї культури практично не знало індустрії металу, усі його знаряддя праці виготовлені з каменю і кістки. Поселення, навіть і найбільші, в яких жили трипільці, нічого спільногого з містами перших цивілізацій не мали. У них немає монументальних громадських будівель-палаців, храмів тощо. Не знали вони і писемності, як немає жодних даних і про їхню державно-політичну організацію. Ми можемо лише констатувати, що спираючись на виробничий фактор дослідниками було доведено факт відсутності цивілізаційного або державного рівня розвитку серед носіїв трипільської культури [Етнічна історія давньої України, 2000, с. 83—91].

Створені політиками України кінця ХХ — початку ХХІ ст. несприятливі суспільно-політичні умови є причиною появи псевдонаукових праць проти яких виступають і які критикують провідні дослідники трипільської культури впродовж 20 років. На основі аналізу псевдонаукових публікацій та критиці з боку фахових археологів, встановлено, що в сучасній історіографії спостерігається тенденція до невиправданої актуалізації історичного минулого, а часом і відвертої фальсифікації. Статті М.Ю. Відейка, Л.Л. Залізняка, В.В. Отрощен-

ка та інших фахівців [Відейко, 2005, с. 89—104; Залізняк, 2004, с. 95—103], що базуються на науково обґрунтованих фактах, спростовують основні положення публіцистики, в якій неадекватно висвітлено трипільську культуру.

Відбулась певна профанація досліджень давньої історії України і трипільської культури. Авторами псевдонаукових публікацій є Ю. Шилов, Ю.М Канигін, І.В. Каганець та ін. [Шилов, 2004; Канигін, 2003 та ін.]. В спрощеному і фальсифікованому вигляді трипільська культура та інші події історії України стають зручними для маніпуляцій та служжіння політичній кон'юнктурі. Практично всі псевдонаукові концепції розглядають трипільську культуру як цивілізаційне утворення, що заклало фундамент української культури. Для них характерна свідома маніпуляція науковими термінами, безперервний пошук сенсації, доступний виклад матеріалу, який друкується великими тиражами. Це обумовлює їх перевагу над науковими виданнями, які переобтяженні термінологією та складні для розуміння пересічної людини.

Висновки. Становлення та розвиток української археологічної школи є складовою частиною процесу формування національної історичної науки та національної самосвідомості загалом. Відношення у суспільстві до історичних та археологічних пам'яток, свідчить про рівень його освіти, культури, цивілізованості. Але визначальним чинником в розвитку гуманітарної сфери суспільства є державна політика. Сучасна державна політика у гуманітарній сфері не задовольняє суспільні потреби у знаннях про давнє минуле України. В 90-х рр. ХХ — на початку ХХІ ст. домінуючу тенденцією стає розходження процесу наукового дослідження і висвітлення трипільської культури в навчальній літературі. Висвітлюючи трипільську культуру, автори підручників не спиралися на наукові праці провідних дослідників даної археологічної культури, а орієнтувалися на сенсаційний характер пропонованих «відкриттів». Активність у напрямку популяризації неадекватної точки зору на трипільську культуру простежується у переважній більшості навчальних посібників. Навчальна література часто перенасичена псевдонауковими гіпотезами у вигляді науково доведених фактів, що приховувалися в радянські часи.

Зміни, що відбулися в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. дали можливість науковцям вільно обирати методи дослідження, концептуальні підходи та принципи, на які спиратиметься їх наукова праця. Крім того, на інтерпретацію трипільської культури впливають низка факторів ситуативного й економічного характеру та рівень кваліфікації археологів та істориків, які спираючись на результати археологічних досліджень висвітлюють різні аспекти вивчення даної археологічної культури. Загалом у про-

аналізованих узагальнюючих працях фіксується високий рівень дослідження і концептуального осмислення вітчизняної історії, якого історики НАН України досягли наприкінці 90-х років.

Теоретичні пошуки та вплив методології на інтерпретацію трипільської культури не були першопричинами конфліктів. Конфлікт у вітчизняній історичній науці кінця ХХ — початку ХХІ ст. має комплексний характер. По-перше, критика концептуальних підходів радянського періоду та методологічна невизначеність сучасних дослідників. По-друге, домінування праць кон'юнктурного характеру призвело до поєднання різних підходів та розбіжностей у розумінні шляхів популяризації історії України. Вітчизняні історики намагалися відмовитися від формальної концепції і на основі синтезу поглядів створили власне бачення історичного процесу. По-третє, сильна залежність історичної науки від суспільно-політичних умов, дозволила неадекватним припущенням остаточно перетворитися на історіографічний міф, поданий на рівні звинувачення у цензурі та приховувані провідними дослідниками доказів на підтримку концепції про трипільську цивілізацію.

Неадекватне висвітлення трипільської культури в контексті давньої історії України, впродовж 90-х рр. ХХ — початку ХХІ ст., було обумовлене підвищеним інтересом до етногенезу українців. Дезінформація, що міститься у кон'юнктурних працях, перетворилася в історіографічний міф, поданий на рівні звинувачення «офіційної» науки у цензурі та приховувані доказів на підтримку концепції про «стародавнє походження українців». Аналіз псевдонаукових публікацій, що висвітлюють трипільську культуру, не виявив в них наукового підґрунтя. Поширення публікацій такого змісту в подальшому може привести до зниження рівня викладання та вивчення давнього минулого України.

В умовах нормального функціонування гуманітарної політики проблема неадекватного висвітлення трипільської культури навряд чи могла з'явитися. Активний характер гуманітарної політики є основою суспільного прогресу, а також базою зростання української археологічної школи, зокрема трипіллезнавства.

Андреев Ю.В. Между Евразией и Европой: К вопросу о специфике миноиской цивилизации // ВДИ. — 1995. — № 2. — С. 97.

Бибиков С.М. О некоторых вопросах истории трипольской культуры (письмо в редакцию по поводу рецензии Т.С. Пассек) // ВДИ. — 1955. — № 3. — С. 209—214.

Відейко М.Ю. Тема трипільської культури у сучасному «праісторичному» міфотворенні // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 89—104.

Давня історія України: у 3-х т. Т. 1.: Первісне суспільство — К.: Наук. думка, 1997. — 345 с.

Давня історія України: у 2 кн.: навч. посіб. — К.: Либідь, 1994. — Кн. 1. — 240 с.

- Дергачев В.А., Манзура И.В. Погребальные комплексы позднего Триполья. — Кишинев: Штиинца, 1991. — 337 с.
- Етнічна історія давньої України. — К.: ІА НАН України, 2000. — 242 с.
- Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. — К.: Абрис, 1994. — 254 с.
- Залізняк Л.Л. Первісна історія України: навч. посіб. для істор. спец. вищ. навч. закл. — К.: Вища школа, 1999. — 259 с.
- Залізняк Л.Л. Трипілля очима науковців і політиків // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 95—103.
- Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К.: Наук. думка, 1989. — 224 с.
- Історія України: навчально-методичний посібник для семінарських занять. — К.: Знання-Прес, 2006. — 460 с.
- Канигин Ю.М. Шлях аріїв: Україна в духовній історії людства: роман-есе. — К.: АСК, 2003. — 5-те вид., доп. — 528 с.
- Корвін-Піотровський О.Г. [Рец.]: Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. — К., 2005. — 631 с. // Археологія. — 2006. — № 1. — С. 96—98.
- Мернерт Н.Я. Ранние скотоводы Восточной Европы и судьбы древнейших цивилизаций // Studia Praehistorica. — 1980. — № 3 — Р. 69.
- Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. — К.: Феникс, 2002. — 760 с.
- Павленко Ю.В. Исторія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: навчальний підручник. — К.: Либідь, 2000. — 2-е вид. — 360 с.
- Пасек Т.С. Трипільське поселення Коломійщина // Трипільська культура. — 1940. — Т. I. — С. 9—37.
- Пасек Т.С. Периодизация поселений трипольской культуры (III — II тыс. до н. э.) // МИА. — 1949. — № 10. — 248 с.
- Пасек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. — 1961. — № 84.
- Пасек Т.С. [Рец.]: Бибиков С.Н. Поселение Лука-Брулевецкая на Днестре // МИА. — 1953. — № 38 // ВДИ. — 1954. — № 2. — С. 70—74.
- Тойнбі А.Дж. Дослідження історії: у 2-х томах. — К.: Основи, 1995. — Т. 1. — 684 с.
- Толочко П.П. Археология и древняя история (в защиту исторического марксизма). — К.: Академперіодика, 2007. — 104 с.
- Толочко П.П. Теоретичні проблеми вивчення давньої історії України // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 3—11.
- Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Т. 1. — 211 с.
- Україна крізь віки: в 15-ти томах. Т. 1: Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. — К., 1998.
- Хвойка В.В. Каменный век Среднего Поднепровья // Тр. XI АС в Киеве в 1899 г. — 1901. — Т. I. — С. 736—812.
- Хвойка В.В. Розкопки 1901 р. в області трипільської культури // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. 1: Переклади наукових праць та коментарі. — К., 2006. — С. 95—104.
- Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 272.
- Шилов Ю.А. Истоки славянской цивилизации. — К.: МАУП, 2004. — 704 с.

Д. В. Толочко

ВЛИЯНИЕ ЭВОЛЮЦИИ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ НА ИНТЕРПРЕТАЦИЮ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ в конце XX — начале XXI века

Статья посвящена изучению и интерпретации трипольской археологической культуры в конце XX — начале XXI века.

Показано, как в условиях становления теоретико-методологических основ отечественной исторической науки, формировалось научное представление об историко-культурное содержание трипольской культуры

D. V. Tolochko

INFLUENCE OF THE EVOLUTION OF THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF NATIONAL HISTORICAL SCIENCE ON INTERPRETATION OF TRYPILLIAN CULTURE of the end of the 20th — early 21st century

The article is devoted to the study and interpretation of Trypillian culture of the end of the 20th — early 21st century. Shown, in conditions of formation theoretical and methodological foundations of the national historical science, process of accumulation of knowledge about the historical and cultural content of Trypillian culture.

M. B. Любув

(Харков)

НАЗЕМНЫЕ СООРУЖЕНИЯ НА ПОСЕЛЕНИИ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОЙТЕНКИ (по материалам раскопок 2004—2009 гг.)

В статье впервые вводятся в научный оборот наземные глинобитные сооружения участка «А» поселения черняховской культуры Войтенки 1. Дается классификация наземных сооружений памятника. Там присутствуют глинобитные (участок «А») и столбовые (участок «В») сооружения. Наземные глинобитные сооружения имеют аналогии на поселениях черняховской культуры в различных регионах ее ареала. Столбовые сооружения известны значительно в меньшей степени.

Ключевые слова: черняховская культура, археологический комплекс, очаг, сооружение, глинобитные конструкции.

Археологический комплекс позднеримского времени — начала эпохи Великого переселения народов Войтенки 1, исследуется Германо-Славянской археологической экспедицией Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина с 2004 г. Комплекс, состоящий из поселения на трех участках («А», «Б», «В») и прилегающего к участку «В» могильника, находится на южном склоне мокрой балки, на маленькой реке днепровской системы шестого порядка [Ljubičev, 2006, S. 271—272] (рис. 1, 2). В научный оборот уже вошли некоторые постройки различных типов (столбовые наземные, углубленные, полуземлянки) из участков «А» и «В» поселения [Любичев, 2006; 2008а, рис. 7—10, 12—19; с. 258—260, 266—267; 2008б, рис. 3—8, с. 47].

Настоящая публикация вводит в научный оборот наземные глинобитные сооружения с участка «А» поселения и предоставляет классификацию наземных сооружений всего поселения.

Очаг 1 на участке «А» был исследован на площади траншеи для проверки некоторых магнитных аномалий съемки 2005 г. «Очаг 2»

находился в раскопе 2006 г. С 2007 г. участок «А» поселения исследуется сплошной площадью при помощи парцелл — квадратов со стороной 20 м (400 м^2 каждая парцела), что позволяет, значительно улучшить качество фиксации наземных сооружений.

НАЗЕМНЫЕ ГЛИНОБИТНЫЕ ПОСТРОЙКИ УЧАСТКА «А»

«Очаг 1» имел овальную форму в плане ($1,4 \times 1,1$ м). Его основание находилось на уровне 0,7 м. Высота очага составляла 0,35—0,40 м (рис. 3, 1, 2). В конструкции зафиксированы следующие слои: 1) основание из глины и вмазанных фрагментов гончарной, в основном, кухонной (91 %) и в меньшем количестве, столовой керамики; 2) слой пережженного грунта (толщина 0,05 м); 3) слой обожженной глины с вмазанными фрагментами подобной керамики (толщина 0,15 м). По стенкам траншеи возле очага наблюдалась дисперсия мелких кусков глиняной обмазки [Любичев, Мызгин, Варачева, 2006, с. 11—13].

«Очаг 2» — скопление из кусков обожженной глины, донца лепного горшка, костей животных, имевшее в плане размеры $65,5 \times 63,5$ см (рис. 3, 3, 4). Слой обожженной глины имел толщину 3,0—3,5 см. Один из кусков обожженной глины имел форму кирпича. Верхний и нижний уровень залегания — 0,52 и 0,65/0,68 м. По стенке траншеи наблюдалась дисперсия мелких кусков глиняной обмазки [Любичев, Мызгин, Варачева, 2007, с. 17—18].

Сооружение 3 длинными стенами было вытянуто по линии запад-восток, параллельно краю балки и течению реки. Длина этих стен 7,0 и 6,5 м. Прослежено три перпендикулярных

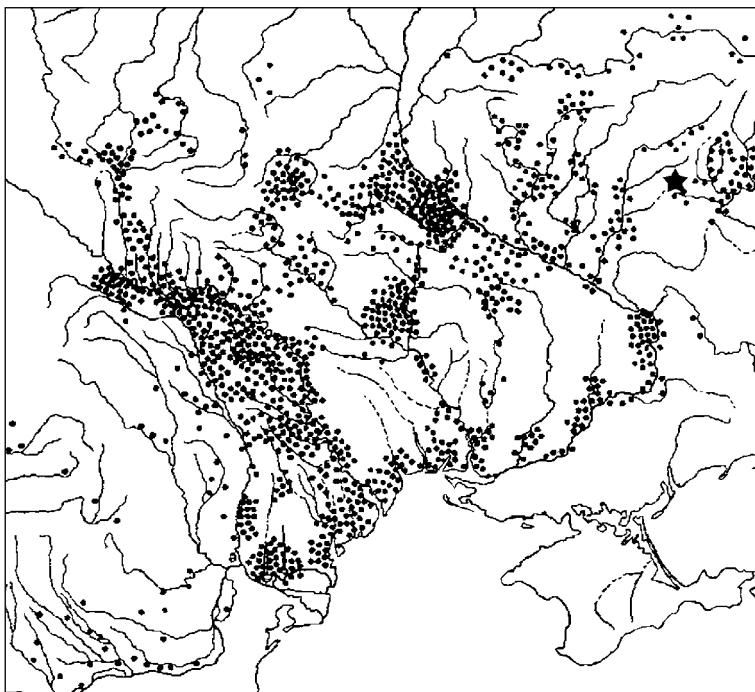

Рис. 1. Положение археологического комплекса Войтенки 1 в ареале черняховской культуры (нанесено по карте: [Гей, 1993, рис. 23])

нута по линии юго-запад — северо-восток на 3,4 м, имеет размеры по линиям север-юг и запад-восток соответственно 2,0 и 3,0 м и площадь около 6 м^2 (рис. 4; 5, 1, 2). Верхний и нижний уровни залегания — 0,35 и 0,68/0,72 м. Вокруг наблюдалась дисперсия мелких кусков глиняной обмазки [Любичев, Мызгин, Варачева, 2008, с. 27].

Сооружение 6 — площадка со сторонами по линии север—юг 1,1 м и линии запад—восток 1,15 м, площадью около $1,3 \text{ м}^2$. Выполнена из обожженной глины серого цвета с вмазанными крупными фрагментами гончарных сосудов (рис. 4; 5, 3, 4). Верхний и нижний уровни залегания соответственно 0,36/0,38 и 0,4/0,45 м. Вокруг наблюдалась дисперсия мелких кусков глиняной обмазки [Любичев, Мызгин, Варачева, 2008, с. 27—28].

Сооружение 8 — вытянутая по линии юго-запад — северо-восток на 2,3 м площадка из обожженной глины серого цвета со сторонами по линии север—юг 1,3 м и запад—восток 2,3 м площадью около $3,0 \text{ м}^2$ с вмазанными фрагментами гончарных сосудов, кусками песчаника (рис. 4; 6, 1, 2). Основу для вымостки составили фрагменты двух гончарных сосудов: 1) округлобокого горшка больших размеров с шероховатой поверхностью серого цвета и орнаментом на плече в виде двух горизонтальных линий, а также одной волнистой между ними; 2) горшка больших размеров («зерновик», «пифос») с шероховатой поверхностью серого цвета. На площадке находились куски глиняной обмазки и угли. Верхний и нижний уровни залегания — соответственно 0,31/0,33 и 0,55/0,62 м. Вокруг сооружения наблюдалась дисперсия из мелких кусков обмазки и углей [Любичев, Мызгин, Варачева, 2008, с. 29—30].

Сооружение 9 — овальная в плане площадка размерами по линии север—юг 0,8 и запад—восток 0,4 м, площадью около $1,0 \text{ м}^2$ из обожженной глины серого цвета с вмазанными фрагментами гончарных сосудов (рис. 4; 6, 3, 4). Под слоем керамики находился фрагмент глиняного биконического прядильца. Верхний и нижний уровни залегания сооружения — соответственно 0,37 и 0,8/0,85 м [Любичев, Мызгин, Варачева, 2008, с. 30].

Сооружение 13 — компактное скопление глиняной обмазки прямоугольной формы размерами $0,7 \times 0,46 \text{ м}$, толщиной 0,1 м. В плане вытянуто по направлению север—юг. Верхний и нижний уровни залегания сооружения со-

мальных стены: одна — внешняя западная и две, делящих постройку на три помещения. Длина каждой из них составляет в среднем 2,8—2,9 м (рис. 4). В обмазке находились фрагменты керамики, в том числе и лепной. Среди завала стены обнаружен глиняный шарик с заглаженной поверхностью диаметром 3,5 см. Верхний и нижний уровни залегания обмазки — 0,36/0,4 и 1,0/1,05 м. Площадь завала обмазки — около 68 м^2 . Восточную часть жилища проследить не удалось, отдельные остатки стен находились на расстоянии 8—9 м от западной стены [Любичев, Мызгин, Варачева, 2008, с. 22—23].

Сооружение 5 представляет собой площадку из обожженной глины серого цвета с вмазанными фрагментами гончарных сосудов. Она вытя-

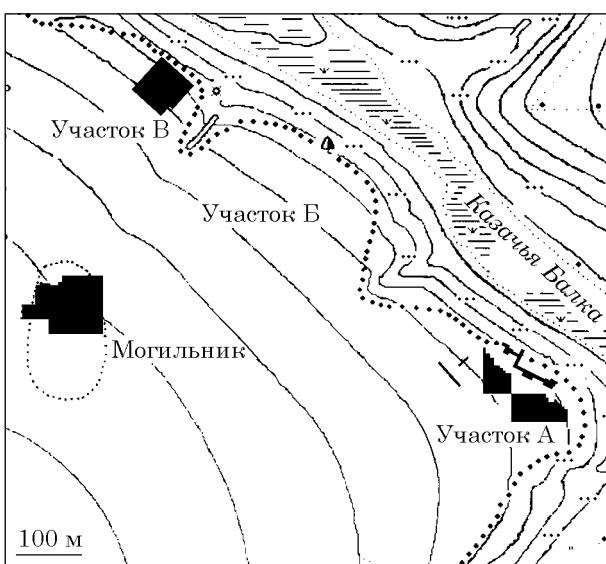

Рис. 2. Составные части археологического комплекса Войтенки 1

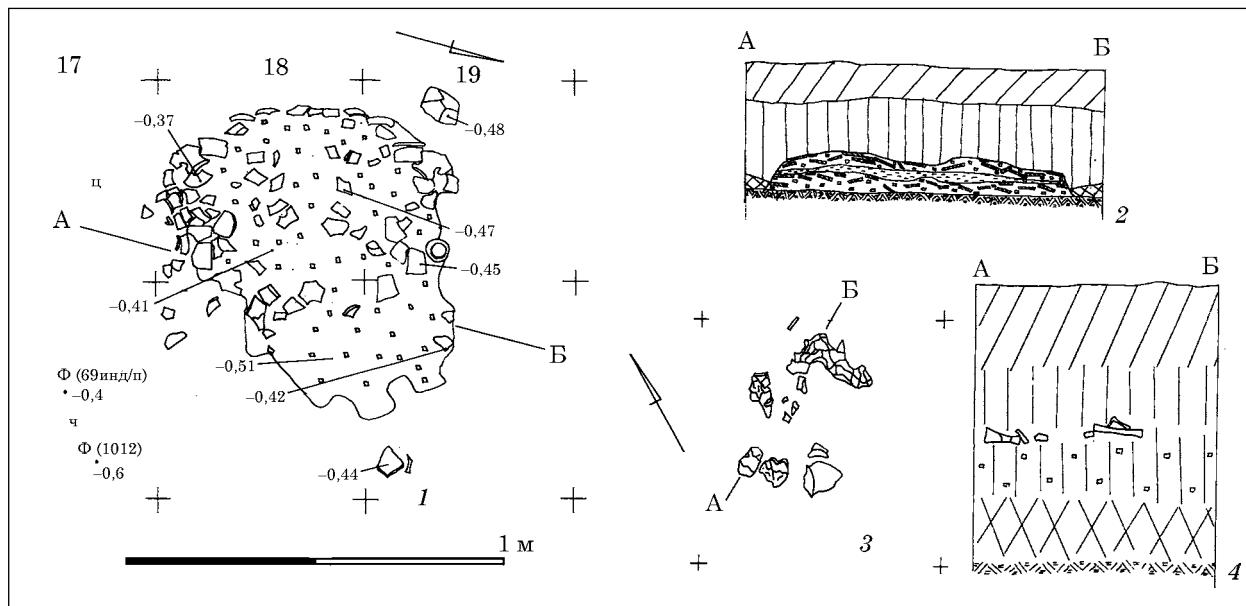

Рис. 3. Поселение Войтенки 1. Участок «А». Очаг 1 (1, 2), «очаг 2» (3, 4)

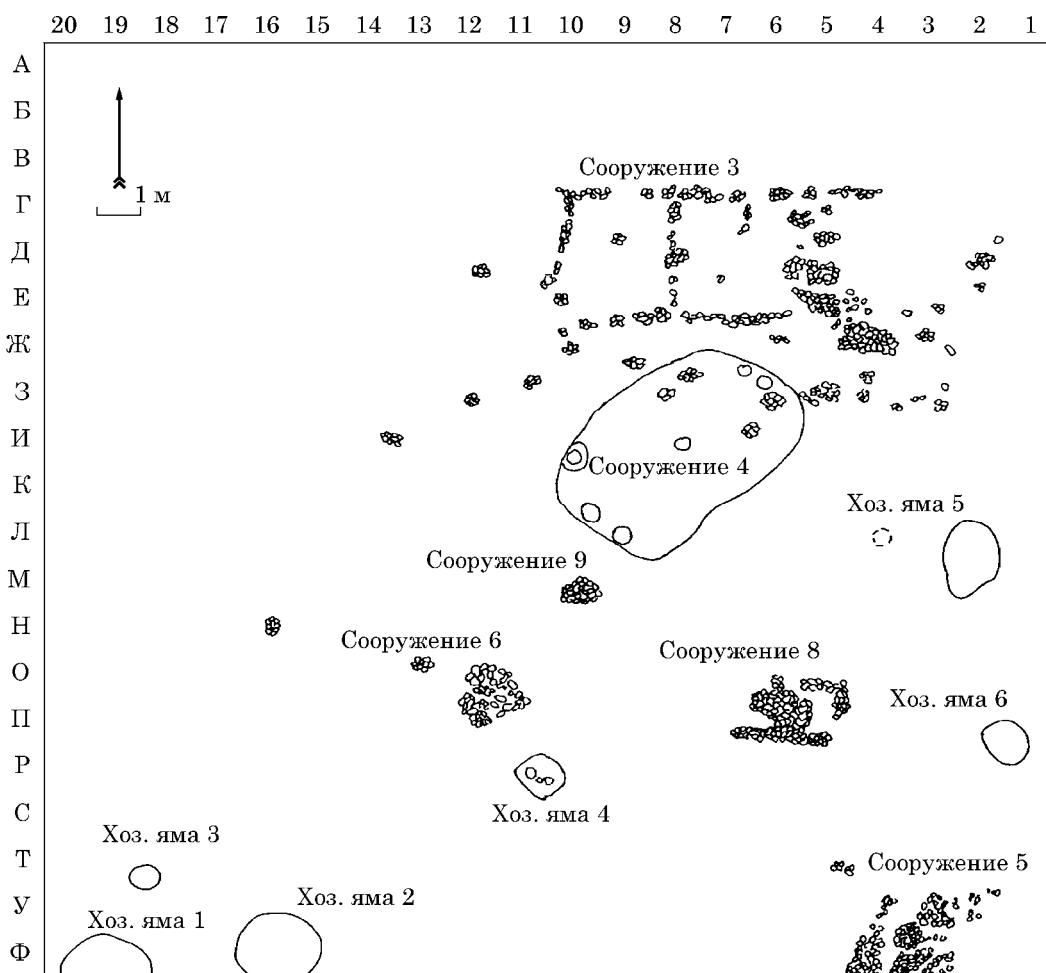

Рис. 4. Поселение Войтенки 1. Участок «А». Парцелла «А» с наземными сооружениями 3, 5, 6, 8

ответственно 0,56 и 0,66 м (рис. 7; 8, 1, 2). Под скоплением находилось несколько фрагментов гончарных горшков, отдельные куски обмазки. Над сооружением прослежена дисперсия мелких кусков глиняной обмазки. Вероятно, с этой

частью сооружения связано скопление глиняной обмазки округлой формы в плане ($0,1 \times 0,13$ м) толщиной 8 см, находящееся в 1,2 м к северо-западу от сооружения (рис. 7; 8, 1, 2). Верхний и нижний уровни залегания этого

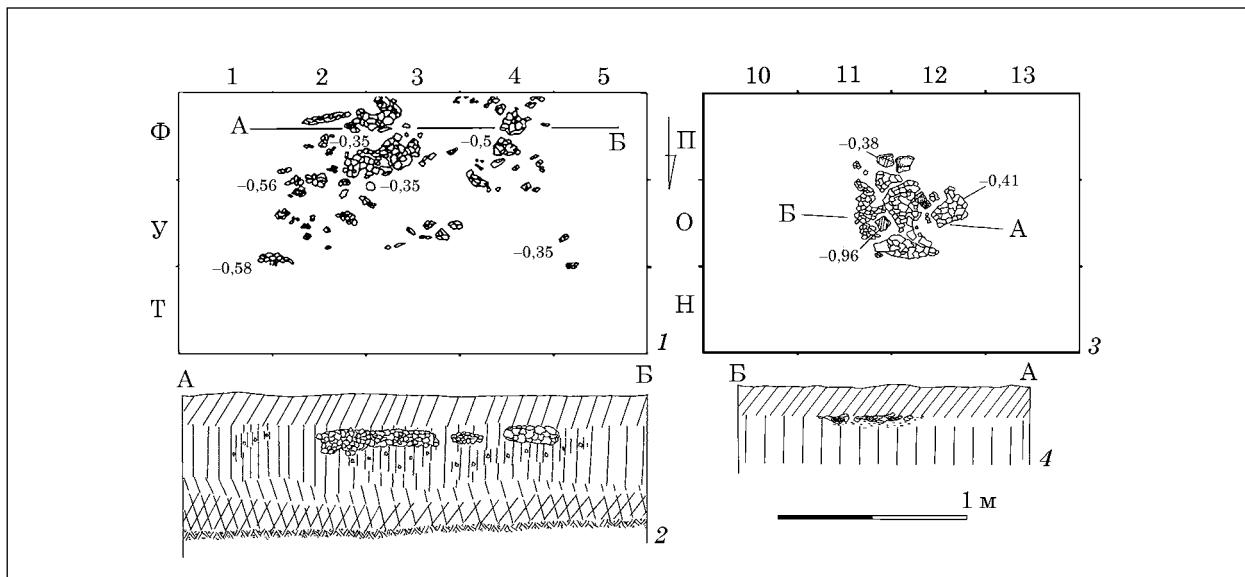

Рис. 5. Поселение Войтенки 1. Участок «А». Сооружения 5 (1, 2), 6 (3, 4)

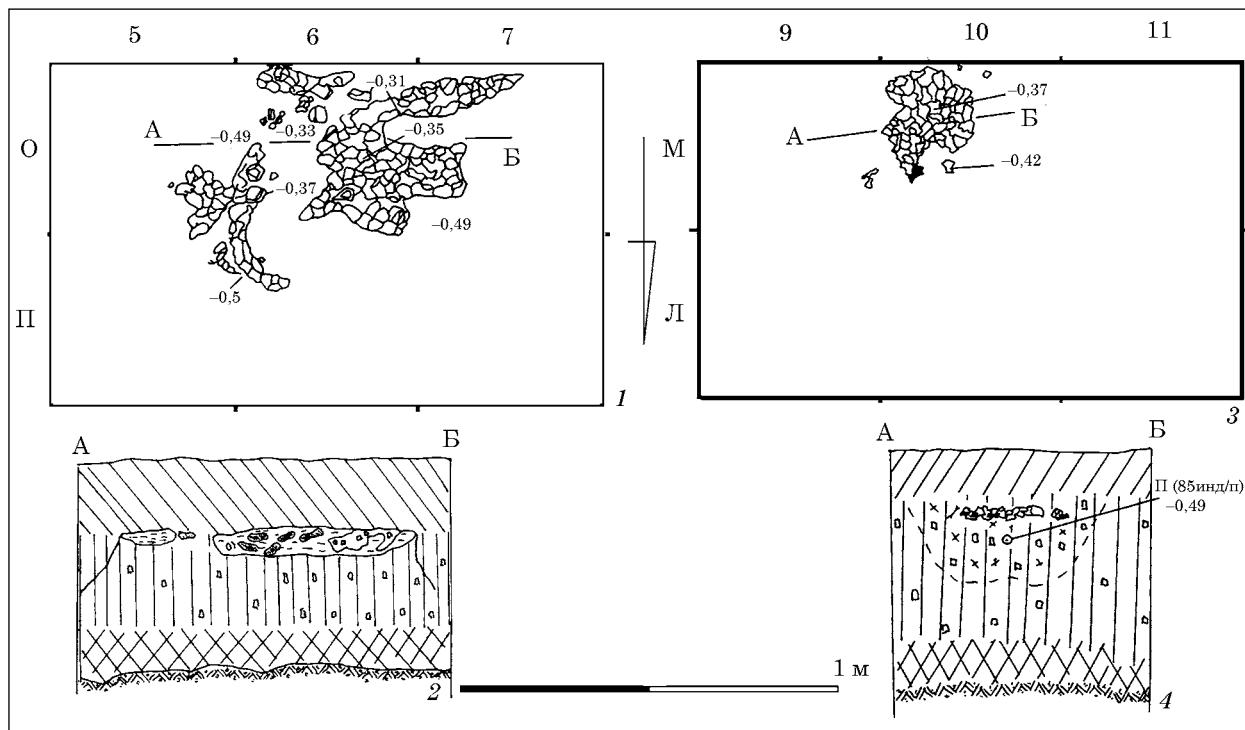

Рис. 6. Поселение Войтенки 1. Участок «А». Сооружения 8 (1, 2), 9 (3, 4)

объекта — 0,46 и 0,54 м. Под скоплением находились угли и мелкие куски обмазки [Любичев, Мызгин, Варачева, 2009, с. 24—25].

Сооружение 15 (рис. 7; 8, 3, 4) — компактное скопление обожженной глины прямоугольной формы в плане ($0,5 \times 0,8$ м) с вмазанными фрагментами венчиков и стенок двух гончарных сосудов (уровень 0,54—0,58 м) толщиной 15 см. Вытянуто по оси запад—восток. Верхний и нижний уровни залегания сооружения соответственно 0,53 и 0,68 м. В слое над объектом наблюдалась дисперсия обмазки, зафиксированы угли [Любичев, Мызгин, Варачева, 2009, с. 25—26].

Сооружение 18 — площадка из обожженной глины подпрямоугольной формы ($0,5 \times 1,1$ м) с вмазанными в нее фрагментами стенок гончарных сосудов (рис. 7; 9, 1, 2). Вытянута в направлении север—юг. Верхний и нижний уровни залегания сооружения — 0,39 и 0,6 м. Площадка состояла из нескольких слоев: 1) плотная обожженная глина серого цвета (1,5 см); 2) фрагменты стенок гончарных сосудов (0,5 см); 3) прокаленная глина оранжевого цвета (4 см); 4) глина оранжевого цвета (2 см); 5) непережженная глина темно-серого цвета (1,5 см). В южной части сооружения зафиксировано скопление непере-

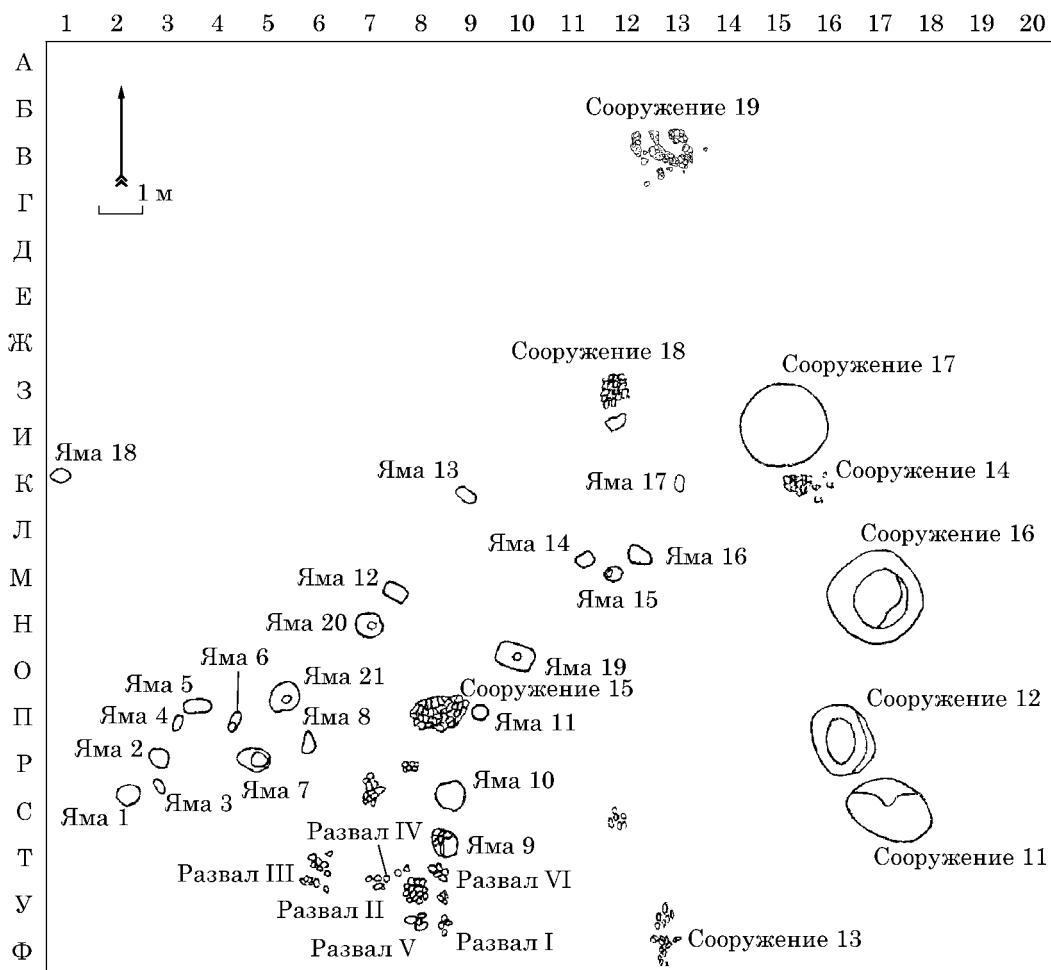

Рис. 7. Поселение Войтенки 1. Участок «А». Парцелл «Д» с остатками наземных сооружений 13, 15, 18, 19. Сооружение 14 представляет собой остатки перекрытия углубленного сооружения (ямы) 17

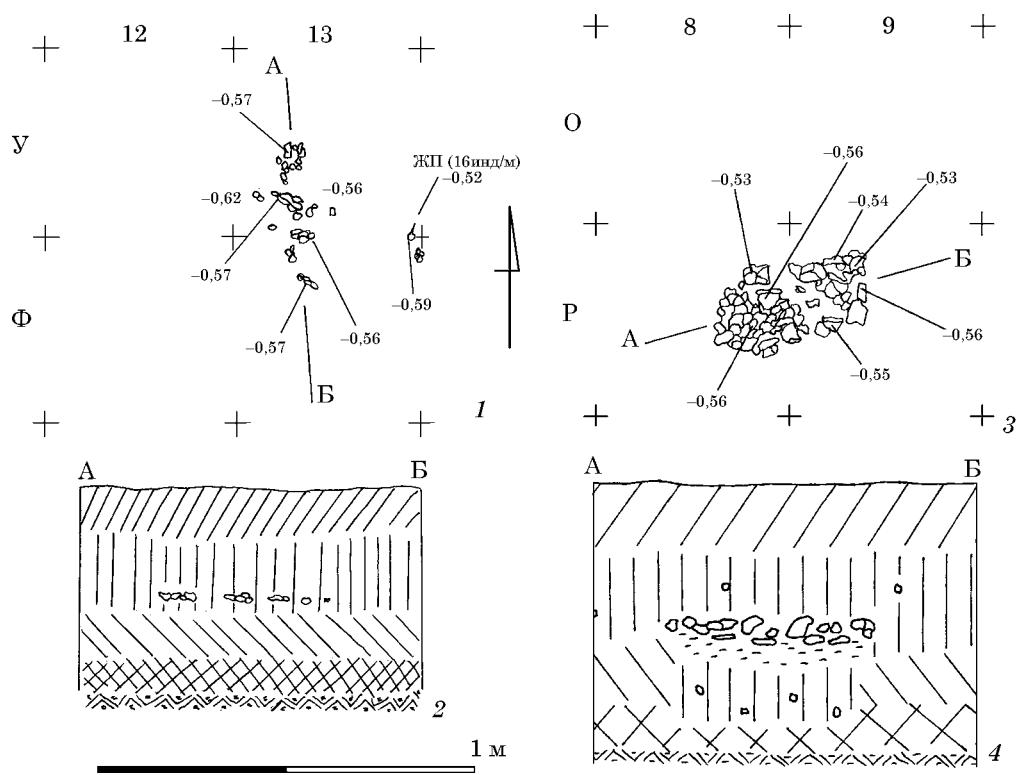

Рис. 8. Поселение Войтенки 1. Участок «А». Сооружения 13 (1, 2), 15 (3, 4)

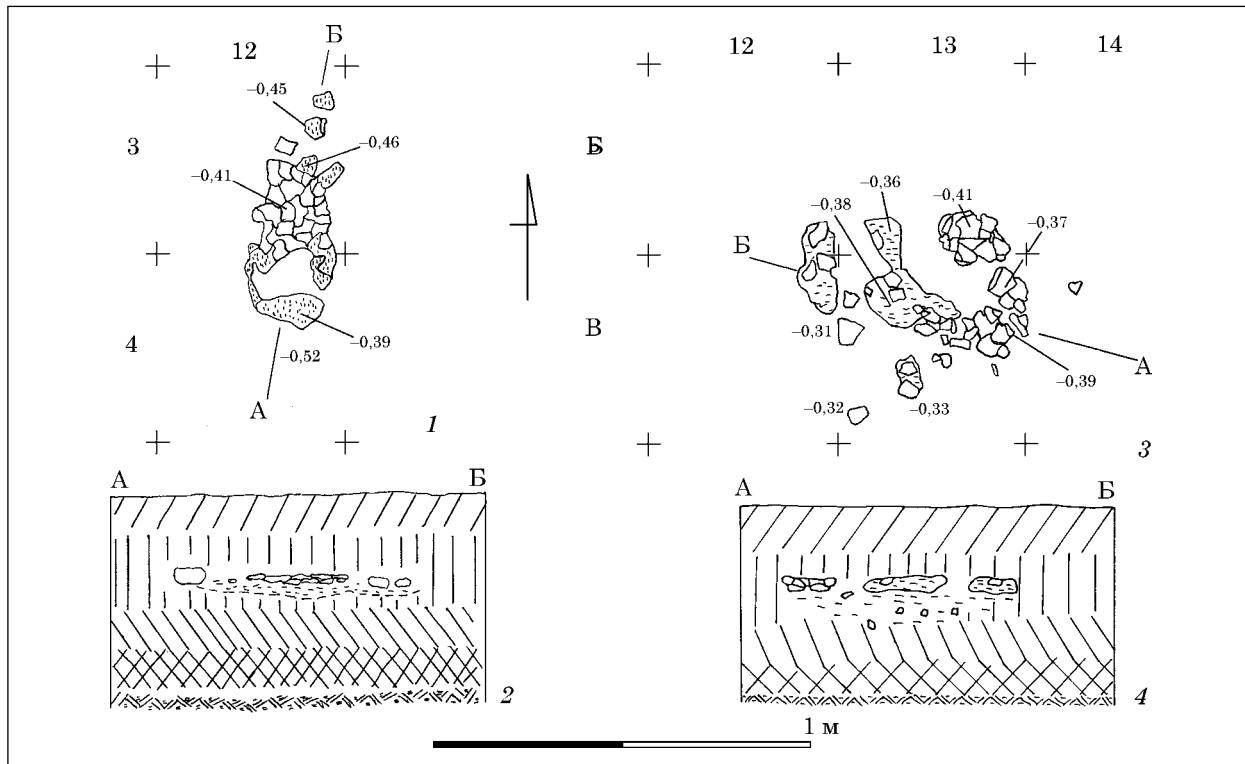

Рис. 9. Поселение Войтенки 1. Участок «А». Сооружения 18 (1, 2), 19 (3, 4)

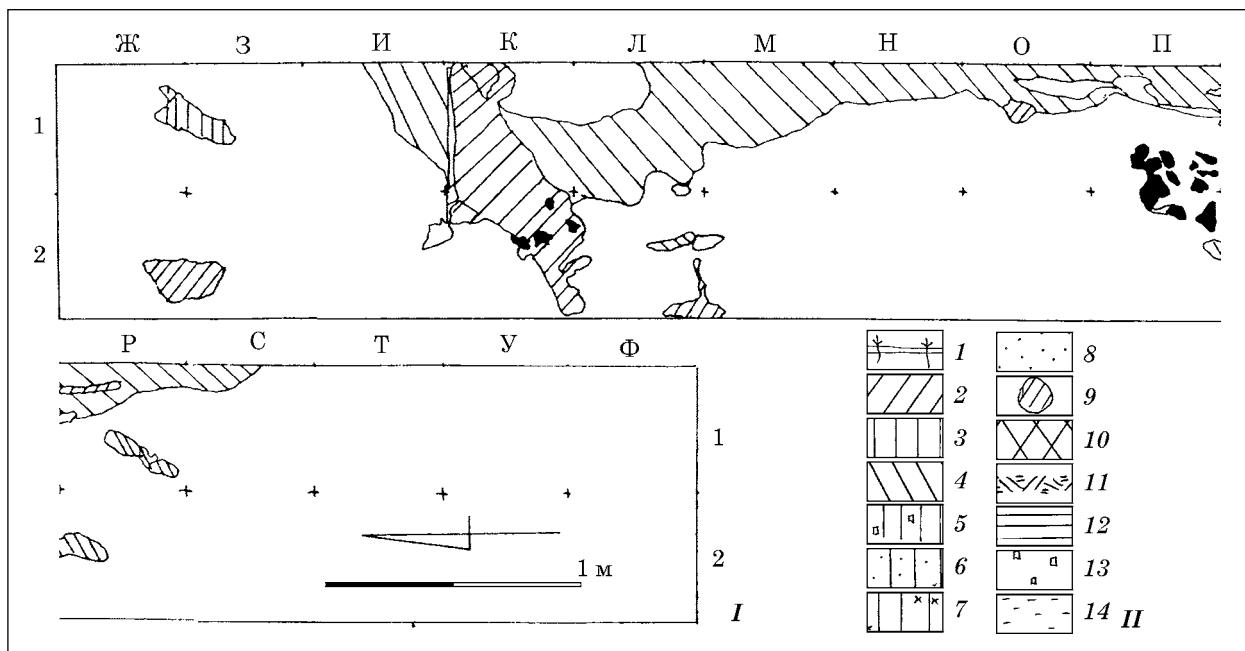

Рис. 10. Поселение Войтенки 1. Участок «А». Остатки сооружения 20 на площади парцеллы «В» (I). Условные обозначения (II): 1 — дерн, 2 — пахота, 3 — нетронутый чернозем, 4 — светлеющий чернозем (сероватый), 5 — чернозем с вкраплениями глины, обмазки, 6 — чернозем с вкраплениями песка, 7 — чернозем с вкраплениями угля, 8 — песок, 9 — кротовины, 10 — предметник, 11 — материк (глина), 12 — заполнение объекта, 13 — пережженная глина, 14 — пережженная земля

жженной глины светло-желтого цвета размерами $0,15 \times 0,2$ м и толщиной 7 см. В слое под сооружением находились мелкие куски обмазки, угли [Любичев, Мызгин, Варачева, 2009, с. 29].

Сооружение 19 — глиняная площадка прямоугольной формы ($1,1 \times 1,18$ м) толщиной

0,35 м из необожженной глины с вмазанными частями крупного гончарного сосуда-«хранилища» («зерновника»). Она вытянута в направлении запад—восток. Верхний и нижний уровни залегания сооружения соответственно 0,31 и 0,56 м (рис. 7; 9, 3, 4). Площадка являлась

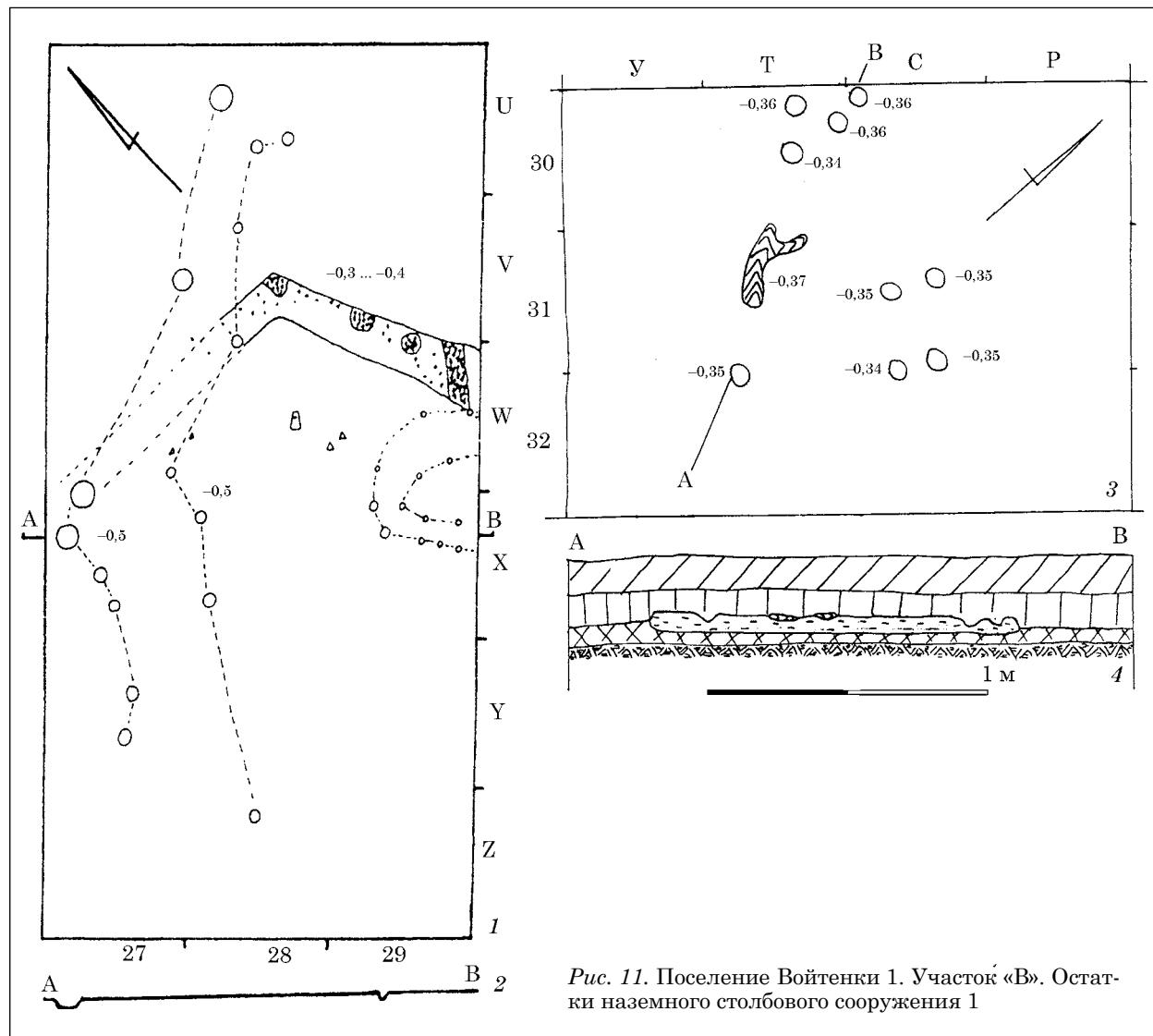

Рис. 11. Поселение Войтенки 1. Участок «В». Остатки наземного столбового сооружения 1

многослойной и состояла из прослоек: прокаленной глины оранжевого цвета (6 см); фрагментов сосуда (1 см); прослойки глины светло-коричневого цвета (4 см); прослойки чернозема с дисперсией пережженной и материковой глины и обмазки. В западной части находилось скопление непережженной глины светло-желтого цвета размерами $0,25 \times 0,5$ м и мощностью 10 см [Любичев, Мызгин, Варачева, 2009, с. 29].

Сооружение 20 — пятно дисперсии из мелких кусков глиняной обмазки, отдельных фрагментов гончарной керамики длиной около 8,1 м и шириной на разных участках 0,3/1,0/2,0 м от стенки парцеллы на площади нескольких квадратов на уровне 0,23—0,34 м (рис. 10, 1) [Любичев, Мызгин, Варачева, 2010, с. 24].

Сооружение 22 — часть стены, вытянутая вдоль линии северо-запад — юго-восток. Ее длина 0,68 м, ширина 0,2/0,25/0,4 м. Верхний и нижний уровни залегания соответственно 0,27 и 0,37 м [Любичев, Мызгин, Варачева, 2010, с. 9].

НАЗЕМНЫЕ СТОЛБОВЫЕ ПОСТРОЙКИ УЧАСТКА «В»

Сооружение 1 зафиксировано на глубине 0,3—0,4 м от современного уровня. Толщина слоя пережженного грунта, древесины, углей составила 0,4—0,25 м. На глубине 0,5 м зафиксированы пятна столбовых ямок постройки. По их расположению возможно проследить контуры некоторых частей сооружения (рис. 11, 1). На уровне этих столбовых ямок находилась исключительно гончарная кухонная и столовая керамика [Любичев, 2006, рис. 7]. Найдены пирамидальное грузило ткацкого станка, патинированный фрагмент придонной части толстостенного стеклянного кубка светло-зеленого стекла с орнаментом в виде прошлифованных вплотную друг к другу многоугольников, а также фрагмент спинки двувчленной бронзовой подвязной фасетированной фибулы [Любичев, 2006, рис. 8]. Вероятно частью этого же сооружения являлись находящиеся рядом девять столбовых ямок и часть плахи (рис. 11, 3, 4) [Любичев, Мызгин, Варачева, 2006, с. 24].

КЛАССИФИКАЦИИ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОСТАТКОВ СООРУЖЕНИЙ

Наземные сооружения являются неотъемлемой составной частью построек черняховской культуры в самых различных частях ее огромного ареала [Гей, 1993, с. 132; Магомедов, 2001, с. 21—22; Журко, 1988; 1994а]. Обычно исследователи подразделяют их на наземные глинобитные и каменные [Гей, 1993, с. 132—133]. Гораздо менее четко выделены «постройки, которые разрушились иным путем... следы столбов в земле не видны ... от которых находят очаг, скопления керамики, костей и другие вещи, но истинные размеры зданий установить трудно» [Магомедов, 2001, с. 21]. Здесь речь идет о наземных столбовых сооружениях — Pfostenhäusern. В днепро-донецкой лесостепи в число наземных сооружений на черняховских поселениях традиционно включаются лишь наземные глинобитные постройки [Журко, 1994, с. 37, 40; 1988, с. 86].

На поселении Войтенки 1 пока обнаружены остатки лишь двух типов наземных сооружений: 1) столбовые (Pfostenhäusern), к которым относится сооружение 1 на участке «В»; 2) глинобитные (Holz-Lehm-Häuser), к остаткам и частям которых принадлежат очаг 1, «очаг 2», сооружения 3, 5, 6, 8, 9, 13, 15, 18, 19, 20, 22 на участке «А».

Поверхность поселения Войтенки неоднократно подвергалась глубокой вспашке до уровня 0,3/0,35 м, которая привела к уничтожению остатков наземных глинобитных сооружений, как единого целого. Верхний уровень этих остатков колеблется от 0,23 до 0,53 м, а нижний уровень — от 0,34 до 1,05 м. Сохранились лишь их отдельные части, вызывающие затруднения в их определении. Очаг 1 (рис. 3, 1, 2) не вызывает сомнения в его определении: конструкцию отличает многослойность, наличие пережженных прослоек, достаточная высота (0,35—0,4 м). Наличие дисперсии мелких кусков глиняной обмазки вокруг него свидетельствует в пользу того, что он был частью конструкции наземного глинобитного сооружения, а не отдельным «выносным очагом». Многослойность глиняных конструкций, следы огня, наличие углей, использование прослоек из фрагментов керамики свидетельствует в пользу того, что такие конструкции (сооружения 5, 6, 8, 9, 5, 19) являлись очагами в наземных глинобитных постройках (рис. 5; 6; 8, 3, 4; 9, 3, 4). Сооружения 6 и 9 — вероятнее всего остатки одного комплекса, ибо расстояние между ними составляет 1,3 м (рис. 4).

«Очаг 2» (рис. 3, 3, 4), сооружения 20, 22 (рис. 8, 1, 2; 10, 1) являются частями стен глинобитных сооружений.

Лишь остатки сооружения 3 позволяют представить контуры одного из наземных глинобит-

ных построек участка «А». Размеры сохранившихся частей продольных и поперечных стен (соответственно 7,0 и 6,5 м), наличие внутренних стены-перегородки позволяет говорить о сооружении 3, как об остатках «длинного дома», признаками которого является площадь 70—120 м², стены-перегородки, две камеры (одна из них — с очагом) [Воляник, 1980, с. 41—42]. К ним были, бесспорно, отнесены глинобитные постройки с ареала черняховской культуры западнее Днепра из поселений Ягнятин, Леськи, Лепесовка, Викницы Великие, Костянец [Воляник, 1980, с. 54]. Постройка из Кантемировки восточнее Днепра, трактуемая как двухкамерная [Махно, 1952, с. 234, рис. 2], по длине внешних стен и отсутствию внутренней стены — перегородка была удалена из этого списка [Воляник, 1980, с. 47]. Теперь в качестве аналогии сооружению 3, как остаткам «длинного дома» возможно привести наземное глинобитное двухчастное жилище из Артюховки, имевшее длину 14,5 и ширину 6,5 м [Романова, 1989, с. 59].

Обращает на себя внимание то обстоятельство, что ни в одном случае при исследовании стен глинобитных сооружений на участке «А» поселения, в том числе в сооружении 3, не удалось проследить ямок для столбов, несших каркас глиняных стен. Например, на поселении Будешты они были зафиксированы в глинобитных конструкциях 1, 2, 3 раскопа 1973 г. [Vornic, 2006, Fig. 48], вблизи завалов глины от сооружений 1 раскопа 4 [Vornic, 2006, Fig. 6], в самом завале глиняной обмазки в конструкции 2 раскопа 7 [Vornic, 2006, Fig. 14], но не зафиксированы под завалом глиняной обмазки сооружения 3 раскопа 12 и сооружения 7 раскопа 18 [Vornic, 2006, Fig. 31; 38]. Очевидно, это зависит от трудности фиксации ямок в черноземном слое, глубины залегания остатков сооружений на каждом конкретном памятнике и особенностей конструкции каждой глинобитной постройки.

На участке «А» поселения Войтенки 1 черняховский горизонт с присущими ему глинобитными конструкциями в комплексе с гончарной керамикой различных форм, подвязанными фибулами серии Гороховский Б, пряжками серий Гороховский Б, В, Г, Д, Е, «воинскими» фибулами, фрагментами толстостенных фасетированных стеклянных сосудов и фрагментами светлоглиняных амфор Шелов F находится над предчерняховским «горизонтом Боромля» (с полуzemлянками, подавляющим преобладанием лепных форм в керамическом комплексе, подвязанными лучковыми фибулами Альмгрен 157 и фибулами группы VII O. Альмгрена, фрагментами светлоглиняных амфор Шелов D). Незначительным остаткам наземных глинобитных сооружений сопутствует большое количество черняховских материалов в слое. Эти материалы попадали в полуzemлянки предшеству-

ющего горизонта. На участке «А» заполнение полуzemлянок (сооружения 2/2, 4), погибших от пожара, отличается наличием пережженного чернозема яркого оранжевого цвета. Заполнение черняховской углубленной постройки (сооружение 2/1) перекрывающей полуzemлянку предчерняховского горизонта (сооружение 2/2) четко выделяется по цвету и набору артефактов [Любичев, 2008а, с. 260, рис. 14; 15; 16, 1—3; 17].

В этой связи интерес вызывает оценка ситуации на эпонимном поселении с предчерняховским и черняховским горизонтами Боромля 2, верхний слой которого также был сильно поврежден. Там заполнение полуzemлянок не выделяется специфическим цветом пережженного грунта. В их заполнении в разном соотношении находилась как лепная, так и гончарная керамика. Особенno много последней (90—100 %) содержалось в полуzemлянках № 2, 4, 9, ямах № 1—10, отнесенных к последнему — третьему периоду [Некрасова, 2006, с. 95]. В слое над полуzemлянками находились глинобитные «рабочие площадки», частично их перекрывающие (над постройками 6, 10) [Некрасова, 2006, рис. 27, 2; 36, 1; 37, 1; 37, 12, 14—18, 8, 1]. Проведение аналогий с участком «А» поселения Войтенки 1 позволяет утверждать, что «рабочие площадки» — не что иное, как остатки наземных глинобитных конструкций, остатки «жилых построек третьего периода». К тому же там обнаружены и очаги (№ 2, 3, 4) этих сооружений [Некрасова, 2006, рис. 36, 1; 37, 1]. Вот чем объясняется обилие артефактов черняховского горизонта на поселении как в Боромле, так и в Войтенках при отсутствии остатков наземных глинобитных сооружений в виде мощных завалов стен с «читаемым» контуром по их периметру.

Наземные столбовые конструкции без использования глиняной обмазки существуют не как традиция, а как исключение на предшествующих в этом регионе позднезарубинецких-раннекиевских поселениях (соответственно типа Картамышево 2 — Терновка 2 и Шипино 5 — Шмырево) [Обломский, 1991, с. 42] и на поселениях предчерняховского горизонта Боромля (там пока известна лишь постройка 6 из Букреевки 2) [Сымонович, 1990, с. 89, рис. 1; Любичев, 2008в]. Не ясно к какому именно этапу существования двухгоризонтного селища позднеримского времени Головино 1 относится наземная постройка, со столбовыми ямами по периметру и центральным столбом [Обломский, 2001—2002, с. 32—33, рис. 3]. В то же время возведение Pfostenhäusern было устойчивой традицией в Свободной Германии, начиная с доримского железного века [Trier, 1969, Taf. 13, b, c, f; 23, a; Schuster, 2004, S. 241; 2006]. Там на поселениях такие постройки часто составляли ядро двора, к которому относились и углубленные постройки [Schuster, 2004, S. 241]. Стол-

бовые постройки известны и восточнее Одера, на территории современной Польши [Schuster, 2004, S. 244—245].

Таким образом, материалы исследования участков поселения Войтенки 1 дополняют базу данных, в том числе для изучения строительных традиций носителей черняховской культуры в регионе днепро-донецкой лесостепи. Их анализ способствует развитию методики использования информационного потенциала черняховских поселений с остатками наземных конструкций различных типов.

Воляник В.К. К вопросу о «больших домах» в черняховской культуре // Русь и славяне. — К., 1980. — С. 41—55.

Гей О.А. Черняховская культура // Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. — первой половины I тысячелетия н.э. — М., 1993. — С. 123—170.

Журко А.И. О соотношении наземных и углубленных жилищ черняховской культуры // Тр. V МКАС. — 1988. — Т. 4. — С. 85—87.

Журко А.И. Типология и соотношение жилых сооружений племен черняховской культуры // РА. — 1994. — № 2. — С. 37—41.

Любичев М.В. О постройках на селище черняховской культуры Войтенки (по материалам раскопок 2004—2005 гг.) // АЛПУ. — 2006. — № 2. — С. 79—89.

Любичев М.В. Об этнокультурных процессах позднеримского времени в зоне днепро-донецкой лесостепи (в свете исследований археологического комплекса Войтенки) // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2008а. — С. 257—290.

Любичев М.В. Киево-черняховские контакты ступеней С_{1b}—С₂ на территории днепро-донецкой лесостепи в свете выделения «горизонта Боромля» // Germania-Sarmatia. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. — Калининград, 2008б. — С. 44—67.

Любичев М.В. Домостроительство на памятниках горизонта Боромля // ВХНУ. — Харків, 2008в. — № 816. — Історія: Вип. 40. — С. 38—49.

Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2005 г. / НА ИА НАН Украины. — Харьков, 2006.

Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2006 г. / НА ИА НАН Украины. — Харьков, 2007.

Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2007 г. / НА ИА НАН Украины. — Харьков, 2008.

Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2008 г. / НА ИА НАН Украины. — Харьков, 2009.

Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2009 г. / НА ИА НАН Украины. — Харьков, 2010.

имени В.Н. Каразина в 2009 г. / НА ИА НАН Украины. — Харьков, 2010.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001. — 276 с.

Махно Є.В. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань // АП УРСР. — 1952. — Т. 3. — С. 231—241.

Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.

Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э. — Москва; Сумы, 1991.

Обломский А.М. Новый черняховский памятник на территории России // Stratum plus. — 2001—2002. — № 5. — С. 27—52.

Романова Г.А. Черняховские поселения у с. Артюховка // Проблемы археологии Сумщины. — Сумы, 1989. — С. 58—60.

Сымонович Э.А. Букреевка 2 — селище второй четверти I тыс. н. э. возле Курска // МИАДЛ. — Курск, 1990. — С. 78—110.

Ljubičev M. Vojtenki 1 — eine Siedlung der Černjachov-Kultur in der Nordostukraine // Eurasia Antiqua. — 2006. — Bd. 12. — S. 271—288.

Schuster J. Eine kaiserzeitliche bis völkerwanderungszeitliche Siedlung in der Uckermark // Berliner Archäologische Forschungen. — 2004. — Bd. 1.

Schuster J. Wohn- und Wohnstallhaus // Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. — 2006. — Bd. 34. — S. 190—198.

Trier B. Das Haus im Nordwesten der Germania Libera. — Münster, 1969.

Vornic V. Aezarea și necropolă de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Budești. — Chișinău, 2006.

M. B. Любичев

**НАЗЕМНІ СПОРУДИ НА ПОСЕЛЕННІ
ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ВОЙТЕНКИ (за матеріалами
розвідок 2004—2009 рр.)**

У статті вперше вводяться в науковий обіг наземні глинобитні споруди ділянки «A» поселення черняхівської культури Войтенки 1. Дається класифікація наземних споруд пам'ятника. Там присутні глинобитні (ділянка «A») і стовпові (ділянка «B») споруди. Наземні глинобитні споруди мають аналогії на поселеннях черняхівської культури в різних регіонах її ареалу. Стовпові споруди відомі значно у меншій мірі.

M. V. Ljubicev

**ABOVE-GROUND BUILDING
CONSTRUCTIONS ON THE
«VOYTENKI 1» SETTLEMENT OF THE
CHERNYAKHOV ARCHAEOLOGICAL
CULTURE (according the excavations
recordings 2004—2009)**

The article concerns with above-ground dwellings on the «Voitenki 1» settlement of the Chernyakhov archaeological culture. The settlement is apart of an archaeological assemblage of the Late Roman and Migration Periods. On the area «A» of the settlement remains of surfacewattle-and-daub building constructions such as fragments of walls and hearths. The building 3 belongs to the rests of «a long house» with three rooms, and walls about 9 m long. Remains of a building with pillars were investigated in the area «B».

C. Зеленко, M. Тимошенко

(Київ)

ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ АНАТОЛИЙСКИМ РЕГИОНОМ И ТАВРИКОЙ В ПОЗДНЕВИЗАНТИЙСКИЙ ПЕРИОД

В ходе подводно-археологических работ на кораблекрушении Новый Свет был открыт чрезвычайно богатый керамический комплекс. Из общего числа выделяются как серийные группы сосудов, предназначенные к продаже, так и отдельные экземпляры, ассоциируемые с личным имуществом членов корабля, либо пассажиров. В статье дается типологическая и морфологическая характеристика сельджукской поливной керамики.

Ключевые слова: Крым, поливная керамика, сельджуки, кораблекрушение

В поздневизантийский период Средиземноморский регион, включая акваторию Черного моря, как неотъемлемую составляющую, может быть охарактеризован как своего рода «свободная экономическая зона», где вопреки острым политическим, этническим и религиозным конфликтам, поддерживается активная и взаимовыгодная торговля, обеспечивающаяся конкурирующими между собой итальянскими купцами. Основным индикатором морской торговли, на археологическом уровне служит распространение керамического материала используемого в качестве тары, либо непосредственно выступавшего товаром.

С 1999-го г. и по настоящий момент продолжается изучение кораблекрушения XIII в., произошедшее в бухте вблизи г. Судак на восточном побережье Крымского полуострова. Расположение памятника не случайно, а обусловлено прохождением здесь интенсивных торговых путей средневековья, сообщавших Восток и Запад, Европу с Азией. Сам морской порт упоминается в источниках как Судак-Лимен и располагается между значительными торговыми пунктами Черного моря — Трапезундом, на южном берегу и Таматархой на Таманском полуострове [Morozova, 2009].

Основной материал археологического памятника представлен керамическим комплексом, составлявшим груз корабля. Это тарные сосуды (пифосы и амфоры), кухонная и столовая посуда, поливная керамика, стекло [Зеленко, 1999; 2003; 2004; 2005; Тесленко, 2000]. Некоторые материалы с корабля ассоциируются не так с его грузом, сколько могут быть трактованы в качестве личного имущества перебывавших на борту людей [Waksman, Teslenko, Zelenko, 2009]. Путь судна прослеживается по аналогиям керамическому материалу в регионах Средиземноморья и Адриатики. Определены, в частности некоторые из центров производства поливной керамики: регион Константинополя (Green and Brown Ware), Фессалоника (Slip-painted Ware), Венецианские мастерские (Roulette), Савонна (Polychrome Sgraffito Ware) [Waksman, Teslenko, 2010].

Особый интерес вызывает немногочисленная, но весьма яркая группа керамики восточного происхождения. В ее числе поливная и кашинная керамика, сфероконические сосуды, кухонная керамика бейрутского производства. Настоящая публикация представляет комплекс поливной керамики «сельджукского типа» [Waksman, Teslenko, Zelenko, 2009], весьма отличительной по характеру внешнего декора. Сосуды расписаны ангобом либо покрыты им полностью, поверх нанесен слой глазури зеленого и оливкового, иногда прозрачного цвета. Данный тип керамики происходит из Северной Анатолии, регион Амасии и в Северном Причерноморье, в частности в Крыму, представлен лишь единичными экземплярами, происходящими из Херсона и Солхата [Якобсон, 1950, рис. 17; 1979, рис. 90; Gorelik, Kramarovskiy, 1989; Крамфровский, 1991]. Известные аналогии датируются в

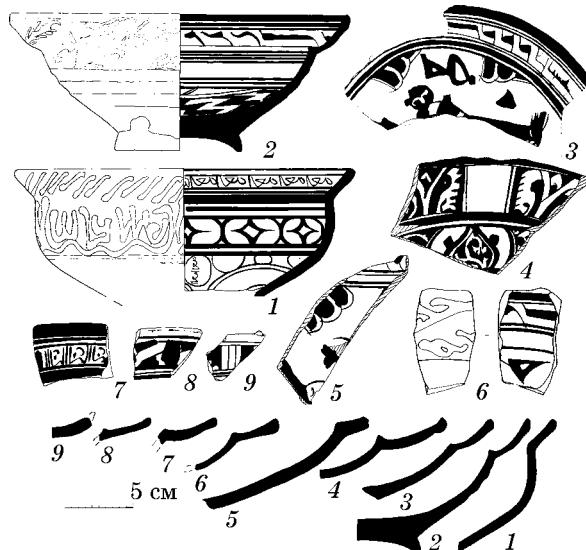

Рис. 1. Комплекс поливной керамики (чаш) сельджукской группы, выделенный согласно профилю венчика (тарелки)

рамках XIII — начала XIV вв. [Крамаровский, 2000, с. 243—244], что соответствует общей датировке комплекса кораблекрушения и, в частности подтверждается кладом серебряных аспров Мануила I [Dergacheva, Zelenko, 2009].

Группа сельджукской керамики представлена сосудами открытой формы и состоит из археологически целых форм и меньших фрагментов, лишь частично восстанавливавших форму. Комплекс может быть разделен на два основных типа, согласно профилю: это блюда или тарелки (I), определяемые по широкому отогнутому с покатым или легким наклоном краю венчика (рис. 1) и миски (II) (рис. 2) фрагменты, не дающие полного профиля (III).

I

2. Археологически целый сосуд, представляющий, по своему профилю, тарелку с широким, покато отогнутым венчиком, отделенным ребром на перегибе к стенке. Плавная конусовидная форма завершена кольцеобразным поддоном. Орнамент геометрический, выполненный широкой врезной линией (сграффито) и дополненный выемчатой техникой (шамплене) по ангобу, усилен цветом. Венчик орнаментирован переплетающейся линией в геометрическом стиле. Внутренняя поверхность тарелки декорирована зигзагоподобным орнаментом по центру и, частично, стилизованным растительным орнаментом.

Высота 7,4 см; диаметр по венчику 20,0 см; диаметр кольцевого поддона 7,5 см (рис. 1, 2).

1. Фрагмент верхней части тарелки, представлен формой с покато отогнутым широким венчиком мягко переходящим к тулову с округлыми бочками. Орнаментация внешней поверхности, выполнена ангобом и покрыта зеленой глазу-

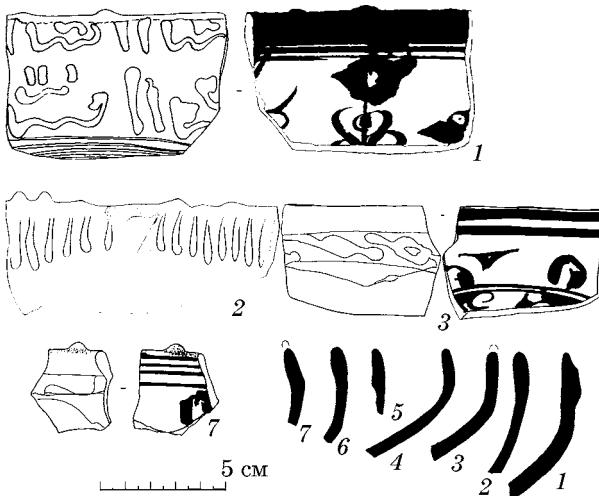

Рис. 2. Комплекс поливной керамики (чаш) сельджукской группы, выделенный согласно профилю венчика. (миски)

рю, репрезентована стилизованной арабской вязью и элементами в виде слегка наклонных лучиков. Орнамент внутренней поверхности представлен врезной линией, геометрическими фигурами, штриховкой. Полива прозрачная, ее слой практически не сохранился.

Высота 7,5 см; диаметр по венчику 20,0 см (рис. 1, 1).

3. Фрагмент верхней части тарелки с широким покато отогнутым венчиком, отделенным ребром на перегибе к стенке. Декор внутренней поверхности выполнен в технике шаплеве по ангобу. Орнамент в виде стилизованных растительных мотивов вмешанных в прямоугольные и листовидные формы. Внешняя сторона тарелки орнаментирована широкой врезной линией по ангобу. Глазурь прозрачная на внутренней поверхности и светло-оливковая по внешней стороне.

Размеры фрагмента $7,5 \times 10,5$ см (рис. 1, 3).

4. Фрагмент верхней части тарелки с широким плавно отогнутым венчиком, отделенным от перегиба к стенке выраженным ребром, заполненным переплетенной линией геометрического стиля. Орнамент исполнен в комбинированной технике — врезной линией и шамплене по ангобу и подчеркнут цветом. Глазурь прозрачная на внутренней поверхности и светло-оливковая на внешней стороне.

Высота 4,7 см; диаметр по венчику 18,8 см (рис. 1, 4).

5. Фрагмент верхней части тарелки ¹ с широким плавно отогнутым венчиком, отделенным от

1. Фрагмент поднятый в ходе подводно-археологической разведки над местом кораблекрушения в 1992 г. В настоящее время выставлен в экспозиции археологического музея-заповедника «Судакская крепость», г. Судак и публикуемый по материалам Отчета, 1992 любезно предоставленного В.В. Майко из научного архива Крымского филиала Института востоковедения, г. Симферополь.

Рис. 3. Поливная чаша сельджукской группы со стилизованным изображением птиц, найденная в ходе подводно-археологических разведок в 1992 г. в бухте Судак-Лимен (пгт. Новый Свет) и принадлежащая комплексу кораблекрушения

перегиба к стенке ребром, заполненным богатой орнаментацией геометрического стиля в виде чередующихся и переплетенных линий, сгруппированных в пирамидки точек и т. д. На внутренней поверхности тарелки изображение птиц (на сохранившемся фрагменте их две, но, очевидно, на всей площади тарелки их размещалось шесть). Декор выполнен в технике «шамплеве» по белому ангобу, сверху сосуд покрыт белой глазурью.

Высота 8,6 см; диаметр по венчику 18,4 см (рис. 3).

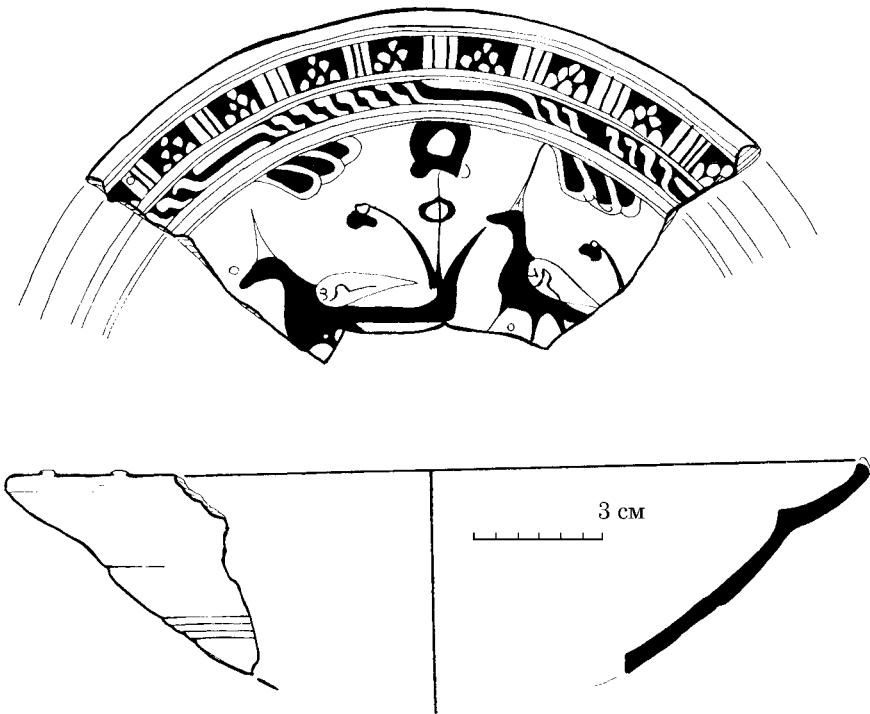
Остальные фрагменты профилей венчиков меньших размеров. По форме своего профиля они принадлежат тарелкам и орнаментированы в техниках «сграффито» и «шамплеве» с использованием геометрических и растительных орнаментов, а также арабской вязью (рис. 1, 5—9).

II

1. Археологически целая форма, по форме своего профиля представляет миску на высоком кольцевом поддоне. Орнаментация внутренней поверхности выполнена в технике сграффито и шамплеве. В центральной части тарелки прочерченный врезной линией круг разбит на треугольные сектора, заполненные «в шахматном порядке» стилизованным растительным орнаментом в геометрическом стиле. По внешней стороне орнамент выполнен ангобом в виде стилизованной вязи и изогнутых лучиков. Сосуд покрыт зеленой поливой по внутренней стороне, и прозрачной поливой по внешней стороне.

Высота 8,8 см; диаметр по венчику 22,8 см; диаметр кольцевого поддона 8 см (рис. 4).

2. Фрагмент верхней части сосуда, миски по форме своего профиля. Орнаментация внутренней стороны представлена изображением цветка, выполнена широкой врезной линией в комбинации с техникой шамплеве по ангобу, усиlena цветом. Внешняя сторона украшена стилизованной арабской вязью по ангобу и покрыта прозрачной поливой с переходом к светло-оливковому ее оттенку.

Размеры фрагмента $8,4 \times 5,5$ см (рис. 2, 1).

3. Фрагмент верхней части миски, частично покрытый патиной. Внутренняя поверхность посудины орнаментирована в технике широкой врезной линией по ангобу (сграффито). Орнамент внешней стороны посудины выполнен в виде слегка наклоненных палочек (лучиков) нанесенных ангобом. Сосуд покрыт зеленой поливой.

Размеры фрагмента $4,0 \times 9,5$ см (рис. 2, 2).

3. Фрагмент верхней части миски. Стилизованный растительный орнамент выполнен в комбинированной технике сграффито и шамплеве по ангобу на внутренней поверхности посудины. Сосуд покрыт прозрачной поливой.

Размеры фрагмента $4,5 \times 6,3$ см (рис. 2, 3).

III

Частичный профиль дают два фрагмента нижней части сосудов на кольцевом поддоне. Орнамент выполнен при помощи комбинации техник шамплеве и сграффито по ангобу. Оба сосуда покрыты зеленой глазурью.

1. Стилизованный растительный орнамент в виде шести повторяющихся элементов (луковиц или пальметт?) расположенных по широкому кольцу в центре сосуда.

Высота 3,7 см; диаметр кольцевого поддона 12 см (рис. 7, 3).

2. Орнамент представлен изображениями трех птиц (нижняя часть их туловища) размещенными по кругу. В середине центрального элемента, круга очевидно, стилизованное изображение листа.

Высота 6,5 см; диаметр кольцевого поддона 7 см (рис. 7, 4).

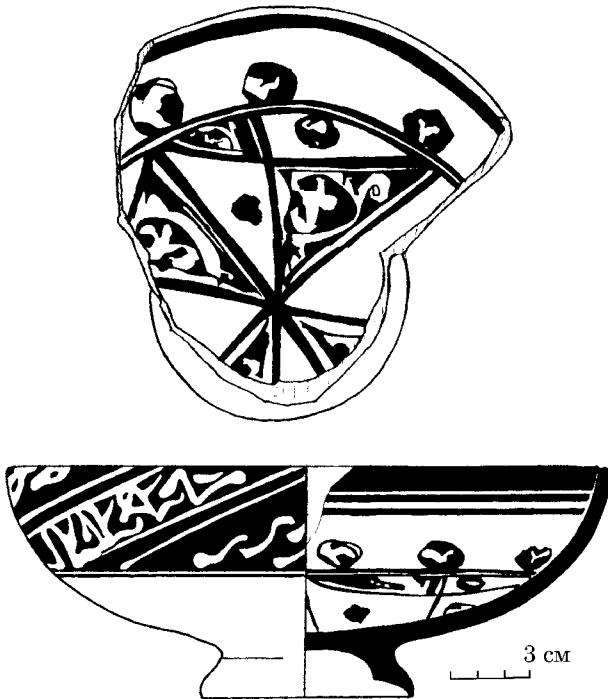

Рис. 4. Поливная чаша сельджукской группы со стилизованным растительно-геометрическим орнаментом, арабской вязью

Дополняют коллекцию и более мелкие фрагменты. Вся коллекция насчитывает порядка двадцати фрагментов, каждый из которых является частью отдельного сосуда, что дает нам возможность судить о численности и разнообразии сельджукской группы керамики на борту корабля. Это сосуды открытого типа, то есть чаши, блюда, миски тарелки. Орнамент выполнен в техниках сграффито и шамплеве, часто в комбинации. Как правило, используются геометрические, растительные мотивы, встречаются изображения птиц (рис. 3; 7, 2, 4).

Особое место в коллекции занимает зеленополивная чаша (рис. 5). Это археологически полная форма на высоком кольцевом поддоне. Техника и стиль орнамента аналогичны описанной выше группе: роспись ангобом по внешней поверхности (стилизованная арабская вязь) и комбинированная техника сграффито-шамплеве на внутренней поверхности посудины. Особого внимания заслуживает семантическое значение орнамента. В центре чаши изображен знак, образуемый двумя перекрещенными равносторонними треугольниками. На внешних вершинах треугольников помещаются крупные пальметты, перемежающиеся со стеблями тюльпанов. Во внутренних (обратных) углах образуемой фигуры (шестиконечной звезды) помещены изогнутые лучики. Знак, широко известный как маген Давид и используемый, как правило, в иудаизме, тем не менее, достаточно распространен в Исламе, и в Христианстве, сохраняя свое символическое значение. Этот мотив встречается в архитектур-

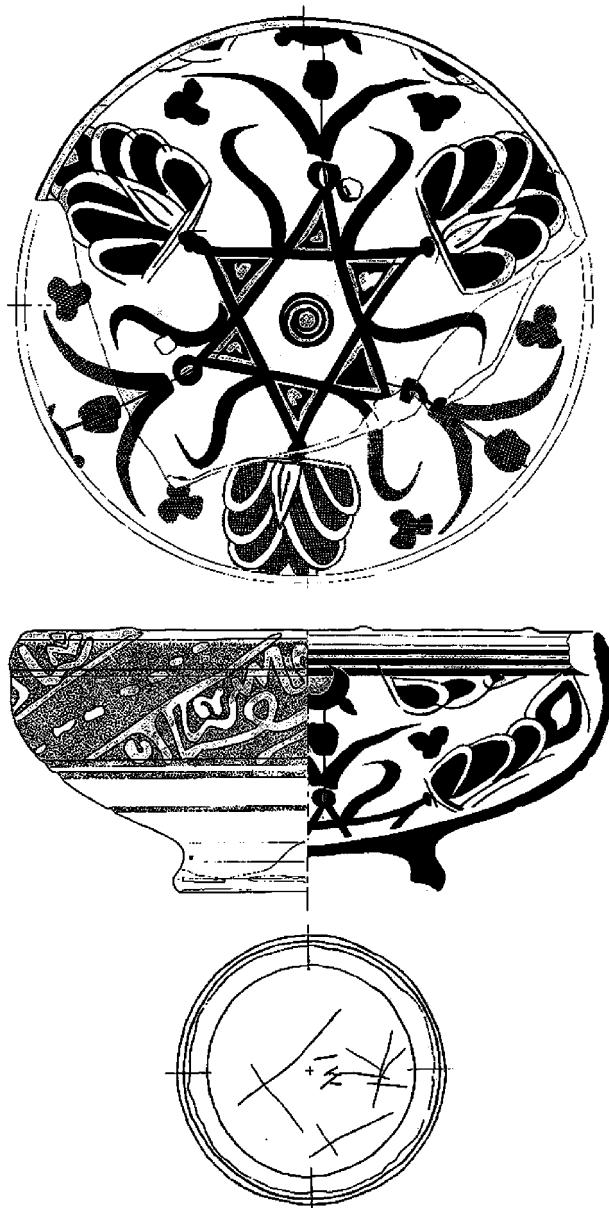

Рис. 5. Поливная чаша сельджукской группы с символическим орнаментом в виде шестиугольника (маген Давид) из комплекса кораблекрушения

ре, орнаментах на металле и керамике. Соединение же с различными элементами, вроде тех, что мы видим на чаше, предназначалось, как правило, для придания большего магического эффекта [Зеленко, Тимченко, 2006; Devellioplus, 2001]. Едва ли не аналогичная чаша была обнаружена в Херсонесе и связывалась с местной традицией имитации восточных (персидских и закавказских) сюжетов [Якобсон, 1979, с. 142] (рис. 6). Даже при отсутствии информации о морфологии сосуда, абсолютная стилистическая близость найденной в грузе корабля чаши и ее место среди сельджукской группы не позволяют нам согласиться с утверждавшимися прежде выводами, уже и без того поставленными под определенные сомнения [Романчук, 2003, с. 88—89].

Рис. 6. Поливная чаша с символическим орнаментом в виде шестиугольника (маген Давид), происходящая из раскопок Херсонеса

Высота 9,5 см; диаметр по венчику 21,5 см; диаметр кольцевого поддона 10,4 см (рис. 5).

Следует также отметить, присутствие особого рода пометок — граффити, на донных частях сосудов, дважды встреченное в составе комплекса. Такого рода знаки не имеют однозначной интерпретации и, вероятно, обозначали определенного рода принадлежность владельцу [Morozova, forthcoming].

Особый интерес, данный археологический комплекс, представляет в сопоставлении с историческим контекстом. Малоазиатские территории, контролируемые сельджуками, служили транзитной зоной для караванов из Сирии и Ирана на пути к Сивасу, Синопе, Трапезунду и далее к Черноморскому региону — к Херсону, Солхату, Судаку. Последний, в частности, был

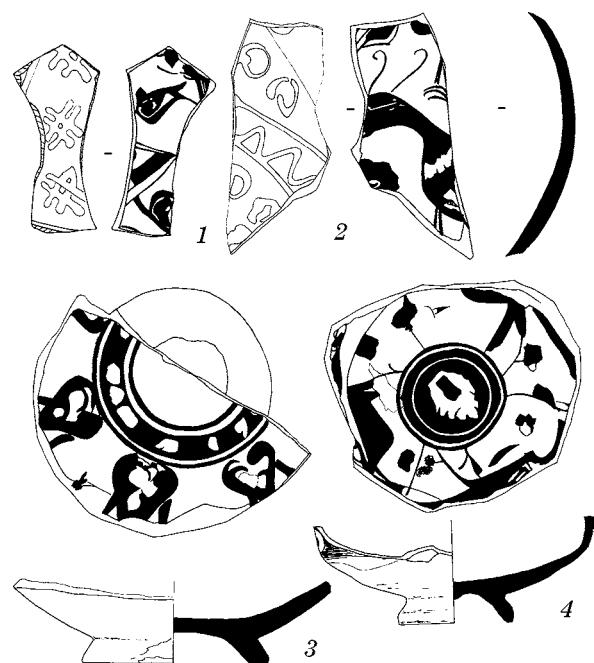

Рис. 7. Комплекс поливной керамики сельджукской группы со стилизованным геометрическим и флористическим орнаментом, изображением птиц

основным средоточием восточной торговли, местом встречи тюрков, кипчаков, русов [Райс, 2004, с. 105—108]. Со второй половины XIII в. отношения между Румским султанатом и Северным Причерноморьем интенсифицируются вследствие миграционных процессов, что упоминается в письменных источниках (Георгий Акрополит), а также прослеживается по археологическим материалам [Крамаровский, 2009]. С 1265 г. Солхат служил резиденцией для экс-султана Рума Изз-ал-Дин'а-Кай-Кавуса II. Значительный комплекс восточной посуды (с учетом амфор, помеченных граффити арабской вязью, бейрутской кухонной посудой и т. д.) гипотетически интерпретируемый не только в качестве товара, мог выступать личным имуществом сопроводителя груза либо иметь отношение к миграционным процессам. Уникальный для региона Северного Причерноморья комплекс, может послужить ценным источником для дальнейших исследований.

- Зеленко С. Итоги исследований подводно-археологической экспедиции Киевского университета им. Тараса Шевченко на Черном море в 1997—99 гг. // *Vita Antiqua*. — 1999. — № 2. — С. 223—234.
- Зеленко С. Исследование кораблекрушения XIII в. в бухте пгт. Новый Свет в 2002 году // АВУ. — 2003. — С. 112—114.
- Зеленко С. Исследование груза корабля XIII в., погибшего вблизи Судака // АВУ. — 2005. — С. 110—112.
- Зеленко С., Тимченко В. Анатолійський полив'яний посуд в бухті Судак-Лімен // Причорноморье, Крым, Русь в истории и культуре. — Киев; Судак, 2006. — С. 137—140.
- Крамаровский М. Мангупская находка: сельджукские отражения в Крыму и на Северном Кавказе // МАИЭТ. — 2009. — XV. — С. 457—480.
- Крамаровский М. Чаша со сценой пира из Солхата // Древние памятники и культуры на территории СССР. — СПб, 1991. — С. 69—91.
- Крамаровский М. Византийская и сельджукская керамика с орнаментом страффито с темой вина и веселья конца XII — первой половины XIV вв. (по материалам Крыма и Черноморского побережья Болгарии) // АДСВ. — 2000. — № 31. — С. 233—250.
- Райс Т. Сельджуки. Кочевники-завоеватели Малой Азии — М.: Центрполиграф, 2004. — 238 с.
- Тесленко И. Комплекс поливной керамики с места кораблекрушения второй половины XIII в. Вблизи Судака (Крым) // Blgarite v Severnoto Pritchernomorie: izsledovaniya i materialy. — Velyko Tirnovo, 2000. — С. 153—168.
- Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес. XII—XIV вв. // МИА. — 1950. — № 17. — 256 с.
- Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л.: наука, 1979. — 164 с.
- Dergacheva L., Zelenko S. Eine «Geldbörse» des 13 Jahrhunderts aus dem Wrack von Novy Svet, Ukraine // *Skyllis*. — 2009. — H. 2. — S. 178—187.
- Devellioğlu F. Osmanlica-Türkçe ansiklopedik Lügat. — Ankara, 2001.
- Gorelik M., Kramarovskiy M. The Mongol-Tatar States of the Thirteenth Century // Nomads of Eurasia. — Los Angeles, 1989. — P. 78—79.
- Waksman S.Y., Teslenko I., Zelenko S. Glazed wares as main cargoes and personal belongings in the Novy Svet Shipwreck (13th c. AD, Crimea): a diversity of origins investigated by chemical analysis // Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo: Ciudad Real-Almagro del 27 febrero al 3 de marzo de 2006. — 2009. — T. II. — P. 851—856.
- Waksman S.Y., Teslenko I. Novy Svet Ware', an Exceptional Cargo of Glazed Wares from 13th Century Shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine) // International Journal of Nautical Archaeology. — 2010. — № 39. — 2. — P. 357—375.
- Morozova I. Medieval Maritime Traffic and Amhorae Distribution along the Northern Coast of the Black Sea // Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo: Ciudad Real-Almagro del 27 febrero al 3 de marzo de 2006. — 2009. — T. I. — P. 159—167.
- Morozova I. Graffiti on the Italian Ware from the Medieval «Novy Svet» Shipwreck in the Black Sea, Crimea, forthcoming // Actas del IX Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo.

C. Зеленко, М. Тимошенко

ТОРГОВЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ МІЖ АНАТОЛІЙСЬКІМ РЕГІОНОМ І ТАВРИКОЮ У ПІЗНЬОВІЗАНТИЙ- СЬКОМУ ПЕРІОДІ

Підводно-археологічні дослідження місця загибелі корабля, що у бухті Судак — Лімен, (поблизу пгт. Новий Світ) є джерелом багатого керамічного матеріалу. Із загального комплексу виділяються серійні групи посудин, призначенні на продаж, та окремі екземпляри, асоційовані з особистим майном членів корабельної команди чи то пасажирів. У статті дається типологічна і морфологічна характеристика групи сельджукського полив'яного посуду.

S. Zelenko, M. Timoshenko

THE TRADE CONTACTS OF THE ANATOLIAN REGION WITH THE CRIMEAN BLACK SEA COAST DURING LATE BYZANTINE PERIOD

The underwater excavation of a shipwreck in Novy Svet (Crimea) revealed an exceptional cargo of glazed wares. The group of the “Seljuk type” pottery was attributed by its style, decoration technique and chemical analyses. Typological and analytical definitions are given. The cargo of pottery associated with the personal belongings of the people on board.

M. I. Гла́дкіх
(Київ)

ПРОБЛЕМНА СИТУАЦІЯ В СТРАТИГРАФІЇ ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

Публікація присвячена аналізу сучасного стану вивчення стратиграфії палеоліту України.

Ключові слова: стратиграфія, пізній палеоліт, клімат плейстоцену, кореляція, датування.

ДЕКІЛЬКА ВИХІДНИХ ПОЛОЖЕНЬ

1. Формування культурного шару археологічних пам'яток відбувається як результат життєдіяльності давніх суспільств під впливом і паралельно з природними процесами утворення геологічних нашарувань. Особливо наочно, це простежується для плейстоценового часу розвитку антропосфери, коли періодичні зміни клімату льдових (холодних) і міжльодовикових (теплих) періодів призводять до формування чіткої стратиграфії лесових та ґрунтових горизонтів. В них розміщаються культурні шари палеолітичних поселень.

2. Ця обставина вимагає комплексного підходу до вивчення поселень палеолітичної епохи з обов'язковим залученням фахівців історичних та природознавчих (перш за все — геологічних та палеогеографічних) галузей науки. Такий підхід особисто я засвоїв під час участі в Костянківській палеолітичній експедиції на Дону під керівництвом О.М. Рогачова в 1962 році як студент-практикант.

3. Локальні особливості розвитку клімату плейстоцену в різних регіонах і ландшафтах обумовлюють проблему кореляції конкретних стратиграфічних колонок. Це є однією з основних проблем четвертинної геології, яка породжує чисельні дискусії і наукові школи.

Тепер — до суті проблеми

В 60-х — 80-х роках минулого століття основною колізією в геологічних полеміках була

неузгодженість стратиграфічних схем М.Ф. Веклича та А.О. Величка. Перший працював більше в лісостепових та степових районах України, другий — в поліссі та суміжних регіонах Беларусі та Росії.

Археолог може залишити конкретний аналіз цієї дискусії фахівцям геологам та палеогеографам. Для мене, як користувача напрацювань професіоналів природознавців, треба було обрати якийсь то варіант кореляції, який би не дуже суперечив археологічним концепціям. Імовірним тоді здавався варіант зіставлення брянського ґрунту А.О. Величка (29000—24000 років) з дофінівським горизонтом М.Ф. Веклича (вузько — 30000—32000 років) що відповідало віорму 2—3.

Над брянським ґрунтом розташувались Пушкарі I — класичне пізньопалеолітичне поселення. В цьому контексті час формування пізнього палеоліту можна було віднести до періоду бузького лесу (віорм 2), а витачівський час співставляти з класичним мусте (віорм 1—2).

В цій схемі проблему становило визначення підошви дофінівського горизонту М.Ф. Векличем інколи часом 50000 років. Але цю обставину можна було пояснити або залученням до дофінівки в деяких конкретних розрізах верхніх рівнів витачівів, або датуванням верхньої частини материнської для дофінівки породи бузького часу. Бузький горизонт датувався за М.Ф. Векличем віком 75000—50000 років, а витачівський — 90000—75000 років.

В наш час спостерігається суттєве омолодження абсолютноного віку стратиграфічних горизонтів України. В гарно виданій колективній монографії за редакцією доктора географічних наук Ж.М. Матвіїшиної ми бачимо таку послідовність хронології: дофінівський горизонт 18000—

15000 років, бузький — 27000—18000 років, витачівський — 55000—27000 років [Матвіїшина та ін., 2010, с. 101—104, 127—128]. Брянський ґрунт в цьому контексті корелюється з витачівським горизонтом [Матвіїшина та ін., 2010, с. 103].

Якщо час переходу від раннього палеоліту до пізнього визначається, приблизно, в 40000—35000 років (див., напр.: [Коен, Степанчук, 2001, с. 103] то між попереднею і сучасною схемами ми бачимо суттєві відмінності: в старій схемі переход до пізнього палеоліту припадає на дофінівський час (в широкому розумінні), в новій — на витачівський. З цього випливають значні інтерпретаційні новації, наприклад, уявлення про надто тривалий час співіснування неандертальців з кроманьонцями, а це вже суттєві зміни в концепції історії первісного суспільства України. Проблемна ситуація очевидна.

Нові ідеї і протиріччя в наукових дослідженнях є явищем, яке науці притаманне органічно. Незавершеність наукового пошуку і дискусії — природний стан науки. Постійне подолання протиріч і пошук виходу з перманентно кризового стану — норма наукового життя.

Як приклад конкретної дискусії з питання, яке розглядається, можна навести публікацію В.К. Пясецького [Пясецький, 2005].

Яким я бачу один з імовірних шляхів виходу з цієї проблемної ситуації?

ПРИКІНЦЕВЕ ПОЛОЖЕННЯ

4. Геологічні породи, які містять культурні шари, мають складну геохімічну історію.

Саме ця обставина пояснює недосконалість абсолютноного датування, перш за все, за радіокарбоновим методом. Численні приклади розбіжностей в серіях абсолютних дат для окре-

мих пам'яток є наочним тому підтвердженням. Вдосконалення методів датування — одне з актуальних завдань в проблемі стратиграфії палеоліту України.

З повагою до колег
Автор.

Матвіїшина Ж.М., Герасименко Н.П., Передерій В.І. та ін. Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України. — К.: Наук. думка, 2010. — 192 с.

Коен В.Ю., Степанчук В.М. Переход от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе: проблемы таксономии и хроностратиграфии // Vita Antiqua. — 2001. — № 3—4. — С. 78—107.

Пясецький В.К. До проблеми стратиграфії палеоліту (Поділля, Прикарпаття, Волинь, Крим) // Кам'яна доба України. — 2005. — Вип. 7. — С. 40—60.

M. I. Gladkikh

ПРОБЛЕМНА СИТУАЦІЯ В СТРАТИГРАФІЇ ПАЛЕОЛІТА УКРАЇНИ

Публікація посвящена аналізу современного состояния изучения стратиграфии палеолита Украины.

M. I. Gladkikh

THE PROBLEM SITUATION IS IN THE PALAEOLITHIC STRATIGRAPHY OF UKRAINE

The paper proposes correlation of quaternary stratigraphy subdivisions for different geographical zones, represented by several researchers. These sources give contradictory picture of the historical process in Paleolithic time of Ukraine.

НАШІ АВТОРИ

ГРИФФЕН Леонід Александрович — доктор, професор, провідний науковий співробітник Центру пам'яткоznавства НАНУ і УТОПІК.

ЗЕЛЕНКО Сергій Мусійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

КАРМАЗИНЕНКО Сергій Петрович — кандидат географічних наук, науковий співробітник Інституту географії НАН України.

КЕПІН Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник, вчений секретар Відділу культурної спадщини Центру пам'яткоznавства НАН України і УТОПІК.

КРАХМАЛЬНА Тетяна Вікторівна — кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник, в. о. зав. Відділу палеозоології хребетних і Палеонтологічного музею імені академіка В.А. Топачевського Національного науково-природознавчого музею НАН України.

ЛЮБІЧЕВ Михайло Васильович — кандидат історичних наук, докторант кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

МАНЮК Володимир Васильович — кандидат геолого-мінералогічних наук, доцент кафедри геології та гідрогеології Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

МАТВІЙШИНА Жанна Миколаївна — доктор географічних наук, провідний науковий співробітник, завідувач відділом палеогеографії Інституту географії НАН України.

ПАЗИНИЧ Василь Григорович — кандидат географічних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

ПАЛІСНКО Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідною лабораторією Київського університету туризму, економіки та права.

ПРЯДКО Денис Юрійович — студент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ПЯСЕЦЬКИЙ Валерій Казимирович — геолог, археолог, Рівне.

РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СТЕЦЮК Володимир Васильович — доктор географічних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

ТИМОШЕНКО Марія Едуардівна — аспірант кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ТОЛОЧКО Денис Володимирович — кандидат історичних наук.

ШИДЛОВСЬКИЙ Павло Сергійович — кандидат історичних наук, асистент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЯКОВЛЕВА Людмила Анатолійвна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АА — Археологический альманах
АВ — Археологические вести
АВУ — Археологічні відкриття в Україні
АДСВ — Античная древность и средние века
АДУ — Археологічні дослідження в Україні
АИУ — Археологические исследования в Украине
АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України
АО — Археологические открытия
АП УРСР — Археологічні пам'ятки Української РСР
ВГУ — Воронежский государственный университет
ВДУ — Вестник древней истории
ВХНУ — Вісник Харківського національного університету
ДГУ — Днепропетровский государственный университет
ДКНТ — Державний комітет науки і техніки
ИА АН СССР — Институт археологии АН СССР
ИА АН УРСР — Институт археологии академии наук Української РСР
ИА НАН України — Институт археологии Національної академії наук України
ИГАИМК — Известия Государственной академии материальной культуры
ИГН — Институт Геологических наук АН СССР
ИИМК — Институт истории материальной культуры
ИНИОН АН СССР — Институт научной информации по общественным наукам АН СССР
КМА — Киево-Могилянська академія
КНУ — Київський Національний університет імені Тараса Шевченка
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИА РАН — Краткие сообщения Института археологии РАН
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛО ИА АН СССР — Ленинградское отделение Института археологии АН СССР
МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МГУ — Московский государственный университет
МДГУ — Миколаївський державний гуманітарний ун-т імені Петра Могили
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР

МИАДЛ	— Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья
МКАС	— Международный конгресс археологов-славистов
МОИП	— Московское общество испытателей природы
НА ИА НАН Украины	— Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НМК ВО	— Навчально-методичний кабінет з вищої освіти при Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти УРСР
ОГИЗ	— Объединение государственных книжно-журнальных издательств
РА	— Российская археология
РАН	— Российская академия наук
РГСУ	— Российский государственный социальный университет
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СГАИМК	— Сообщения Государственной академии истории материальной культуры
Тр. ... АС	— Труды ... археологического съезда
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
УІЖ	— Український історичний журнал
УТОПІК	— Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.
INQUA	— International Union for Quaternary Research
UISPP	— International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences

Археологія і давня історія України. Вип. 6. Стежка-
A 874 ми археології. До 70-річчя професора Михайла Івановича
Гладких. — К.: ІА НАНУ, 2011. — 132 с.: 53 рис.

ISBN 978-966-02-5429-9 (серія)
ISBN 978-966-02-6113-6 (Вип. 6)

Збірник присвячено сімдесятиріччю Михайла Івановича Гладких, відомого українського палеолітознавця, історика первісності, професора кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. До збірки увійшли статті учнів та колег ювіляра. Проблематика збірки пов’язана з науковими інтересами професора М.І. Гладких.

УДК 902/904(477)
ББК Т4(45)2/4я43

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 6

2011
КИЇВ

СТЕЖКАМЪ АРХЕОЛОГІЇ

До 70-річчя професора
Михайла Івановича ГЛАДКИХ

Друкується в авторській редакції;
відповідальність за точність інформації
і правильність посилань несуть автори

Дизайн серії: С.А. Горбаненка

Рисунки: авторські

Комп’ютерна верстка: С.А. Горбаненка

Підписано до друку 31.10.2011. Формат 60 × 84/8.
Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк. арк. 15,35.
Обл.-вид. арк. 17,16. Тираж 300 екз.

Тираж віддруковано в друкарні ПП «Дніпрокварц», 39800, Полтавська обл., м. Комсомольськ,
вул. Гірників, 2, Зам. № 248. Тел. (05348) 76080
E-mail: POLICENTER@INBOX.RU

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовників і розповсюджувачів друкованої продукції
ДК № 4035 від 07.04.2011 р.